

811.353.1(063)
8-19

თამაზ ბამყრელიძე

თ. ბამყრელიძე

**რჩეული
ქართველთაოცობის
შრომები**

«ქართველლოგიური ბიბლიოთეკა»

③

ქვეყნის წინა მეთავერს
წერილობითი ანუხსნაჲ
საგანთაჲს.

მ. ქაქუცაძე
თბილისი, 2009 წელს 23. ივნისი

Т. В. Гамквелидзе

**Избранные Работы
по
Картвелологии**

Thomas V. Gamkrelidze

**Selected Writings
in
Kartvelology**

Тбилиси . Tbilisi
2000

811.353.1 (068)
8-19

«ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა»

③

თამაზ გამყრელიძე

რჩეული

ქართველოლოგიური

შრომები

სსიპ „ბათუმის შოთა რამიშვილის
სახელმწიფო მუზეუმი“
ბიბლიოთეკა
№ 51636

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა

სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
პუბლიკური უნივერსიტეტის გამომცემლობა

თბილისი
2000

4.09

81.2 Гр
809.463.1 (075)

ბ 198

«ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა»

სარედაქციო საბჭო: თ. გამყრელიძე (მთავარი რედაქტორი),
რ. მეტრეველი, ვ. სართანია, აღ. ონიანი, გ. კარტოზია,
ზ. სარჯველაძე (მთავარი რედაქტორის მოადგილე),
კ. ჰ. შმიდტი, ჰ. ფენრიხი, ვ. ბოლდერი, ი. გიპერტი,
ც. ბარბაქაძე (პასუხისმგებელი მდივანი)

კრებულში წარმოდგენილი ნაშრომები სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა. მათ აქვთ საერთო მნიშვნელობა ქართველური ენათმეცნიერების განვითარებისათვის. აქვე ვაქვეყნებთ თ. გამყრელიძის «სამეცნიერო შრომათა ბიბლიოგრაფიას».

წიგნი განკუთვნილია ენათმეცნიერების, სტუდენტებისა და მკითხველთა ფართო წრისათვის.

ტომის რედაქტორი: ზ. სარჯველაძე
რეცენზენტები: გ. კარტოზია, აღ. ონიანი

- © «თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა», 2000
- © «სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტის გამომცემლობა», 2000

ბ $\frac{460100000}{608(06)00}$

ISBN 99928-77-14-6

საქართველოს ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
თბილისი

4847

წინასიტყვაობა

აკადემიკოს თამაზ გამყრელიძის „*რჩეული ქართველოლოგიური შრომები*“ აერთიანებს გამოკვლევებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა. ამ ნაშრომებმა უდიდესი როლი შეასრულა ჩვენს მეცნიერებაში გაბატონებული სტერეოტიპების დაძლევის საქმეში; მათ შექმნეს ახალი, თვისებრივად მაღალი საფეხური ქართველოლოგიის განვითარებაში. თ. გამყრელიძის, გ. მაჭავარიანის, ტ. გუდავას, გ. კლიმოვის, კ. ჰ. შმიდტის და სხვათა გამოკვლევები, რომლებიც XX საუკუნის 50-60-იანი წლებიდან ქვეყნდებოდა, სრულიად ახლებურად სვამდნენ და ხშირ შემთხვევაში წყვეტდნენ ქართველურ ენათა ფონემატური, გრამატიკული და ლექსიკური სისტემების ისტორიის პრობლემებს, ქართველურ და სხვა ენათა ოჯახების ურთიერთობის საკითხებს.

თ. გამყრელიძის მიერ ორიენტალისტიკის, ინდოევროპეისტიკის, ზოგადი ლინგვისტიკის სფეროებში შეტანილი წვლილი განუზომელია. იგი სამართლიანად ითვლება თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთ-ერთ უდიდეს წარმომადგენლად.

1999 წლის 23 ოქტომბერს თამაზ გამყრელიძეს 70 წელი შეუსრულდა. მისი „*რჩეული ქართველოლოგიური შრომები*“ ამ თარიღთან დაკავშირებით გამოდის; უნდა აღინიშნოს, რომ ინსტრუქციის უნივერსიტეტი (ავსტრია) ამ საიუბილეო თარიღს უძღვნის მეცნიერის დასავლურ ენებზე შექმნილ რჩეულ ნაშრომთა ანალოგიურ „*კრებულს*“ (გამომცემლობა «*ARCHAEOLINGUA*»).

აკადემიკოს გიორგი წერეთლის დაბადებიდან 95-ე და აკადემიკოს თამაზ გამყრელიძის დაბადებიდან 70-ე წლისთავს მიეძღვნა მთლიანად „*ენათმეცნიერების საკითხების*“ 1999 წლის მესამე ნომერი. სიმბოლურია, რომ დიდი მოძღვრისა და დიდი მოწაფის იუბილეები ერთდროულად აღინიშნება.

1991 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებამ გამოაქვეყნა კრებული „*Историческая Лингвистика и Типология*“ (გამომცემლობა «*Наука*»), რომლითაც

უცხოელმა, რუსმა და ქართველმა კოლეგებმა პატივი მიაგეს აკადემიკოს თამაზ გამყრელიძის დაბადებიდან მესამოცე წლისთავს. ამ კრებულს უძღვის მეტად საყურადღებო წინასიტყვაობა, რომელშიც წარმოჩენილია თ. გამყრელიძის მეცნიერული დამსახურება. რადგანაც ეს წიგნი გამოქვეყნებისთანავე იქცა ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად, თავს უფლებას ვაძლევთ ჩვენი «კრებულის» „შესავლის“ სახით მოვიყვანოთ ეს წინასიტყვაობა:

* *
* *
* *

Исполнилось 60 лет одному из крупнейших представителей современной лингвистической мысли – академику Тамазу Гамкрелидзе. В кратком редакционном "Введении" к настоящему «Сборнику», призванном по существующей традиции жанра обрисовать место его идей в "банке" современных лингвистических знаний, было бы невыполнимой задачей охарактеризовать надлежащим образом широкий диапазон научных интересов и особенности творческого почерка большого ученого, труды которого охватывают как теоретическую, так и многоотраслевую конкретную проблематику сравнительно-исторического, типологического и ареального языкознания.

Если попытаться коротко обозначить основные черты многогранной, но в то же время необычайно цельной творческой индивидуальности Т. В. Гамкрелидзе как лингвиста, то в первую очередь, вероятно, следовало бы назвать его способность органически сочетать разработку сложной теоретической проблематики языкознания со скрупулёзным изучением материала нескольких лингвистических семей – индоевропейской, картвельской и семитской. Не менее характерной чертой исследовательской практики учёного является его нетривиальный подход к интерпретации уже известных языковых фактов, плодом которого и являются его новаторские, "пробивающие новые пути" (*bahnbrechende*) идеи, – такие, как взгляд на алфавит как на семиотическую систему, или развиваемая им вслед за Р. О. Якобсоном мысль о глубоких аналогиях между языком и генетическим кодом, или концепция общекартвельского аблаута. Вместе с тем – и это также отличительная черта ученого – море фактов никогда не захлёстывает его собственную мысль, которая неизменно пролегает сквозь пестроту рассматриваемых явлений ясной, "картезианской", уже одной своей ясностью убеждающей линией.

Названные черты творческого почерка Т. В. Гамкрелидзе особенно отчётливо отражаются в наиболее крупных трудах ученого, обозначающих вместе с тем определённые вехи в его научной биографии.

Уже первая его монография – **"Сибилантные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков"** (Тбилиси, 1958) – продемонстрировала, что в лице его автора наука приобрела крупного специалиста по истории картвельских языков, активно пропагандирующего внедрение в картвелистику методов современного сравнительно-исторического языкознания.

В своей докторской диссертации **"Хеттский язык и ларингальная теория"** (Тбилиси, 1960) Т. В. Гамкрелидзе заявил о себе как о лингвисте, подготовленном к решению центральных вопросов сравнительно-исторической грамматики индоевропейских языков и существенно продвинувшем научные представления в области истории фонологической системы этих языков.

Фундаментальный труд учёного **"Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры"** (Тбилиси, 1965), созданный в содружестве с Г. И. Мачавариани, по существу посвящен разработке принципиально новой концепции сравнительной грамматики картвельских языков. Выполненная в нем реконструкция пракартвельской фонологической системы и древнейших моделей морфонологических альтернатив позволила увидеть их глубокие структурные аналогии с индоевропейскими.

В работе **"Деаффрикатизация в сванском. Правила переписывания" в диахронической фонологии**» (Тбилиси, 1968) на примере фрагмента исторической фонетики одного из картвельских языков верифицируется положение о наличии определённого параллелизма между порядком "правил переписывания" («*rewriting rules*»), формулирующих фонемные закономерности в рамках порождающих моделей языка, и релятивной хронологией реализованных фонетических процессов.

Особое место в научной биографии Тамаза Валериановича занимает фундаментальное исследование **"Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры"** (т.т. I-II, с "Предисловием" Р.О. Якобсона, Тбилиси, 1984), созданное в соавторстве с Вяч. Вс. Ивановым и удостоенное в 1988 году *Ленинской премии*. В этом труде предложена новая типологическая характеристика праиндоевропейского состояния, дана столь же

ნოვია ი ვ ვისეი სტეპენი ინტერესნია ინტერპრეტაცია ეგო კონსონანტნი სისტემი ი ეე ევოლუციი («*Глоттальная теория*»), ვოსტანოვლენი პო კაზანიათ იაზიკა ოსნოვნიე პარამეტრი კულტურე ნოსიტელე პრაინდოევროპეისკი რეჩი, ა თაკჲე ოჩერჩენა იხ დალნეისჲა არეალნია ისტორია.

ეჲე ოდნა კრუპნია რაბოთა, ოპუბლიკოვანნია ოჩენიმ, პოსვიაჩენა პრობლემე პროისჲოდენია ი რავითია ალფავიტნი სისტემი პისჲმა. ისჲოდა ი პონიმათია ალფავიტა კაკ სემიოტიკესკი სისტემი, იმეჲეი დვუსტორონნია პრიოდუ («*план содержания*» ი «*план выражения*»), ავტორ ოსტანავლივთ დიფერენციალნიე პრიზნაკი ცელოთი ტიპოლოგიკესკო კლასა ალფავიტნი სისტემი, პოსტროენნი ან ობჲემ დია ნიხ ოსნოვანი – გრეკესკო პროტოტიპე, ოპრედელეთ მესო სრედი ნიხ დრენეგრუზინსკი სისტემი, ა თაკჲე ეე პროისჲოდენიე.

სოსტავ ნასოჲაჲეო «*Сборника*» ოხვათივთ გლავნიმ ობრავომ ოტრასლი ლინგვისტიკესკო ჲნათია, ოსობენო ბლიზკიე თ.ვ. გამკრელიძე, დემონსტრირუთ შირიკი კონტაკტ სოვრემენნიი ნაუკი ს იდეაიმი, ჲედრო რასჲყპანნიმი ვ ეგო ტრუდაჲ. ოდნოვრემენო ონ სლუჲიტ ოჩევიდნიმ სვიდეტელჲვთვმ ვისოკო მჲედუნაროდნო ავტორიტეტა ლინგვისტა, კოტორომ ონ პოსვიაჲენ...

ოტრადნო სოზნავთ, კო სოჲე შესტიდესიათილეთიე თამაზ ვალერიანოვიჩ ვსტრეტილ ვ რასცვეტე თვორკესკი სილ ი თალანტა. ოტ ლიკა ვსეჲ ოჩასტნიკოვ ნასოჲაჲეო «*Сборника*» – ეგო კოლეგ ი დრუჲეი – ჲოკეტჲა პოჲელათ ემუ კრეპკო ჲდრᲟვია ი დალნეისჲი თვორკესკი სვრშენიი.

ჩეენი მსრით, გეინდა აღენიშნოთ, რომ დაბადებიდან 70-ე წლისთავს თამაზ გამყრელიძე ისევე მხნედ და ახალი შემოქმედებითი გეგმებით აღსავსე ხედება, როგორც ეს მის მესამოცე წლისთავზე მოხდა. ჩვენც გეინდა ვუსურვოთ მას ხანგრძლივი სიცოცხლე, შემდგომი აქტიური შემოქმედებითი და საზოგადოებრივი საქმიანობა და ახალი მიღწევები ჩეენი ქართული ეროვნული მეცნიერებისა და კულტურის საკეთილდღეოდ.

აქვე მოგვყავს გიორგი კლიმოვის წერილი აღნიშნული «*კრებულიდან*»: „თამაზ გამყრელიძე და ქართველური ენათმეცნიერება“.

პროფ. ზურაბ სარჯველაძე

თ. გამყრელიძე, Т.В. Гамкрелидзе

**ჩრეული სამეცნიერო შრომების
ბიბლიოგრაფია**

**БИБЛИОГРАФИЯ
Избранных Научных Работ**

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1954

О системе склонения в урартском языке («Труды Института Языкознания АН СССР», N2. Серия восточных языков, 1954).

1956

Неиндоевропейские элементы хеттского (неситского) языка.
Автореферат канд. диссерт., Тбилиси, 1956.

О некоторых неиндоевропейских элементах хеттского языка
(«Сообщения АН СССР», XVII, N5, 1956).

Некоторые вопросы грамматической структуры урартского языка
(«ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N4, 1956).

1957

“Хеттские языки” и вопрос о переселении в Малую Азию индоевропейских племен («Труды Института Языкознания АН ГССР», N2. Серия восточных языков, 1957).

Местоимение *so, *sā, *tod и индо-хеттская гипотеза Э. Стертеванта («Сообщения АН ГССР», XVIII, N2, 1957).

1959

Клинописная система аккадско-хеттской группы и вопрос о происхождении хеттской письменности («ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N1, 1959: 9–19).

1960

Хеттский язык и ларингальная теория: «Труды Института Языкознания АН ГССР». Серия восточных языков, Тбилиси, 1960.

სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი: «საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა», თბილისი.

("Сибилантные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков"; "Sibilant Correspondences and Some Questions of the Ancient Structure of the Kartvelian Languages").

1961

The Akkado-Hittite syllabary and the problem of the origin of the Hittite script («Archiv Orientalní», 1961, 29/3: pp. 406–418).

Рец. A.Goetze, Kleinasien («**Handbuch der Altertumswissenschaft**», III, 1. Teil, Bd. III: Kulturgeschichte des Alten Orients. 3. Abschnitt, 1. Unterabschnitt, München, 1957) (соавторы: Г.Гуоргадзе, Э.Менабде): «ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N3, 1961: 143–154.

Передвижение согласных в хеттском языке («Переднеазиатский Сборник». "Вопросы Хеттологии и Хурритологии", Москва 1961: 211–290).

1963

Рец. "Эпос о Гильгамеше". Перевод с аккадского И.М. Дьяконова: «ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N1, 1963.

К построению дистрибутивной фонологической модели («Доклады Конференции по Базисным Проблемам Фонологии», Москва, 1963).

1964

Анатолийские языки и реконструкция системы "ларингальных" в индоевропейском («Проблемы Сравнительной Грамматики Индоевропейских Языков», Москва 1964).

"Anatolian Languages" and Indo-European migrations to Asia Minor («Proceedings of the VIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences», Moscow 1964).

1965

სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია. აკად. გიორგი წერეთლის რედაქციითა და წინასიტყვაობით (თანაავტორი: გ. მაჭავარიანი): «მეცნიერება», თბილისი.

("Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры". Под редакцией и с предисловием акад. Г.В. Церетели; "The System of Sonants and Ablaut in the Kartvelian Languages". A Typology of Common Kartvelian Structure").

1966

A typology of Common Kartvelian («LANGUAGE», v. 42, N1: pp. 69–83).

1967

Kartvelian and Indo-European: A typology of reconstructed linguistic systems («TO HONOR ROMAN JAKOBSON. ESSAYS ON THE OCCASION OF HIS 70. BIRTHDAY», Paris 1967: Mouton, pp. 708–717).

Hittite and the Laryngeal Theory («PRATIDĀNAM». *Indian, Iranian, and Indo-European Studies presented to Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper on His Sixtieth Birthday*: Mouton 1967, pp. 89–97).

1968

დეზაფრიკატიზაცია სვანურში. „გადაწერის წესები“ დიაქრონიულ ფონოლოგიაში: «თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა», თბილისი.

(«Дезаффрикатизация в сванском. "Правила переписывания" в диахронической фонологии»; «Deaffrication in Svan. "Rewrite rules" in Diachronic Phonology»).

1970

"Anatolian languages" and the problem of Indo-European migration to Asia Minor («*Studies in General and Oriental Linguistics presented to Shirô Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*», Tokyo 1970: pp. 138–143).

Sul isomorfismo della struttura genetica («*Proceedings of the Xth International Congress of Linguists*», Bucharest 1970).

1971

Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки («*ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ*», 1971, N2: 19–30; N3: 34–48).

1972

The order of rewrite rules in diachronic phonology («Proceedings of the XIth International Congress of Linguists», Bologna/Florence, Aug. 28–Sept. 2, 1972: pp. 1017–1021).

К проблеме произвольности языкового знака («ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», 1972, №6: 36–39).

О соотношении смычных и фрикативных в фонологической системе («Конференция по Сравнительно-Исторической Грамматике Индоевропейских Языков». Предварительные Материалы, Москва 1972: 10–14).

Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных (соавтор: В.В.Иванов): «Конференция по Сравнительно-Исторической Грамматике Индоевропейских Языков». Предварительные Материалы, Москва 1972: 15–18.

Проблема определения первоначальной территории обитания и путей миграций носителей диалектов общеиндоевропейского языка (соавтор: В.В.Иванов): «Конференция по Сравнительно-Исторической Грамматике Индоевропейских Языков». Предварительные Материалы, Москва 1972: 19–23.

1973

Zum Problem der Markiertheit in der Phonologie («Phonetica» 1973).

Sprachtypologie und die indoeuropäischen Verschlüsse (co-author: V.V. Ivanov): «Phonetica» 1973, pp. 150–156.

1974

Лингвистическая типология и диахроническая лингвистика («Всесоюзная Научная Конференция по Теоретическим Вопросам Языкознания», Москва 1974: 30–36).

Георгий Сариданович Ахведиани (1887–1973): “Известия АН СССР”, Серия лит. и языка, т.33, N2, 1974.

Академик Георгий Васильевич Церетели (1904–1973): “Известия АН СССР”, Серия лит. и языка, т.33, N2, 1974.

Смычные и фрикативные в фонологической системе. К проблеме маркированности в фонологии («Институт Русского Языка», Москва 1974).

The problem of “l’arbitraire du signe” («LANGUAGE», v. 50, N1, 1974: pp. 102–110).

Caucasian Languages (co-author: T.Gudava): «The New Encyclopaedia Britannica», in 30 volumes, 1973–1974: “Macropaedia”, v. 3: pp. 1011–1015.

1975

On the correlation of stops and fricatives in a phonological system («Lingua» 35, 1975: pp. 231–261).

1976

“Принцип дополнительности” и проблема произвольности языкового знака («Доклады Научной Сессии, посвященной 100-летию со дня рождения акад. И.А. Джавахишвили», Тбилиси 1976).

1977

Лингвистическая типология и индоевропейская реконструкция («Известия АН СССР». Серия лит. и языка, 1977, N3: 195–200).

Linguistic typology and Indo-European reconstruction («**Linguistic Studies offered to Joseph Greenberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday**», Saratoga, 1977: pp. 339–406).

Отношения маркированности и взаимозависимость смычных и фрикативных фонем в парадигматической системе («Проблемы Лингвистической Типологии и Структуры Языка», Ленинград 1977: 24–29).

Phonological typology and the hierarchical relations among phonemic units («**Universals of Human Language**», v. II. Phonology, Stanford, 1977: Stanford University Press: pp. 9–46).

Лингвистическая теория Р.О.Якобсона в работах советских лингвистов (соавторы: Т.Елизаренкова; В.В.Иванов): «**Roman Jakobson: Echoes of His Scholarship**», Lisse: "The Peter de Ridder Press", 1977: pp. 91–121.

1978

Проблемы типологии и реконструкции праязыка (индоевропейская праязыковая структура) (соавтор: В.В. Иванов): «Конференция по Проблемам Языковой Реконструкции», Москва, 23–25 октября 1978 г.: 4–6.

Академик Сергей Симонович Джикия (к 80-летию со дня рождения): (соавтор: А.Н. Кононов): «Советская Тюркология», №3, 1978: 108–109.

Language typology and linguistic reconstruction («**Proceedings of the XIIth International Congress of Linguists**», Vienna, August 28–September 2, 1977, Innsbruck 1978: pp. 480–482).

Сравнительно-исторические, типологические и ареальные исследования в советском языкознании (соавторы: Н.З.Гаджиева, Г.А.Климов): «Известия АН СССР», Серия лит. и языка, т. 37, 1978: 99–110.

1979

ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“ («საენათმეცნიერო კრებული». გივი მაჭავარიანის ხსოვნას: «მეცნიერება» თბილისი 1979, გვ. 33–51).

("Персональность" и "валентность" глагола; On verbal "personality" and "valency").

Вопросы консонантизма клинописного хеттского языка («Переднеазиатский Сборник», III, Москва 1979: 71–77).

Машинная обработка догреческих (минойских) надписей, выполненных линейным письмом А (соавторы: Е.Симонишвили, Ц.Харашвили): «BALCANO-BALTO-SLAVICA», Москва 1979: 18.

Картвело-догреческие заимствования и проблема мифа об аргонавах (соавтор: В.В.Иванов): «BALCANO-BALTO-SLAVICA», Москва 1979: 19–22.

Hierarchical relationships of dominance as phonological universals and their implications for Indo-European reconstruction («Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics». *Festschrift for O.Szemerényi*, Amsterdam. Studies in the Theory and History of Linguistic Science, IV, vol. II, Amsterdam 1979: "John Benjamins B.V.": pp. 283–290).

Hierarchical relations among units as phonological universals («Ninth International Congress of Phonetic Sciences», v. II, Copenhagen 1979).

К огласовке а в индоевропейских корнях структуры C₁VC₂ («BALCANICA». Лингвистические Исследования, Москва 1979: 69–71).

Древняя Передняя Азия и индоевропейские миграции (соавтор: В.В. Иванов): «VII Всесоюзная Конференция по Древнему Востоку», посвященная памяти Академика В.В.Струве, Москва, 6–9 февраля 1979г.: 33–37.

1980

Языковое родство и праязыковая реконструкция («II Всесоюзная Научная Конференция по Теоретическим Вопросам Языкознания», Москва 1980).

К вопросу о системе смычных и фрикативных “минойского” языка по показаниям греческой линейной письменности класса В («История и Актуальность Античной Культуры» [Доклады Конференции], Тбилиси 1980: 54–58).

Ряды “гutturальных” в индоевропейском. Проблема языков centum и satem (соавтор: В.В.Иванов): «ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ» №5, 1980: 10–20.

Языковая типология и проблема лингвистической реконструкции («2-ой Симпозиум Ученых Соц. Стран на тему: “Теоретические проблемы языков Азии и Африки”» 9–16 ноября 1980 г., Краков).

Проблема языков centum и satem и отражение “гutturальных” в исторических индоевропейских диалектах (соавтор: В.В.Иванов): «ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», №6, 1980: 13–22.

Маркированность в фонологии и типология фонологических систем: («Теоретические Основы Классификации Языков Мира», под ред. В.Н.Ярцевой, Москва 1980: 62–99).

Rev. K.Tschenkéli, Einführung in die georgische Sprache, Bd. I u. II, Zürich, "Amirani-Verlag", 1958; Georgisch-Deutsches Wörterbuch, 3 Bände, Zürich, "Amirani-Verlag", 1960–1974: «KRATYLOS» XXIV, 1979 (1980): 189–192.

Языковое развитие и праязыковая реконструкция (II Всесоюзная Научная Конференция по Теоретическим Вопросам Языкознания. «Диалектика Развития Языка», Москва, 1980).

Реконструкция системы смычных общеиндоевропейского языка. Глоттализированные смычные в индоевропейском (соавтор: В.В.Иванов): «ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», N4, 1980: 21–35.

Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общеиндоевропейского языка по лингвистическим и культурно-историческим данным: (соавтор: В.В.Иванов): «ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N3, 1980: 3–27.

1981

Активная типология языка и происхождение праиндоевропейских именных парадигм (соавтор: В.В. Иванов): «Известия АН СССР», Серия лит. и языка, т. 40, N2, 1981: 119–126.

Миграции племен-носителей индоевропейских диалектов с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии (соавтор: В.В. Иванов): «Вестник Древней Истории» N2, 1981: 11–13.

Древнеиндийский консонантизм в свете “Глоттальной Теории” («Доклады и Сообщения Советских Ученых к V Международной Конференции по Санскритологии», Москва 1981).

Институт востоковедения им. академика Г.В. Церетели АН ГССР («Народы Азии и Африки», Москва 1981, N3).

“Personenhaftigkeit” und “Valenz” des Verbs («GEORGICA». Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, H. 4, 1981).

Reply to John Greppin on the origin of the Georgian alphabet («Bazmaver». Revue d'Études Arméniennes, CXXXIX, n°. 3–4: pp. 457–459).

თანხმობანთკომპლექსები მეგრულში (თანაავტორი: ტოვო გუდავა): «თბილისის უნივერსიტეტი აკადემიური შანიძეს»: «თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა», თბილისი, 1981, გვ. 202-243.

(«Комплексы согласных в мегрельском»; "Consonant clusters in Megrelian").

1982

Активная типология языка и происхождение праиндоевропейских местоименных и глагольных парадигм (соавтор: В.В.Иванов): «ИЗВЕСТИЯ АН СССР». Серия лит. и языка, т. 41, N1, 1982: 28-34.

Sonantensystem und Ablaut in den Kartwelsprachen. Eine Typologie der Struktur des Gemeinkartwelischen (co-author: G. Mačavariani), Tübingen 1982: "Günter Narr Verlag".

The "principle of complementarity" and the problem of the arbitrary linguistic sign («LOGOS SEMANTICOS». *Studia Linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, 1921-1981, v. II, Berlin . New York 1982: pp. 335-342).

Language typology and language universals and their implications for the reconstruction of the Indo-European stop system («Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science», IV. *Current Issues in Linguistic Theory. Essays in Historical Linguistics in Memory of J.A.Kerns*, ed. by Y.L.Arbeitman & A.R.Bomhard, Amsterdam 1982: "John Benjamins B.V.").

Индоевропейская "Глоттальная Теория" и система древнеармянского консонантизма («Международный Симпозиум по Армянскому Языкознанию», Ереван 1982: 31-34).

Problems of consonantism of the cuneiform Hittite language («Societies and Languages of the Ancient Near East». *Studies in honour of I.M. Diakonoff*, 1982: pp. 76-80).

1983

The Indo-European Proto-Language and the problem of the original homeland of the Indo-Europeans («**Proceedings of the XXXI International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa**» Tokyo-Kyoto, 31st August – 7th September 1983: Tokyo 1984, v.I, pp. 200–201).

Die philologischen Arbeiten im Institut für Orientforschung der Georgischen Akademie der Wissenschaften («**GEORGICA**». Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, 1983).

Summary of the Plenary Session on Historical Linguistics («**Proceedings of the XIIth International Congress of Linguists** [August 29 – September 4, 1982, Tokyo]», Tokyo: pp. 378–379).

The Ancient Near East and the Indo-European problem: Temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural data (co-author: V.V.Ivanov): «**Soviet Studies in History**». The Indo-European Problem: Recent Soviet Contributions, N.Y. 1983, vol. XII, N1–2, pp. 7–52.

The migrations of tribes speaking the Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia (co-author: V.V.Ivanov): «**Soviet Studies in History**». The Indo-European Problem: Recent Soviet Contributions, N.Y. 1983, vol. XII, N1-2: pp. 53–95.

1984

Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры (тт. I и II), С предисловием Р.О. Якобсона (соавтор: В.В.Иванов): «Издательство Тбилисского Университета», Тбилиси.

Substantive evidence for an existence of a hierarchical relationship among phonemic units («**Fifth International Phonology Meeting**», Eisenstadt, June 1984, pp. 25–28).

Активная типология праиндоевропейского языка (соавтор: В.В. Иванов): "Известия АН СССР". Серия лит. и языка. XII, 1984.

ხმოვრობები, ქროვლები, სემიტი (მაცხე), 1984).

К гипотезе об "Азиатской прародине" индоевропейцев. Почему Балканы исключаются в качестве индоевропейской прародины («Конференция по Балканистике». Институт Славяноведения и Балканистики АН СССР, Москва).

К проблеме прародины носителей родственных диалектов и методам ее установления (по поводу статей И.М. Дьяконова в ВДИ 1982, N3 и N4) (соавтор: В.В.Иванов): «ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ», N2, 1984: 107–122.

1985

Zur Frage des Systems der Verschluss- und Frikativlaute im "Minoischen" nach Ausweis der griechischen Linearschrift B («Sprachwissenschaftliche Forschungen». Festschrift für Joh. Knobloch, Innsbruck 1985: 107–110).

Der altindische Konsonantismus im Lichte der "Glottaltheorie" («Grammatische Kategorien. Funktion und Geschichte». Akten der VII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, 20-25 Februar 1983, Wiesbaden 1985: 198–201).

The IE Glottalic Theory and the system of Old Armenian consonantism («Studia Linguistica Diachronica et Synchronica». Festschrift für Werner Winter, 1985).

Language typology and Indo-European reconstruction («VII International Conference on Historical Linguistics», Pavia [Università degli Studi], 9th–13th September, 1985).

Lexico-semantic reconstruction and the linguistic paleontology of culture («Language Typology» 1985: "John Benjamins", pp. 43–47).

1986

Бессознательное и проблема структурного изоморфизма между генетическим и лингвистическим кодами («Бессознательное» IV, Москва 1986).

Der griechische Konsonantismus im Lichte der "Glottaltheorie" («Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag»: "Walter de Gruyter", Berlin . New York 1986: 19–22).

1987

Indo-European "apple" («Aspects of Language», v. I, Geolinguistics. Studies in honour of Mario Alinei, 1987: pp. 91–97).

Neueres zum Problem der indogermanischen Ursprache und der indogermanischen Urheimat («Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung», 100. Band, H. 2, 1987: pp. 366–377).

Языковое развитие и предпосылки сравнительно-генетического языкознания («Сборник в честь 80-летия акад. М.Б.Храпченко», Москва 1987).

Индоевропейский язык и индоевропейские миграции. К вопросу о индоевропейском языке и индоевропейской прародине («Сборник в честь 70-и летия акад. Б.Б.Пиотровского», Москва 1987).

"Глоттальная теория": Новая парадигма в индоевропейском сравнительном языкознании («ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», N4, 1987: 26–34).

Système de langue et principes de reconstruction en linguistique (co-author: V.V.Ivanov): «Diogenè», n° 137. Problèmes du Langage II. Janvier – Mars 1987: 3–23.

1988

The Indo-European Glottalic Theory: A new paradigm in I.-E. Comparative Linguistics («**The Journal of Indo-European Studies**», 1988: pp. 48–59).

კვლევაზე ო სისტემა სმუჩნის და ფრიკატიუნის "მინოისკო" ენის და ნიშნების გრეკოის ხაზის ნიშნების კლასი B («**ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**», N4, 1988).

რ.ო. იაკობსონი და პრობლემა იზომორფიზმი გენეტიკური კოდი და სემიოტიკური სისტემები («**ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**», N1, 1988: 5–8).

პროიხოდენი და ტიპოლოგია ალფავიტური სისტემა ნიშნების (ნიშნების სისტემები რანნეხრისტიანური ენის): («**ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**», 1988: N5: 5–34, N6: 5–33).

1989

წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომადგენლობა. აკაკი შანიძის რედაქციით და წინასიტყვაობით («თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა», თბილისი, 1988/89).

(ალფავიტური სისტემა ნიშნების და ძველგურჯინური ნიშნების. ტიპოლოგია და პროიხოდენი ალფავიტური ნიშნების". ნიშნების რედაქციით და წინასიტყვაობით აკაკი შანიძის).

Первые индоевропейцы в истории: Предки тохар в Древней Передней Азии (სოავტორი: ვ.ვ. ივანოვი): «**ВЕСТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ**», N1, 1989: 14–39.

Language typology and Indo-European reconstruction («**The New Sound of Indo-European**»). Essays in Phonological Reconstruction, ed. by Theo Vennemann: "Mouton de Gruyter", Berlin . New York 1989: pp. 117–121).

Индоевропейцы: Праязык и Прародина (соавтор: В.В.Иванов): «Наука и Человечество». Ежегодник. Москва: "Знание", 1989: 71–82.

Die Indoeuropäer: Ursprache und Urheimat (co-author: V.V.Ivanov): «Wissenschaft und Menschheit», 24: "Verlag ZNANIJE", Moskau 1989.

Markedness, sound change, and linguistic reconstruction («**Markedness in Synchrony and Diachrony**»). Olga Mišeska Tomić (ed.): "Mouton de Gruyter", Berlin . New York 1989: pp. 87–101).

The "unconscious" and the problem of isomorphism between the genetic code and semiotic systems («**Folia Linguistica**». Acta Societatis Linguisticae Europaeae, t. XXIII/1-2/, 1989: pp. 1-5).

1990

The early history of Indo-European languages (co-author: V.V. Ivanov): «**Scientific American**», vol. 262, N3, 110–116, March 1990.

On the problem of an Asiatic original homeland of the Proto-Indo-Europeans. Ex Oriente Lux («**When Worlds Collide**». **Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans** : The Bellaggio Papers presented by T.L. Markey & John F.C. Greppin, "Karoma Publishers", Ann Arbor, Michigan. 1990, pp. 5–14).

Diachronic typology and reconstruction: The "archaism" of Germanic («**Language Typology 1987**». **Systemic Balance in Language**, ed. by Winfred P. Lehmann, Amsterdam/Philadelphia 1990: 57–65).

The Indo-European Glottalic Theory in the light of recent critique («**Folia Linguistica Historica**». Acta Societatis Linguisticae Europaeae, t. IX, N1, 1990: pp. 3–12).

Tipología lingüística y consonantismo indoeuropeo («**Studia Indogermanica et Paleohispanica in honorem A. Tovar et L. Michelena**», ed. por F.Villar, 1990: 225–233).

1991

Language change and Diachronic Linguistics («**Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists**», Berlin, August 10–15, 1987: "Akademie-Verlag", Berlin 1991: pp. 208–214).

Les premiers Indo-Européens de l'histoire: Les ancêtres des Tokhariens en Asie Mineure Ancienne (co-author: V.V. Ivanov): «**Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes**», No.6–7, 1990/1991: 265–296.

“ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან: “ავხაზ-” – “აბაზგ-” და “აბაზა” – “ავსუა” ეთნონიმთა ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ურთიერთობისათვის («**მაცნე**» N2, გვ. 7–16).
(“From the onomasticon of Ancient Colchis”).

К проблеме историко-этимологического осмысления этнонимов Древней Колхиды (к истории термина архаиз-/ abazg-) («**ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**», N4, 1991: 89-95).

Language typology and diachronic linguistics («**New Vistas in Grammar. Invariance and Variation**», ed. by Linda R. Waugh and Stephen Rudy. “Current Issues in Linguistic Theory”, vol. 4, 1991: “John Benjamins B.V.”, pp. 465–472).

1992

The Indo-European «Glottalic Theory» in the light of recent critique : 1972/1991 («**KRATYLOS**». Kritische Berichts- und Rezensionorgan für Indogermanische und Allgemeine Sprachwissenschaft, 1992: pp. 1–13).

Comparative reconstruction and typological verification: The case of Indo-European : («**Reconstructing Languages and Cultures**», ed. by Edgar Polomé and Werner Winter, "Mouton de Gruyter", Berlin . New York 1992: pp. 63–71).

The "principle of complementarity" and the linguistic sign («**Signs of Humanity**»). "L'homme et ses signes", ed. by Michel Balat and Janice Deledalle-Rhodes. General Editor: Gérard Deledalle, vol. I: "Mouton de Gruyter", 1992: 357–365).

Aus der Geschichte der Stammesnamen der alten Kolchis: Zu den historisch-etymologischen Beziehungen der Ethnonyme "apxaz-" ~ "abazg-" und "abaza"~"apswa" («**GEORGICA**». Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, 1992, N15: 82–89).

1993

On the history of the term apxaz- / abazg- («**Semitica**». "*Seria Philologica*", Torino, 1993: pp. 69–76.

The structure of the Ancient Indo-European pantheon («**BRÜCKEN**». **Festgabe für Gert Hummel**, hrsg. von Th. V. Gamkrelidze, Tbilisi 1993: "Universitätsverlag Konstanz", pp. 127–137).

1994

PIE "horse" and "cart" in the light of the hypothesis of an Asiatic homeland of the Indo-Europeans: Indo-European ~ Caucasian aspects («**DIE INDOGERMANEN UND DAS PFERD**». *Festschrift für Bernfried Schlerath*. "Archaeolingua", Budapest 1994: pp. 37–42).

Proto-Indo-European as a language of stative-active typology («**Indogermanica et Caucasica**». *Festschrift für Karl Horst Schmidt zum 65. Geburtstag*, hrsg. von R. Bielmeier und R. Stempel: "Walter de Gruyter", Berlin . New York 1994: 25–34).

Alphabetic Writing and the Old Georgian Script. A Typology and Provenience of Alphabetic Writing Systems: «Caravan Books», Delmar . New York, 1994.

1995

Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture, 2 vols. (co-author: *V.V.Ivanov*): English version by *Johanna Nichols*, edited by *Werner Winter*. With a «Preface» by *Roman Jakobson*: "Mouton de Gruyter", Berlin . New York, 1994/95.

Recent developments in Indo-European linguistics and a new paradigm in Indo-European Comparative Studies («ON LANGUAGES AND LANGUAGE». *The Presidential Addresses of the 1991 Meeting of the Societas Linguistica Europaea*, ed. by *Werner Winter*: "Mouton de Gruyter", Berlin . New York, 1995: pp. 167–171).

The root structure and apophony in Kartvelian (South Caucasian) and Indo-European («*Kuryłowicz Memorial Volume*», I, Cracow 1995. Universitas, 1995: pp. 81–90).

1996

Роман Якобсон и "Индоевропейская глоттальная теория" (*Contributions to the International Congress: «Roman Jakobson Centennial*», Moscow, 18–23 December 1996: 80–81).

1997

A relative chronology of the shifts of the three stop series in Indo-European («*Festschrift for Eric P.Hamp*», vol. I, "*Journal of Indo-European Studies* ", Monograph N23, 1997: pp. 67–82).

Celtic consonantism in the light of the Glottalic Theory («*Zeitschrift für Celtische Philologie*», B.49-50. *Jubiläumsdoppelband zum 100-jährigen Bestehen der Zeitschrift im Jahr 1997*: 213–218).

1998

The Indo-European term for 'donkey' and its Near Eastern origins («Man and the Animal World». *Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, "Archaeolingua", vol. 8, Budapest 1998, pp. 611–612).

Christentum und die altgeorgische Kultur: Georgien im Spiegel seiner Kultur und Geschichte («Zweites Deutsch-Georgisches Symposium». Vortragstexte. Berlin 1998, pp. 88–90).

1999

Italic consonantism in the light of the Glottalic Theory («Language Change and Typological Variation». In honor of Winfred P. Lehmann on the Occasion of His 83rd Birthday. Vol. I: "Language Change and Phonology", ed. by Edgar C. Polomé and Carol F. Justus; «JOURNAL OF INDO-EUROPEAN STUDIES», Monograph No.30, pp. 232–245).

Typology and Reconstruction: New trends in Comparative Historical and Diachronic Linguistics («The Emergence of the Modern Language Sciences». *Studies on the Transition from Historical-Comparative to Structural Linguistics in honour of E.F.K. Koerner*, vol. 2: *Methodological Perspectives and Applications*): «John Benjamins Publishing Company», Philadelphia/Amsterdam: pp. 109–113.

A relative chronology of centum/satem dialectal division in Indo-European («STUDIA CELTICA ET INDOGERMANICA». *Festschrift für Wolfgang Meid zum 70. Geburtstag*, Budapest: 121–124).

Типология письма как знаковой системы («Поэтика. История Литературы. Лингвистика». *Сборник к 70-летию Вячеслава Всеволодовича Иванова*: ОГИ, Москва, стр. 666–678).

ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΩΝ («ΔΩΔΩΝΗ». ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ: 55–74, Ιωάννινα).

2000

ქართულ თანხმობანთა „განდასება“. ველარი ყ და პოსტველარი ჯ სპირანტები ქართულში (თ. გამყრელიძე, „რჩეული ქართველოლოგიური შრომები“: «ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა», თბილისი).

[„Классификация согласных в грузинском“; „Consonant classification in Georgian“].

Typology of writing, Greek alphabet, and the origin of alphabetic scripts of the Christian Orient («Festschrift for Howard Aronson»).

“Langue” and “Parole” in Proto-Indo-European reconstructions («Proceedings of the XXXIst Annual Meeting of the *Societas Linguistica Europaea*», St Andrews, 26–30 August 1998).

Neue Wege in der Indogermanischen Vergleichenden Sprachwissenschaft der zweiten Hälfte des XX Jahrhunderts («125 Jahre Indogermanistik in Graz, 1873–1998»).

Hittite and the “Glottalic Theory” («Colloquium der Indogermanischen Gesellschaft». “Anatolisch und Indogermanisch”, Pavia 1998»).

Vittore Pisani e lo sviluppo della linguistica comparativa nella seconda metà del ventesimo secolo («Sodalizio Glottologico Milanese. IX Congresso Internazionale dei Linguisti», Milano, 8–10 ottobre 1998).

André Martinet et la “théorie glottalique indo-européenne” («Hommage André Martinet». *La Sorbonne. Université René Descartes, Paris V*. 27 Mai, 2000).

«ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა»
«КАРТВЕЛОЛОГИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА»

③

Г. А. Вилкина

«ქართველი ხელოვნების კარტეზიანი»

ქართული ხელოვნების კარტეზიანი ხელოვნების ერთ-ერთი უმთავრესი სახეობაა. ის არა მხოლოდ ხელოვნების, არამედ მთელი კულტურის ერთ-ერთი უმთავრესი სახეობაა. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე.

კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე. კარტეზიანი ხელოვნების განვითარებას ხელს უწყობს მისი მრავალფეროვნება და სიღრმე.

«ქართველი ხელოვნების კარტეზიანი»

Г. А. Климов

Т. В. Гамкредидзе и картвельское языкознание*

Имя Тамаза Валериановича Гамкредидзе вошло в картвелистику в тот период, когда в ее развитии отчетливо обозначилась своего рода кризисная ситуация, предвещавшая необходимость обновления научной традиции. Господствовавшая в лингвистическом кавказоведении научная парадигма уже явно исчерпала к тому времени свои возможности и ограничивалась выработкой более или менее мелких уточнений к тем положениям, которые в своей основе были сформулированы еще в 30-40-ые годы. Наиболее ярко такая ситуация заявляла о себе в сравнительно-историческом изучении картвельских языков, где определенной популярностью пользовался целый ряд как методически неоправданных предубеждений, так и недостоверно конкретных положений.

Для иллюстрации уровня методической вооруженности целого ряда публикаций того времени можно, например, сослаться на распространенное тогда у исследователей пререлятивистические – как их метко охарактеризовал Г. В. Церетели – представления об особой сложности фонологических корреспонденций (вплоть до иногда встречавшейся констатации их нерегулярности) в кавказских языках, будто бы не подчиняющихся закономерности соотношений, подобной ранее выявленной на материале индоевропейских и многих других языков, и поэтому якобы способных внести существенные коррективы в сравнительно-исторический метод. Напомним здесь же всерьез адресовавшиеся исследовательской практике Н. Я. Марра упреки в том, что строившиеся им архетипы являются предположениями под астерисками, а не реальными языковыми фактами. С другой стороны, определенную поддержку получали прием трехэлементного анализа именных основ (сводившийся обычно к их историческому членению на классный префикс, корень и

---

* დაიბეჭდა კრებულში: "Историческая Лингвистика и Типология", Москва: "Наука", 1991:115-123.

суффикс-детерминант) и тезис о смешанном характере сванского языка, представлявшегося некоторым агрегатом, лишенным собственного генетического стержня и построенным как из иных картвельских, т. е. грузинского и занских, так и абхазско-адыгских структурных и материальных компонентов.

Заинтересовавшись первоначально рядом конкретных вопросов сравнительно-исторической фонетики картвельских языков, Т. В. Гамкредидзе вскоре сконцентрировал свое внимание на решении фундаментальных проблем картвельского языкознания. Последовавшая серия его работ, отдельные из которых были созданы в творческом содружестве с Г. И. Мачавариани и Т. Е. Гудава, за короткий срок кардинально преобразила весь облик картвелистики, превратившейся в одну из быстро прогрессирующих отраслей современного сравнительно-исторического языкознания.

Было бы, однако, несправедливым ограничивать вклад ученого в картвелистику компаративистическим аспектом. Его труды охватывают широкий спектр актуальной для этой науки проблематики. Достаточно упомянуть здесь такие сферы приложения его усилий, как внедрение современных методов лингвистического исследования в картвельское языкознание, синхронный анализ фонологической и морфологической структур конкретных языков, проблема генетических взаимоотношений картвельских и северокавказских языков, древнейшие ареальные контакты картвельских и индоевропейских языков, происхождение грузинской письменности.

Картвелистические труды Т. В. Гамкредидзе содержат немало весьма instructивных образцов диахронического исследования, выполненных с позиций структурно-функционального подхода к материалу. В частности, широким использованием методов современной компаративистики характеризуются его работы по сравнительной грамматике картвельских языков. Так, например, с его именем связано утверждение в картвелистике понятия праязыковой модели как необходимого конструкта, строящегося лингвистом с целью проникновения в историю родственных языков. В отличие от популярных в науке прошлого идей о большой роли в формировании картвельской языковой семьи конвергентных процессов, результативных, как нередко представлялось, в интенсивных межъязыковых заимствованиях, в обильных субстратных отложениях и даже в языковом смешении, он подчеркивает здесь определяющую роль дивергентного начала. В качестве важнейшего критерия

рия особой генетической близости языков автор этих работ пропагандирует принцип совместных инноваций, откуда логически следует принципиальное принятие им выдвинутой впервые Г. Деетерсом схемы фиксации картвельских языков, согласно которой обособление сохранившегося множества архаизмов сванского языка должно было значительно предшествовать во времени внутренней дифференциации грузинско-занского состояния. Свою практическую реализацию получил в трудах Т. В. Гамкрелидзе тезис о необходимости верификации строящихся компаративистом архетипов данными лингвистической типологии. Впервые в картвелистике определенная роль в развитии грамматического строя стала здесь отводиться процессам парадигматического выравнивания форм.

Одну из особенно ярких черт сравнительно-исторических исследований Т. В. Гамкрелидзе в области картвельских языков составляет, на наш взгляд, его неизменное внимание к релятивной хронологии явлений, столь часто недооценивавшейся в науке предшествовавшего периода, когда значительная совокупность явлений и процессов (например, реконструировавшиеся тогда недифференцированность имени и глагола, функционирование „классных показателей“, полногласие в фонологической структуре основ и т. п.) проецировалась в некоторое нерасчлененное состояние прошлого. Между тем, как напоминает ученый, такое „равнодушие к вопросам относительной хронологии и к разграничению хронологических уровней в развитии языка приводит, как известно, к языковым построениям, лишенным исторической перспективы“ [1, с. 28]. В его картвелистических работах реализация требования соблюдения временной перспективы исследования находит свое выражение и в различении здесь двух эпох — некоторой более ранней, с одной стороны, и наиболее поздней, с другой, — в истории общекартвельского языкового состояния, в разграничении двух последовательных ступеней в эволюции занского вокализма, в противопоставлении так называемого пресванского и собственно сванского состояний, во взаимном обособлении первичных и вторичных моделей аблаута в сванском языке и во многом другом.

Должно быть понятным поэтому специальное обращение Т. В. Гамкрелидзе в одной из его работ к проблеме соотношения последовательности „правил переписывания“, как они сложились в генеративной грамматике, и относительной хронологии фонетических процессов в истории языка. На примере рассмотрения процессов дезаффрикатизации

пресванских фонем *ǰ*ǰ и *ǰ̣ и ассимиляции сванских взрывных *g*, *k* и *ḳ* автор заключает, что „существует некое соотношение между порядком (последовательностью) „правил переписывания“, описывающих некоторые фонемные преобразования, и релятивной хронологией соответствующих фонемных изменений, имевших место в фонологической системе рассматриваемого языка (т. е. с порядком следования этих изменений во времени). „Правила переписывания“, расположенные в определенном порядке с учетом простоты и экономичности описания рассматриваемых процессов, отражают порядок следования во времени диахронических фонемных преобразований“ [2, с. 39].

Наиболее важным результатом картвелистических исследований Т. В. Гамкрелидзе, несомненно, является реконструкция им общекартвельских фонологической системы и морфонологических чередований, выполненная в соавторстве с Г. И. Мачавариани на базе детального анализа звуковых соотношений, засвидетельствованных между грузинским, обоими занскими (мегрельским и лазским) и сванским языками ([3]; см. также [4]). С одной стороны, здесь восстановлен инвентарь праязыковой фонологической системы, в котором наряду с вокалическими и консонантными фонемами теперь постулируется особый класс сонантов. С другой стороны, были впервые выявлены основные закономерности фонологической синтагматики и морфофонологических чередований пракартвельского.

В фонологической системе рассматриваемого состояния реконструированы три кратких гласных фонемы (*a*, *e*, и *o*, из которых *a* и *o* как будто обнаруживают следы свободного варьирования) и три долгих (*ā*, *ē*, *ō*). Помимо сванских диалектов на былые квантитативные различия указывает и специфика некоторых грузинско-занских звукосоответствий в вокализме. Вместе с тем здесь восстанавливается класс сонантических фонем (в составе *w*, *j*, *l*, *r*, *m*, и *n*), которые должны были располагать как слоговыми, так и неслоговыми аллофонами, по-разному отраженными в исторически засвидетельствованных картвельских языках.

В то же время здесь была установлена каноническая модель фонологической структуры картвельского корня (прежде всего – глагольного) в виде последовательности *CVC*, где позицию *C* могли занимать не только согласные, но и неслоговые аллофоны сонантов, группы типа *Cw* и даже так называемые гармонические комплексы согласных, а позицию *V* – преимущественно гласный *e*. В этой работе впервые в картвельском языкознании была обоснована праязыковая древность аблаутных чере-

дований в корне с различием прежде всего полной и нулевой ступеней его огласовки, а также ступеней редукции и растяжения.

Основные линии последующей трансформации реконструируемой системы сводятся к постепенному ослаблению количественного противопоставления в вокализме, к утрате сонантов, к разрушению первоначальной схемы морфонологических чередований, а также к параллельному усилению в грамматическом строе роли аффиксов. Благодаря последним двум процессам картвельская языковая система со временем все более сближается с языками агглютинативного строя, располагающими стабильным составом морфологической структуры слова (что достигает своего максимального отражения в мегрельском и лазском). Здесь уже устанавливается решающая роль показаний древнегрузинского языка для реконструкции в основных чертах общекартвельских аблаутных моделей.

Характеризуя значимость для науки этой масштабной работы, Г. В. Церетели имел все основания писать, что „она по существу создает основу и представляет собой этап в диахроническом картвельском языкознании. Думается, что вся дальнейшая работа в данной области пойдет по этому пути“ [5, с. 051].

Картину пракартвельского состояния и истории его преобразования в дочерних языках дополняет ранее изученная Т. В. Гамкрелидзе система различных в них сибилантных соответствий, обозначившая по существу первый шаг к предпринятому позднее пересмотру традиционно принимавшейся в науке схемы звукосоответствий [6]. Исходя из очевидной неоднозначности рефлексов общекартвельской шипящей фонемы *š (> груз. š) в занском и сванском ареалах в виде сочетаний šk (сван. šg) и sk (сван. sg), автор вскрыл посредством детального дистрибутивного анализа материала комбинаторную обусловленность свистящего рефлекса второго комплекса позицией перед w, известную в некоторых картвелистических публикациях как „закон Гамкрелидзе“ (в дальнейшем – опять-таки позиционными условиями – удалось удовлетворительно объяснить и отдельные исключения из этой закономерности).

Следует отметить ряд интересных наблюдений Т. В. Гамкрелидзе и в области сравнительно-исторической морфологии картвельских языков. Так, им сформулировано положение об исконном префиксальном моноперсонализме (одноличности) грузинского глагола, с позиций которого рассматривается древнейший облик личных показателей (в частности, субъективный показатель I лица восстанавливается им в виде *хи-) [7, с. 44-50]. В связи с обсуждав-

шейся в другой его работе специальной фонологической проблематикой автор реконструирует древнейшую словообразовательную структуру общекартвельских личных и притяжательных местоимений 1 и 2 лица, а также трактует противопоставление инклюзива ~ эксклюзива как одну из проекций глубинного бинаризма картвельской языковой системы прошлого [6, с. 36-50].

Давая общую оценку работам Т. В. Гамкредидзе в области сравнительной грамматики картвельских языков, необходимо подчеркнуть, что они стимулируют научный поиск не только в сфере последней, но и далеко за ее пределами. Как показывает практика, они имеют немало важное значение для дальнейшего прогресса этимологических штудий. Например, учет аблаутных отношений позволяет теперь идентифицировать основы, представлявшиеся ранее несвязанными, а установление основных моделей фонологической структуры картвельского корня сообщает исследованию дополнительные ориентиры в разграничении исконного и неисконного материала. Еще существеннее то обстоятельство, что эти работы имеют вполне определенные выходы как в типологическую, так и в ареальную проблематику кавказоведения.

Об этом свидетельствует, в частности, то обстоятельство, что с выявлением в этих работах стабильной тенденции к элиминации структурных признаков, характеризовавших так называемый „символически-агглютинативный“ общекартвельский языковой тип, выразившейся в выравнивании словоформ с альтернирующими гласными и в парадигматической унификации глагольных и именных основ, получило свое более строгое обоснование ранее высказывавшееся в науке мнение о постепенном возрастании в контролируемой истории картвельских языков удельного веса элементов агглютинативного строя. Можно сказать, что вообще по целой совокупности дифференциальных признаков структурно-типологического плана древнейшее общекартвельское состояние весьма существенно отличается от позднейшего. Если первое находит свою ближайшую типологическую параллель в языках Северо-Западного Кавказа, то последнее обнаруживает не менее очевидные точки соприкосновения со строем индоевропейских языков. Так результаты реконструкции морфонологических отношений для позднего общекартвельского состояния (класс сонантов, модели аблаута, фонологическая структура корня) поставили науку перед интересной картиной далеко идущего структурного параллелизма между соответствующими системами картвельских и индоевропейских языков. Сопостав-

ление материала приводит Т. В. Гамкрелидзе и его соавтора к заключению об изоморфности поздней общекартвельской морфонологической системы общеиндоевропейской (как она представлена в работах Э. Бенвениста). Естественно, что этот изоморфизм ставит ряд новых вопросов об отношении картвельских языков к индоевропейским. В частности, „отнесение картвельского и индоевропейского языков к общему типологическому классу дает основание рассматривать эти языки как члены некоего общего языкового союза в рамках евразийской группы языков“ ([3, с. 474]; ср. [8]). Подчеркивая особый интерес этого важного вывода для индоевропейского языкознания, У. Леман писал в своей рецензии на книгу Т. В. Гамкрелидзе и Г. И. Мачавариани, что „если индоевропейский имел тесные контакты с пракартвельским, то мы обретаем разительное свидетельство в пользу прародины индоевропейцев (в древней Передней Азии к югу от Закавказья – Г. К.) со стороны более фундаментального компонента лингвистической структуры, чем словарь“, и указывал, что это лингвистическое свидетельство совпадает с выводами, к которым в недавнее время пришла археология [9, с. 406].

Если становление далеко идущих структурно-типологических совпадений между картвельскими и индоевропейскими языками обусловлено древними ареальными контактами их носителей, то должен быть понятен интерес Т. В. Гамкрелидзе к выявлению в картвельских языках и лексических индоевропеизмов. В фундаментальном труде, созданном им позднее в соавторстве с Вяч. Вс. Ивановым [10, с. 877-879], содержится опыт обобщения известного науке к началу 80-х годов материала этого рода, а также предлагается несколько новых соположений. На стр. 904-909 этой же монографии обращает на себя внимание раздел, посвященный сопоставлению группы греческих лексем неясного происхождения (нередко трактующихся в индоевропеистической литературе в качестве ингредиентов так называемого догреческого слоя) с их аналогами в картвельском корнеслове, по-видимому, свидетельствующих о достаточно ранних греко-картвельских контактах, отраженных, в частности, в известном греческом мифе об аргонавтах. Продолжающиеся в настоящее время исследования, характеризующиеся дальнейшим приростом материала, подтверждают перспективность поисков новых индоевропейско-картвельских лексических параллелизмов ареальной природы.

В свете знаний современной науки наиболее общие пространственно-

временные параметры древней истории картвельских языков выглядят в изложении Т. В. Гамкрелидзе следующим образом: „Общекартвельский (южнокавказский) язык следует датировать периодом IV-III тысячелетий до н. э. Дифференциация общекартвельского языка относится по глоттохронологическим данным к самому началу II тысячелетия до н. э. (а, возможно, и значительно ранее), когда из него выделяется сванский язык и общекартвельский распадается на два обособленных ареала – сванский и грузинско-занский, с последующим делением этого последнего на собственно грузинский и занский (или колхский) языки... Общекартвельский язык перед его распадом можно локализовать, судя по археологическим, лексическим и топонимическим данным, в горных местностях западной и центральной части Малого Кавказа... Сванский язык был постепенно оттеснен к северу, к хребтам Большого Кавказа следующей миграционной волной, последовавшей примерно девятью столетиями позже... Диалекты общекартвельского языка, оставшиеся в пределах Западного Малого Кавказа – этого древнейшего очага картвельских племен, легли в основу грузинского языка, носители которого уже в историческую эпоху распространились в западном направлении, наслоившись на определенной территории на носителей колхского языка, что вызвало разделение его на два самостоятельных диалекта и образование в дальнейшем мегрельского и чанского (лазского) языков, а также в северном и северо-восточном направлениях, оттеснив распространенные здесь языки восточнокавказского типа“ [10, с. 880-881].

Среди синхронных картвелистических исследований Т. В. Гамкрелидзе необходимо упомянуть статью, в которой обсуждаются некоторые общие принципы организации грузинского глагола, а также более крупную работу о закономерностях фонологической синтагматики в мегрельском. В первой из них [7, с. 33-43] автор эксплицирует понятия глагольной валентности (как синтаксической категории глагола) и глагольной персональности (как его собственно морфологической категории) и устанавливает очевидную асимметрию этих параметров грузинского (resp. картвельского) глагола. Во второй, созданной в соавторстве с Т. Е. Гудава [12], было продолжено исследование в направлении, начатом в свое время известными работами Г. С. Ахвледiani. Здесь на основании детального дистрибутивного анализа фонологической структуры консонантных групп в мегрельском выявлены основные правила сочетаемости согласных как в пределах единой морфемы, так и на морфемных швах, и предложена их бинарная клас-

сификация на канонические и неканонические. Здесь же охарактеризованы основные синхронно протекающие процессы преобразования таких групп в условиях взаимодействия основы со словоизменительными аффиксами (в частности, при присоединении падежных показателей имени и личных показателей глагола) и определены правила фонетического освоения консонантных групп, содержащихся в мегрельских словарных заимствованиях из грузинского.

В обсуждении проблемы генетических взаимоотношений картвельских и северокавказских (абхазско-адыгских и нахско-дагестанских) языков Т. В. Гамкрелидзе последовательно придерживается строгих принципов, сформулированных классической компаративистикой. Подчеркивая, что структурно-типологические параллелизмы между языками, насколько бы далеко они ни заходили, нерелевантны для решения проблем генетического порядка, он настаивает на необходимости применения кавказоведами испытанной временем процедуры поиска закономерных соотношений в их материале. В одной из своих работ автор пишет: „Если бы между картвельскими и северо-кавказскими языками прослеживалась общность закономерного характера (т. е. не являющаяся результатом случайных совпадений или заимствования) в субстанции значимых элементов – корневых и аффиксальных морфем – то они бы с необходимостью проявились в наличии регулярных звуковых (фонемных) соответствий между картвельскими и северокавказскими языками. Поскольку такого рода фонемные соответствия между отдельными группами кавказских языков не выявлены..., утверждения о существовании между ними „материальной общности морфем“ носят во всяком случае преждевременный характер“ [13, с. 44]. Очевидное отсутствие на сегодняшний день почвы для сколько-нибудь убедительного обоснования иберийско-кавказской гипотезы приводит его к осторожному заключению, что „так называемые иберийско-кавказские языки включают по крайней мере три в структурно-типологическом и генетическом отношениях вполне детерминированные языковые группы. Это – южнокавказская группа, или картвельские языки, северо-западная группа, или абхазско-адыгские языки, и северо-восточная группа, или нахско-дагестанские языки“ [1, с. 29]; также [14, с. 1011].

Исходя из такого положения вещей, Т. В. Гамкрелидзе обращает внимание на серьезный методический просчет предшествовавшей научной парадигмы сравнительного картвельского языкознания, стремившейся к истолкованию истории картвельских языков с ориентацией на грам-

матическую структуру, засвидетельствованную в современных абхазско-адыгских или нахско-дагестанских языках. „Положение о генетической общности „иберийско-кавказских языков“ и обусловленная им направленность сравнительных штудий картвельских языков на установление этого родства, — читаем в одной из его работ, — привели к тому, что с вопросов внутреннего сравнения картвельских языков внимание было перенесено на их внешнее сравнение и сопоставление с северо-кавказскими языками — со всеми вытекающими отсюда методологическими последствиями“ [1, с. 27].

Наконец, еще одно направление картвелистических исследований Т. В. Гамкрелидзе составляет изучение проблемы происхождения грузинской письменности. В недавно опубликованной работе [15] древнегрузинское заглавное письмо „Асомтаврули“ включено им на основании набора структурных признаков (а также с учетом характерной для него функции обслуживать местную культуру христианской ориентации) в единую типологическую группу вместе с коптской, готской, древнеармянской и старославянской письменностями как базирующимися на общем для них историческом прототипе — греческой системе письма. При этом автором отмечается реализованный в древнегрузинской письменности принцип парадигматической зависимости от прототипа, отражающийся, в частности, в последовательности обозначений определенных фонем и в характере закрепленных за графемами числовых значений, особенно сближающий ее с коптской и готской алфавитными системами.

Ограничения объема настоящей статьи не позволяют, к сожалению, остановиться здесь на множестве частных наблюдений и соображений Т. В. Гамкрелидзе, касающихся самых различных вопросов структуры и истории картвельских языков, которые щедро рассыпаны в его всегда насыщенных материалом и стимулирующих научную мысль работах.

Литература

1. *Гамкрелидзе Т. В.* Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки. 1 // ВЯ. 1971, № 2.
2. *Гамкрелидзе Т. В.* Дезаффрикатизация в сванском. „Правила переписывания“ в диахронической фонологии. Тбилиси, 1968, с. 39 (на груз. и русск. яз.).

3. Гамкрелидзе Т. В., Мачавариани Г. И. Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры. Тбилиси, 1965 (на груз. и русск. яз.).
4. Gamkrelidze Th. V. A typology of Common Kartvelian // Language. 1966. V. 42, № 1.
5. Церетели Г. В. О теории сонантов и аблаута в картвельских языках // Гамкрелидзе Т. В., Мачавариани Г. И. Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры. Тбилиси, 1965.
6. Гамкрелидзе Т. В. Сибилянтные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков. Тбилиси, 1959 (на груз. яз.).
7. Гамкрелидзе Т. В. „Валентность“ и „персональность“ глагола // Лингвистический Сборник. Тбилиси, 1979 (на груз. яз.).
8. Gamkrelidze Th. V. Kartvelian and Indo-European: A typological comparison of reconstructed linguistic systems // To honour Roman Jakobson. I. The Hague – Paris, 1967.
9. Lehmann W. P. // Language. 1968. V. 44. № 2. P. 406. Rev.: Gamkrelidze Th. V. and Machavariani G. I. The system of sonants and ablaut in Kartvelian languages: a typology of common Kartvelian structure / With a preface by Tseretheli George V. Tbilisi, 1965.
10. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. С предисловием Р.О. Якобсона, ч. I-II, Тбилиси, 1984.
11. Климов Г. А. Об ареальной конфигурации протоиндоевропейского в свете данных картвельских языков // ВДИ, 1986, N 3.
12. Гудава Т. Е., Гамкрелидзе Т. В. Комплексы согласных в мегрельском // Акакию Шанидзе, Тбилиси, 1981 (на груз. яз.).
13. Гамкрелидзе Т. В. Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки. 2 // ВЯ. 1971, N 3, с. 44.
14. Gamkrelidze Th. V. (in part). Caucasian languages // Encyclopaedia Britannica. 15th ed., L., 1974. P. 1011.
15. Гамкрелидзе Т. В. Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность. Тбилиси, 1989 (на груз. и русск. яз.).

სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი*

წინასიტყვაობა

ეს ნარკვევი ეხება ქართველურ ენათა ისტორიული ფონოლოგიის საკითხებს. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა მასში მორფოლოგიურ-სინტაქსურ პრობლემებს, წარმოშობილს ქართველურ ენათა ფონოლოგიურ ანალიზთან დაკავშირებით, რომელმაც კვლევის პროცესში ბუნებრივად მიგვიყვანა ქართველური გრამატიკული სისტემის სტრუქტურულ საკითხთა განხილვამდე.

აქ წარმოდგენილ ფონოლოგიურ საკითხთა კომპლექსი ჩამოყალიბდა ქართველური ენების თანხმოდანთა სისტემის შედარებითი ანალიზის შედეგად. ამ სისტემათა შეფარდება, რომელიც ძირითადად სპირანტებისა და აფრიკატების რიგებს შორის არსებული შესატყვისობებით განისაზღვრება, ავლენს რიგ გადახრებს საერთო ქართველურ სიბილანტურ ფონემათა კანონზომიერი რეფლექსებისაგან ისტორიულად დამოწმებულ ქართველურ ენებში. ეს არსებითად შეეხება ქართველური /**შ*/ ფონემის (ქართ. /*შ*/) არაცალსახა წარმოდგენას ზანურსა (მეგრულ-ჭანურსა) და სვანურში /*შქ*/ (სვან. /*შგ*/) და /*სქ*/ (სვან. /*სგ*/) კომპლექსთა სახით.

ამ კომპლექსთა დისტრიბუციული ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ /*სქ*/ (სვან. /*სგ*/) კომპლექსი, ქართული /*შ*/ ფონემის შესატყვისად წარმოდგენილი დასავლურ-ქართველურ ენებში, ამოსავალი /*შქ*/ (სვან. /*შგ*/) კომპლექსის კომბინატორულ ვარიანტს წარმოადგენს. ამგვარი ანალიზი საშუალებას იძლევა, დადგინდეს იქნეს ზანურ-სვანური არეალისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური კანონზომიერება, რომელიც გამოიხატებოდა ამოსავალი /*შქ*/ (resp. /*ჯგ*/) კომპლექსის სისინა /*სქ*/ (resp. /*ძგ*/) კომპლექსად ქცევაში მომდევნო ბაგისმიერი /*ჟ*/ ფონემის გავლენით.

ამ ფონეტიკური კანონზომიერების თვალსაზრისით, ქართ. /*შ*/ სპირანტისა და შიშინა რიგის აფრიკატების ზანურ-სვანურ შესატყ

* პირველად გამოქვეყნდა 1959 წელს: თ გამყარელიძე, *სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი*: «საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა», თბილისი, 1959.

ვისობათა კომპლექსი განხილულ უნდა იქნეს როგორც რთული სისტემა, რომელიც ჩამოყალიბდა შედარებით გვიანდელი კომბინატორული ხასიათის ფონეტიკური კანონზომიერების დართვის შედეგად უძველეს კანონზომიერ თანხმომავანთ შეფარდებათა მოდელზე.

ხსენებული ფონეტიკური კანონზომიერება ფორმალურ ფონეტიკურ კრიტერიუმს გვაწვდის რიგ ქართველურ სახელურ და ზმნურ ფორმათა რეკონსტრუირებისათვის: ისტორიულად დამოწმებული /შ/ - /სქ/ შესატყვისობა გულისხმობს ამ ერთეულთა განაწილებას /ჩ/ ფონემის წინ, ამ უკანასკნელის შესაძლებელი დაკარგვით წინამავალ შიშინა კომპლექსში კომბინატორული ფონეტიკური ცვლილების დასრულების შემდეგ.

შინაარსობლივი ინტერპრეტაცია ფორმალურად რეკონსტრუირებულ ერთეულთა, რომელნიც ქართველურ ენათა განვითარების უძველეს ეტაპებს ასახავენ, საფუძველს იძლევა ვიმსჯელოთ ობიექტთა ორ ძირითად კატეგორიას (კლასს) შორის (ადამიანი - ნივთი) არსებული სემანტიკური დაპირისპირების სტრუქტურული გამოხატვის შესახებ ქართველურ გრამატიკულ სისტემაში.

ეს, უპირველეს ყოვლისა, ეხება ქართველურ პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ფორმალურად რეკონსტრუირებული სისტემის ინტერპრეტაციას, სადაც წარმოდგენილია -ჟე- კლას-დეტერმინანტი პირველი და მეორე პირის ფორმებში საპირისპიროდ „არაპერსონალური“ მესამე პირის არამარკირებული ფორმებისა.

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელური ფორმების ამგვარი მორფოლოგიური დაპირისპირებით „არაპერსონალური“ მესამე პირის ფორმებთან აიხსნება აგრეთვე ქართველურ ნაცვალსახელურ სისტემაში შინაგანად რეკონსტრუირებული ინკლუზიურ-ექსკლუზიური კატეგორიის არსებობა. ეს ნაცვალსახელური კატეგორია სტრუქტურულად მოტივირებულია გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ბინარული (ორობითი) სისტემით. ბინარული სტრუქტურის გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა მორფოლოგიური სისტემა [ადამიანი - ნივთი (ე.ი. არაადამიანი); სულიერი - უსული] გულისხმობს ინკლუზიურ-ექსკლუზივის კატეგორიის არსებობას ნაცვალსახელურ სისტემაში*. ეს მორფოლოგიური დაპირისპირება აისახა აგრეთვე ქართველური მიცემითი ბრუნვის ფუნქციებშიც (ძველი ქართულის მონაცემების მიხედვით).

* სულიერისა და უსულოს ბინარული დაპირისპირებით ინდოევროპულ მორფოლოგიურ სისტემაში უნდა აიხსნებოდეს ი.-ე. პრონომინალურ სისტემაში ინკლუზიურ-ექსკლუზივის ფუნქციონირება.

გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ამგვარი ორობითი დაპირისპირება ენობრივ სისტემაში, რაც ენის პირველად ბინარულ სტრუქტურას ასახავს, შინაგანად განსაზღვრავს პარადიგმატული და სინტაგმატური რიგის სტრუქტურულ თავისებურებათა არსებობას. გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ბინარული სისტემის დარღვევა (სისტემის გართულების შედეგად ახალი გრამატიკული კლასების გაჩენის გზით ან კლას-კატეგორიათა სრული მოშლის გამო), შეპირობებული ენის შინაარსობლივ სისტემაში მომხდარი ცვლილებებით, იწვევს ამ თავისებურებათა სტრუქტურულ გარდაქმნას და მის მიერ მოტივირებულ გრამატიკულ კატეგორიათა ცვლას.

ქართველურ ენათა გრამატიკულ სისტემაში ორი ძირითადი სტრუქტურული ფენა გამოიყოფა: კატეგორიათა სისტემა, მოტივირებული გრამატიკულ კლასთა ბინარული სტრუქტურით და კატეგორიათა სისტემა, მოტივირებული ზმნური პოლიპერსონალიზმით. კატეგორიათა ის სისტემა, რომელიც ჩამოყალიბდა გრამატიკულ კლასთა ბინარული სტრუქტურის საფუძველზე, ქართველურ ენათა უბეღეს სტრუქტურულ ფენას ქმნის. შემდგომი კვლევა-ძიება ქართველური ენობრივი სისტემისა, ეჭვს გარეშეა, გამოავლენს კიდევ მეტ სტრუქტურულ თავისებურებებს, მოტივირებულს ორი გრამატიკული კლასის [აღამიანი – ნივთი] მორფოლოგიური დაპირისპირებით.

გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა სისტემის თანდათანობითმა რღვევამ ქართველურში გამოიწვია მოშლა პირველი და მეორე პირის მორფოლოგიური დაპირისპირებისა „არაპერსონალურ“ მესამე პირთან და ამ დაპირისპირებით მოტივირებული ინკლუზიურ-ექსკლუზიური კატეგორიის გაქრობა ნაცვალსახელურ სისტემაში. სვანური პოლიპერსონალური ზმნის სისტემაში ინკლუზიურ-ექსკლუზიურის ჩამოყალიბება ერთგვარ კომპენსაციას წარმოადგენდა ამ კატეგორიის სტრუქტურულად შეპირობებული დაკარგვისა ნაცვალსახელურ სისტემაში.

ქართველურ პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა რეკონსტრუირებულმა სისტემამ შესაძლებელია მნიშვნელოვანი ტიპოლოგიური ინფორმაცია მოგვაწოდოს მთის კავკასიური ენების ნაცვალსახელურ სისტემათა რიგი სტრუქტურული თავისებურების გარკვევისათვის [პირის ნაცვალსახელურ ფუძეებში არსებული (ან აღსადგენი) ზ/უ ფონემის განხილვა როგორც კლას-დეტერმინანტის გაქვევებული ფორმისა (შდრ. ქართვ. {-ზე-}); ნაცვალსახელურ სისტემაში ინკლუზიურ-ექსკლუზიური კატეგორიის შინაგანი მოტივირება

მთის კავკასიურ ენათათვის ისტორიულად დამახასიათებელი გრამატიკული კლასების ბინარული სტრუქტურით; ამ ნაცვალსახელური კატეგორიის გაქრობა ზოგიერთ ენაში გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ბინარული სტრუქტურის დარღვევის შედეგად და სხვ.]

ეს ნაშრომი მიზნად არ ისახავს მთის კავკასიურ ენათა ზემოდასახელებულ თავისებურებათა განხილვასა და გარკვევას. ეს ამოცანა, რომელსაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის არსებულ მიმართებათა გაშუქებისათვის, შეიძლება განხორციელდეს მთის კავკასიურ ენათა ნაცვალსახელური სისტემის დეტალური სტრუქტურული ანალიზის შედეგად რეკონსტრუირებულ ქართველურ ნაცვალსახელურ სისტემასთან შედარებით.

I. ერთი გამონაკლისი შიშინა თანხმოვანთა შესატყვისობიდან

§ 1. ქართველურ ენათა შედარებით-ისტორიულმა შესწავლამ გამოავლინა ის მეტად საყურადღებო ფაქტი, რომ თანხმოვანთა სისტემაში ფონოლოგიური გადაწვევები ძირითადად და განსაკუთრებით სისინა და შიშინა სპირანტებისა და აფრიკატების რიგებში გვაქვს. თანხმოვანთა გადაწვევა ქართველურ კონსონანტურ სისტემაში ძირითადად ამ რიგებს შეეხება. ქართულ სისინა რიგის სპირანტებსა და აფრიკატებს ზანურში შეეფარდება შიშინა რიგის შესატყვისის სპირანტები და აფრიკატები. ქართულის წყება სისინაა, ჭანურისა და მეგრულისა კი შიშინა¹. სვანურის მონაცემები ამ მხრივ ზანურის რიგისაა.

ქართ. /ს/ - ზან. /შ/ - სვან. /შ/:

ქართ. სვან-ი: მეგრ.-ჭან. შონ-ი; სვან. მუშუან.

ქართ. ას-ი: მეგრ.-ჭან. ოშ-ი; სვან. აშ-ირ (ლექსიკონი, გვ. 219).

ქართ. სე-ენ- (გან-ი-სე-ენ-ე): ჭან. შე-აჯ- (მოიშვაჯამან „ისვენებენ“), მეგრ. შე-ანდ- || სე-ანჯ- || სე-ანდ- (იქვე, გვ. 361)²; სვან. იშემინე „ისვენებს“, ლი-შემინ-ე „დამშვიდება, დასვენება“.

ქართ. სე- || ძვ. ქართ. სუ- (სუ-მა, არა შე-ე-სუ, მ. C 24.42; სუ-თ, მ. C 26.27); ჭან. შე- < შუ- (ოშუ „დალია“, ოშეეს „დალიეს“), მეგრ. შე-<შუ- (წყარი გეშუ „წყალი დალია“, ღვინი შუ „ღვინო სვა“)

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 6 (შემდგში შემოკლებით: არნ. ჩიქობავა, ლექსიკონი).

² სისინა ვარიანტი მეგრულ ფორმებში დისიმილაციურად უნდა იყოს მიღებული: *შე-ანჯ- > სე-ანჯ-.

2. თ. გამყრელიძე

სსიპ „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“
ბ ი ბ ლ ი ო თ ე ა
№: _____

(იქვე, გვ. 360); სვან. *მწჷა* „მისვამს“, ნწჷმ „ნასვამი“.

ქართ. *სე-ელ-*: ჭან. *შე- || შე-ელ-* || *შოლ-* „დასველება“ (დოშოლაფან „დაასველებენ“; *შველარე* „დაზელ [ვჭვილს]“, „დაასველებ“), მეგრ. *შოლ-* (დოშოლუ „დასველდა“) (იქვე, გვ. 362); სვან. *შეელ* „სველი“¹.

ქართ. /ზ/ - ზან. /ჟ/ - სვან. /ჟ/:

ქართ. *ზე-და* || *ზე*: ზან. *ჟი*; სვან. *ჟი*.

ქართ. *მზე*: ჭან. *მე-ორ-ა*, მეგრ. *ბუა*; სვან. *მიჟ* (ლექსიკონი, გვ. 202).

ქართ. /ძ/ - ზან. /ჯ/ - სვან. /ჯ/ || /ჟ²/:

ქართ. *ძალ-ღ-ი*: მეგრ.-ჭან. *ჯოღ-ორ-ი*; სვან. *ჟალ-ჟ* (მიც. ბრ.) (იქვე, გვ. 82).

ქართ. *ძმა* || <*ძამა*: ჭან. *ჯუმ-ა*, მეგრ. *ჯიმა*; სვან. *ჯემ-ილ* (იქვე, გვ. 25 შმდ.).

ქართ. *ძე-ელ-ი*: ჭან. *მ-ჯე-ეში* || *ნ-ჯე-ეში* მეგრ. *ჯე-ეში*; სვან. *ჯჷ-ინ-ელ* (იქვე, გვ. 238).

ქართ. *ძე-ალ-*: ზან.-სვან. *ჯი-ჯჷ* < **დი-ჯჷ*³.

ქართ. /ც/ - ზან. /ჩ/ - სვან. /შ/:

ქართ. *კაც-ი*: მეგრ.-ჭან. *კოჩ-ი*; სვან. *ჭაშ*⁴.

ქართ. *ხუც-ეს-ი*: მეგრ. *უჩაში* „უფროსი“; სვან. *ხო-შა* „დიდი, უფროსი“, *მა-ხჷში* „უფროსი“ (ნ. მარი)⁵.

ქართ. /წ/ - ზან. /ჭ/ - სვან. /ჭ/:

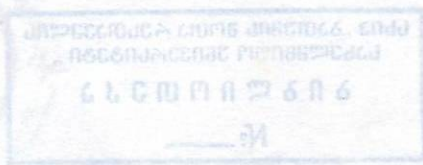
¹ ს. ე ლ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 129.

² სვანური /ჟ/, ქართ. /ძ/ და ზან. /ჯ/ ფონემების შესატყვისად წარმოდგენილი, მომდინარეობს პირვანდელი /ჯ/ ფონემის სპირანტიზაციის (დებაფრიკატიზაციის) გზით. ეგვემ შეეხება სვანურ /შ/-ს, რომელიც ქართ. /ც/: ზან /ჩ/ ფონემებს შეეფარდება (გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 47); დებაფრიკატიზაციის შესახებ სვანურში იხ. აგრეთვე ს. ე ლ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 180 შმდ.

³ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ქართული ძვალ-ფუძის ზანური შესატყვისისათვის: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 1, № 1, 1940, გვ. 93 შმდ.

⁴ Н. Я. Марр, *Тубал-кайнский вклад в сванском*: Известия Императорской Академии Наук, 1912, I, გვ. 1094.

⁵ შდრ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან. III: სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XV, 1940, გვ. 48 შმდ.

ქართ. წყრთა: მეგრ. ჭყითა || ჭყირთა; სვან. ჭითხ¹.

ქართ. ანწ-ლი: ჭან. ინჭ-ირ-ი, მეგრ. ინჭ-ირ-ია; სვან. განჭჷ (შდრ. ლექსიკონი, გვ. 132).

ქართ. წაბ-ლ-ი: ჭან. ჭუბ-ურ-ი || ჭუბ-რ-ი, მეგრ. ჭუბ-ურ-ი (იქვე, გვ. 127).

ასეთსავე კანონზომიერ ხასიათს ატარებს ქართული შიშინა აფრიკატებისა და /შ/ სპირანტის შესატყვისობანი ზანურსა და სვანურში². ქართულ /შ/ ფონემასა და შიშინა რიგის აფრიკატებს ამ ენებში, როგორც წესი, ორწევრიანი თანხმოვანთკომპლექსი შეეფარდება, რომლის პირველი კომპონენტი შესატყვისი შიშინა სპირანტი ან აფრიკატი (სვანურში ამგვარი აფრიკატი შესატყვის სპირანტში გადადის დეზაფრიკატიზაციის შედეგად), ხოლო მეორე წევრი – უკანაენისმიერი ხშული. ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად მეგრულში დასტურდება /შქ/ (ჭანურში /შქ/ კომპლექსის ნაცვლად ხშირად /შკ/ გვაქვს), სვანურში – /შგ/, რომელიც მომდინარეობს თავდაპირველი /შქ/-საგან სვანურისათვის დამახასიათებელი დისიმილაციური გამჟღერების შედეგად³.

ქართ. /შ/ – ზან. /შქ/ – სვან. /შგ/:

ქართ. შეიდ-ი: ჭან. შექით-ი || შეით-ი, მეგრ. შექით-ი; სვან. ი-შგჷიდ⁴.

¹ ს. ჯ ღ ე ნ ტ ი, ხსენ. ნაშრ., გვ. 131.

² ქართველური სისინა რიგის სპირანტები უპირისპირდებიან ერთმანეთს კორელაციურად მჟღერობა-სიყრუის თვალსაზრისით. ამგვარი კორელაცია არა გვაქვს შესატყვისი შიშინა რიგში, სადაც წარმოდგენილია მხოლოდ /შ/ ფონემა; /შ/ ფონემის მჟღერი კორელატი არ იყო დამახასიათებელი ქართველური კონსონანტური სისტემისათვის. /ჟ/ ფონემა ქართულში მეორეული წარმოშობისაა (გ. ა ხ ვ ღ ე ღ ი ა ნ ი ჯუდ T. Г о н и ა ш в и ლ ი, *К истории одного звука в грузинском языке*: ენიმკის შობე, II, 1937, გვ. 111, შნშ. 2). ამგვარი წვერნაკლი თანხმოვანთრიგებისა და მათი შევსების შესახებ ენათა ისტორიული განვითარების პროცესში იხ. A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955, გვ. 79 შმდ.; შდრ. ანალოგიური ვითარება /x/ ფონემის შემთხვევაში ინდოევროპულში (H. Pedersen, *Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute*: Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, XXXII, 5, København, 1951, გვ. 10 შმდ.).

³ დისიმილაციური გამჟღერების შესახებ სვანურში იხ. ს. ჯ ღ ე ნ ტ ი, ხსენ. ნაშრ., გვ. 167 შმდ.; შდრ. გ. ა ხ ვ ღ ე ღ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 383 შმდ.

⁴ ამ ფორმათა შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

- ქართ. *მო-ა-შო-ო*: ჭან. *დო-შქეიდ-უ* მეგრ. *დ-შქეიდ-ჟ* სვან. *ა-შგჟიდ*¹.
 ქართ. *ლა-ში* „ბაგე, ტუჩი“, „პირის ქვედა ბაგე“ (საბა): ჭან. *ლე-შქ-ი*
 მეგრ. *ლე-ჩქე-ი*² (ლექსიკონი, გვ. 51).
 ქართ. *ში-ა*: ჭან. *შქირ-ონ-ს* მეგრ. *შქირ-ენ-ს* (ლექსიკონი, გვ. 368).
 ქართ. *შინ-* („ნუ გეშინინ“): ჭან. *ა-შქურ-ინ-უ* „შეეშინა“, მეგრ. *დ-შქურ-ინ-უ* „შეაშინა“ (იქვე, გვ. 369).
 ქართ. *შე-შა* (<*სე-შა): ჭან. *დი-შქ-ა* || *დი-შე-ა*; მეგრ. *დი-შქ-ა* (იქვე, გვ. 157).
 ქართ. *ვაშ-ლ-ო*: ჭან. *ოშქურ-ი* || *უშქურ-ი* მეგრ. *უშქურ-ი*; სვან. *ჟისგ-ჟ*
 (იქვე, გვ. 121).
 ქართ. *შე-* (*გა-შე-ებ-ა*): ჭან. *მე-ვა-შქე-ი* „დავტოვე“, მეგრ. *გეიაშქე*
 „აუშვა“ (მაგ. დაბმული ხარი) (იქვე, გვ. 366).
 ქართ. *შუ-ა*: ჭან. *შქ-ა* || *შე-ა* მეგრ. *შქ-ა* „შუა“; სვან. *ი-სგ-ა*.
 ქართ. *მ-შვილ-დ-ი*: მეგრ. *შქვილ-ი*; *შქვილ-ან-ს* „მშვილდავს; ბამბას
 პენტავს“³.
 ქართული შიშინა /ჯ/, /ჩ/, /ჭ/ აფრიკატებს ზანურსა და
 სვანურში შეეფარდება შესაბამისად /ჯგ/, /ჩქ/, /ჭკ/ კომპლექსები,
 რომლებიც სვანურში შესატყვის დეზაფრიკატიზაციას განიცდიან:
 ქართ. /ჯგ/ – ზან. /ჯგ/;
 ქართ. *ჯ-ობ-ნ-*: ჭან. *(რ)-ჯგ-ინ-*, მეგრ. *რ-ჯგ-ინ-* (ლექსიკონი, გვ. 435).
 ქართ. /ჩ/ – ზან. /ჩქ/ – სვან. /შგ/;
 ქართ. *ჩემ-ი*: ჭან. *ჩქიმი* || *შქიმი*, მეგრ. *ჩქიმი* || *ჩქემი*; სვან. *მ-ი-შგჟ-ი*.
 ქართ. *ჩიჩჟ-ილ (>ძვ. ქართ. *ჩჩვლ-ი*): ჭან. *ჩუჩქე* || *ჩიჩქე*, მეგრ.
ჩქიჩქე; სვან. *მჟ-შგჟ-ე* (იქვე, გვ. 242).
 ქართ. *უ-ჩ-ა(ნ)-ს* „მისთვის ჩანს, შესაცნობია“: ჭან. *უ-ჩქ-ინ* || *უ-შქ-უნ-*
 მეგრ. *უ-ჩქ-უ(ნ)* „იცის“ (იქვე, გვ. 379).
 ქართ. /ჭ/ – ზან. /ჭკ/ – სვან. /შკ/;
 ქართ. *ჭედ-ვა*, *მ-ჭედ-ელ-ი*: ჭან. *ჭკად-* (*ნოჭკადამან* „მიაჭედავენ“),

¹ ამ ფორმათა შესახებ დაწვრილებით - ქვემოთ.

² მეგრ. *ლე-ჩქ-ე-ი* ფორმაში -გ- მეორეული წარმოშობისა ჩანს. იგი არ არის წარ-
 მოდგენილი არც ქართულსა და არც ჭანურ ფორმაში; შდრ. ამ მხრივ ქართ. *ნა-შხ-*
ირ-ი || *ნა-ხ-ში-რ-ი*; ჭან. *ნო-შქ-ერ-ი*, მაგრამ მეგრ. *ნო-შქ-ერ-ი* || *ნო-შქ-ე-ერ-ი* (ლექსი-
 კონი, გვ. 160).

³ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში,
 თბილისი, 1942, გვ. 99 (შემდეგში – არნ. ჩიქობავა, ფუძის აგებულება).

მეგრ. ჭკად-უ „მჭედელი“; სვან. ლი-შკაძ-ი „ჭედვა“, მგ-შკიდ „მჭედელი“ (შდრ. ლექსიკონი, გვ. 412).

ქართ. ჭარ-|| ჭერ-(გა-ჭარ-ი|| გა-ჭერ-ი): ჭან. ჭკორ-|| ჭკირ-(დო-ჭკორ-უ-დაჭრა“), მეგრ. ჭკირ-(დო-ჭკირ-უ) (იქვე, გვ. 417).

ქართ. ჭა-მა: მეგრ.-ჭან. ჭკომ-უ (იქვე, გვ. 415).

ამ მაგალითების საფუძველზე შეიძლება ნათლად იქნეს წარმოდგენილი ის სქემა, რომელიც ქართული სისინა და შიშინა სპირანტებისა და აფრიკატების შესატყვისი ზანურსა და სვანურ ფონემებთან ან თანხმოვანთკომპლექსებთან შეფარდებისას ჩამოყალიბდება: ქართულ სისინა რიგს ამ ენებში შეესატყვისება შიშინა რიგი, ხოლო ქართულ შიშინა რიგის ფონემებს – შესატყვისი შიშინა თანხმოვნები უკანაენისმიერი ხშულის დართვით¹. ქართული ენა მასში წარმოდგენილი ქართველური სპირანტებისა და აფრიკატების რეფლექსთა თვალსაზრისით სისინა რიგისაა, ხოლო ზანური და სვანური შიშინა წრეს განეკუთვნება².

¹ რიგი ისეთი ფორმები, რომლებშიც ქართულ შიშინა თანხმოვანს ზანურში შიშინავე შესატყვისება (და არა შიშინა + უკანაენისმიერი ხშული), ქართულიდან უნდა იყოს შესული ზანურში სესხების გზით; მაგ. ქართ. ჩალა: ჭან. ჩალა, მეგრ. ნაჩალა; ქართ. ჭრა (და-იჭრა): მეგრ.- ჭან. ჯრა (დი-ჯრა); ქართ. ჭირ- (მ-ჭირ-დ-ებ-ა): მეგრ.-ჭან. ჭირ- (მეგრ. მოჭირ-უ[ნ]) და სხვ. ზოგიერთ პირველად შიშინათანხმოვანიან მეგრ.-ჭან. ფორმაში (მაგ. ქართ. ლეჭა: მეგრ. ლაჭაუა; ქართ. ს-კვინა: მეგრ.-ჭან. კვინა-ა/ი და სხვ.) შიშინა თანხმოვნის შემდეგ მოსალოდნელი უკანაენისმიერი ხშული დაკარგული (ან განუვითარებელი?) ჩანს, – საფიქრებელია, ველარ თანხმოვანთა დისიმილაციური გავლენით (გ. მ ა ჭ ა რ ი ა ნ ი).

² არ მოგვეპოვება არც ერთი მაგალითი, რომელიც საპირისპირო შეფარდებას ამტკიცებდეს აფრიკატების რიგში, ე. ი. ისეთი ფორმები, რომლებშიც ქართ. შიშინა აფრიკატებს ზანურში შესატყვისი სისინა აფრიკატები (და არა ბგერათკომპლექსები!) შეეფარდებოდეს. ამგვარი შესატყვისობა, ერთი შეხედვით, თითქმის წარმოდგენილია ფორმებში: ქართ. ჯაგარი: მეგრ. ძაგარი; ქართ. ფ-რ-ჩხ-ილ-ი: ჭან. ბუ-ცხ-ა, მეგრ. ბი-რ-ცხ-ა და ქართ. ჭ ი პ-ი: მეგრ. ჭ ი პ-ი, ჭან. „წ ი პ ა“ (ლექსიკონი, გვ. 69). მაგრამ საქმე ისაა, რომ შიშინა ვარიანტები ქართულში შედარებით გვიანდელი ფორმებია და შესატყვისი სისინა ვარიანტებისგან უნდა მომდინარეობდნენ. ჯ ა გ ა რ- ფორმის პარალელურად ქართულში მოგვეპოვება ძ ა გ ა რ- ფორმა, რომელიც ნასესხები ჩანს მეგრულში ძ ა გ ვ ა რ- ფორმის სახით (არ დასტურდება ხმოვანთშესატყვისობა!); ჭან. ბუ-ცხ-ა, მეგრ. ბი-რ-ცხ-ა კანონზომიერად შეეფარდება ქართ. ფ-რ-ცხ-ილ ფორმას (შდრ. ლექსიკონი, გვ. 61), ხოლო ჭან. „წ ი პ ა“, რომელიც ნ. მარს აქვს დადასტურე-

ქართული შიშინა რიგის ფონემების შესატყვისად, შიშინავე რიგის ფონემათა დადასტურება უკანაენისმიერ ხშულთან კომპლექსში ზანურსა და სვანურში სვამს საკითხს ამ ენებში ამგვარ დეცეპსიურ კომპლექსთა წარმოშობის შესახებ. სავსებით ბუნებრივია დავუშვათ ამ ბგერებთან უკანაენისმიერი თანხმოვნების განვითარება თავდაპირველი შიშინა რიგის ფონემათათვის დამახასიათებელი ლაბიო-ველარიზებული არტიკულაციის შედეგად¹. მაგრამ ქართველურ შიშინა თანხმოვანთა ეს ფონეტიკური თავისებურება არ უნდა ყოფილიყო ამ ფონემათა ფონოლოგიურად რელევანტური ნიშანი. ქართულს, რომელმაც შიშინა რიგის ფონემები მარტივი სახით შემოინახა, ამ მხრივ უძველესი მდგომარეობა დაუცავს ზანურთან და სვანურთან შედარებით.

ბული ათინურში, კანონზომიერი შესატყვისი უნდა იყოს ქართ. ჭიპ-ი ფორმის სისინა ვარიანტისა, რომელსაც განსხვავებული მნიშვნელობა შერჩა (clitoris). ამგვარი მონაცვლეობა ერთი ენის ფარგლებში სისინა და შიშინა თანხმოვნებს შორის (შდრ. აგრეთვე ძვ. ქართ. დაკსვა || დაკშვა; სხამი || შხამი (საბა); ისხარი „ჩქარი წვიმა ადრე მომდარებელი“ || ქარი შხალი „წვა ქარიანი მძაფრი“ (საბა); ხიწვი || ხიჭვი და სხვ.) ხშირად კომბინატორულ ხასიათს ატარებს (ს→შ აქ მოყვანილ ფორმებში შეპირობებული ჩანს უკანაენისმიერი სპირანტის მეზობლობით (შდრ. ანალოგიური ვითარება გერმანულ ენებში). რიგ შემთხვევაში (ე. წ. „ხალხური წარმოების“ სიტყვებში, „formations populaires“ – ა. მ. ე. ე) იგი ექსპრესიულ ფუნქციას ასრულებს: შდრ. ჭან. წუტა || ჭუტა; სვან. კოტროლ || კოწოლ || კოჭოლ „პატარა, პაწია“ და სხვ. (ექსპრესიული ბგერათმონაცვლეობის შესახებ ქართულში შდრ. Fr. Neisser, *Studien zur georgischen Wortbildung: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXXI, 2, Wiesbaden, 1953, გვ. 7 შმდ.). ქართ. ჭიპ-ი: ჭან. „წიპა“-ს შემთხვევაში მას, საფიქრებელია, ევფემისტური საფუძველი აქვს.

ყველა ამ ხასიათის სპორადული თანხმოვანთმონაცვლეობა, ცალკეულ ენათა ნიადაგზე წარმოქმნილი, ამ ენათა შედარებით გვიანდელ ფონეტიკურ სინამდვილეს განეკუთვნება და არ წარმოადგენს ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის კვლევის ობიექტს. ამგვარი ფონეტიკური ცვლილებები ვერ არღვევს იმ კანონზომიერ შეფარდებათა სქემას, რომელიც ქართველურ შიშინა და სისინა აფრიკატთა რიგებს შორის ჩამოყალიბდება.

¹ შდრ. ს. ჟღენტე, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 89 შმდ.; მისივე, ლაბილიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 188; მისივე, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 138 შმდ.

მაგრამ რიგ შემთხვევაში შიშინა თანხმოვნების შესატყვისობათა ეს მწყობრი სურათი ირღვევა. განსაკუთრებით ეს შეეხება /შ/ სპირანტის შესატყვისებს ზანურსა და სვანურში. ქართული /შ/ ფონემის შემცველ ფორმათა მცირე ნაწილი ავლენს ზანურის (resp. სვანურის) ეტიმოლოგიურად ეკვივალენტურ ფორმებში არა შიშინა სპირანტისათვის მოსალოდნელ /შქ/ (resp. /შგ/) კომპლექსს, არამედ ამ კომპლექსის სისინა /სქ/ (resp. /სგ/) ვარიანტს. ერთადერთ შემთხვევაში (მხოლ. რიცხვის მეორე პირის ნაცვალსახელურ ფორმაში) ქართული /შ/ ფონემის შესატყვისად გვაქვს /ს/. ეგევე შეეხება ქართული /ჯ/ ფონემის შესატყვისებს ზანურსა და სვანურში. კანონზომიერ /ჯგ/ კომპლექსის გვერდით დასტურდება მისი სისინა /ძგ/ (სვან. /სგ/) ვარიანტი. ამგვარ ვითარებაში გასარკვევია, თუ რატომ აქვს ქართ /შ/ (resp. /ჯ/) ფონემას ორგვარი შესატყვისი ზანურსა და სვანურში. მომდინარეობს ამგვარი /სქ/ კომპლექსი იმავე ფონემისაგან, რომელმაც სხვა შემთხვევაში კანონზომიერად /შქ/ კომპლექსი მოგვცა, თუ წარმოადგენს იგი რეფლექსს სულ სხვა ფონემისა, რომელიც ქართულში /შ/ სპირანტის სახით იქნა წარმოდგენილი და შიშინა რიგს დაემთხვა? /შქ/ (resp. /შგ/) და /ჯგ/ კომპლექსები ვერ ჩაითვლება ქართული /შ/ და /ჯ/ ფონემების კანონზომიერ შესატყვისად ზანურსა და სვანურში, სანამ არ იქნება მოცემული დამაკმაყოფილებელი ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ახსნა ამ შესატყვისობათა დარღვევისა, რაც შ - სქ/სგ, ჯ - ძგ/სგ შესატყვისობებში იჩენს თავს. ამ გამონაკლისების ახსნა (ე. ი. გარკვევა იმისა, თუ რატომ გვაქვს ერთ შემთხვევაში შ - შქ/შგ, ჯ - ჯგ, ხოლო მეორე შემთხვევაში შ - სქ/სგ, ჯ - ძგ/სგ) ამგვარ შესატყვისობას კანონზომიერი ფონეტიკური ტენდენციის განხორციელებად დასახავდა.

¹ /სგ/ კომპლექსი სვანურში მიღებულია თავდაპირველი /*ძგ/ კომპლექსისაგან სისინა აფრიკატის სპირანტიზაციისა და დისიმილაციური დაყრუების შედეგად (შდრ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იბერ.-კავკ. ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 48).

ჰ. გრასმანის მიერ წამოყენებული დისიმილაციის კანონის უდიდესი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მისი საშუალებით ფონეტიკური საფუძველი მოეძებნა და აიხსნა რიგი გამონაკლისები, რომლებიც შეინიშნებოდა ხშირ თანხმოვანთა შესატყვისობებში სხვადასხვა ინდოევროპულ ენათა შორის. ამიერიდან ეს შესატყვისობები მტკიცედ დადგენილ კანონზომიერებდ იქცა. ვევე შეეხება კ. ვერნერის მიერ აღმოჩენილ კანონს გერმანული ყრუ სპირანტების გამჟღერების შესახებ, რამაც სრული კანონზომიერება დაამყარა ინდოევროპულ ხშირ თანხმოვანთა კომპლექსურ ფონეტიკურ ცვლილებათა ახსნაში, რომელიც „გრიმის კანონის“ სახით ჩამოყალიბდა¹.

აქამდე არსებული ახსნა **შ-სქ** შესატყვისობისა იმ ზოგად დებულებას ემყარებოდა, რომ სისინა-შიშინა თანხმოვნების შეფარდებაში ამოსავალი ვითარება სისინა ვარიანტს აქვს დაცული. მაშასადამე, **შ-სქ** შეფარდებაში აღდება თავდაპირველი ***ს**, რომელიც ქართულში შეიცვალა **შ**-თი, მეგრულ-ჭანურში კი შენახულია, ოღონდ მის შემდეგ განვითარებულია **ქ**². ამის თაობაზე გ. როგავა წერს: „ზოგჯერ შეიმჩნევა საწინააღმდეგო შემთხვევაც, როცა ზანურის სისინა ბგერებს ქართულში შეესატყვისება შიშინა ბგერები. ასეთ შემთხვევაში ამოსავალი ვითარება ზანურს აქვს დაცული...“

ასეთ შემთხვევაში ნაწილობრივი ცვლილება ზანურმაც განიცადა სათანადო უკანაენისმიერი (**გ-ქ-კ**) ბგერების განვითარების სახით³. ამავე ნაშრომში გ. როგავას მოყვანილი აქვს რამდენიმე რიგი, რომლებიც გამოიყოფა სპირანტებისა და აფრიკატების შესატყვისობებიდან სამივე ენის მონაცემთა გათვალისწინებით. ამ რიგების განხილვისას ბუნებრივად იბადება კითხვა, რატომ მოხდა ქართ. *ვაშლი*: ზან. *უშქური*: სვან. *ჟისგჟ* რიგის შესატყვისობაში ამოსავალი **/*ს/** სპირანტის შიშინაში გადაწევა ზანურ ფორმაში, მაშინ როდესაც ქართ. *შენი*: ზან. *სქანი*: სვან. *ისგჟი* რიგის მაგალითებში ზანურს, ისე როგორც სვანურს, ქართულისაგან განსხვავებით, უძველესი ვითარება აქვს დაცული.

¹ შდრ. K. Verner, *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, 23, 1877, გვ. 97 შმდ.

² არნ. ჩი ქო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 7 შმდ.

³ გ. როგავა, ხსენ. ნაშრ., გვ. 43.

ამასთან დაკავშირებით, ჩვენს ყურადღებას ის ფაქტი იქცევს, რომ ამგვარი გადახრა ზანურისა და სვანურის მონაცემებში, რომლებიც, სპირანტებისა და აფრიკატების შესატყვისობათა თვალსაზრისით, ერთ სიბრტყეზე დგანან და ქართულს უპირისპირდებიან, სწორედ ისეთ კომპლექსში გვაქვს, რომელიც ქართულ /შ/ ფონემას შეესატყვისება (შდრ. აგრეთვე ქართ. შუა: ზან. შქა: სვან. ი-სგა). რით უნდა აიხსნებოდეს ამგვარი გადახრები? რამ შეაპირობა შ-შქ/შგ შესატყვისობის გვერდით შ-სქ/სგ შეფარდების არსებობა?

თუ იმ დებულებიდან ამოვალთ, რომ შ-სქ/სგ შეფარდებაში პირველადია სქ/სგ (←ს), რამდენადაც იგი სისინა სპირანტს შეიცავს, უნდა დავუშვათ, რომ ქართულში, რომელიც სისინა წრის ენაა, ეს სისინა /*ს/ სპირანტი შესატყვისის შიშინაში გადავიდა, მაშინ როდესაც ზანურსა და სვანურში, რომლებიც შიშინა წრის ენებია, ამავე ფონემას არ მოუცია შიშინა რეფლექსი. ამგვარი ფონეტიკური ცვლილება შეიძლებოდა მომხდარიყო, მაგრამ იგი ვერ ჩაითვლებოდა სპონტანური ხასიათის ბგერათცვლილებად, რამდენადაც ამ შემთხვევაში ჩვენ აუცილებლობით უნდა დაგვეშვა არსებული /*ს/ ფონემისაგან (ე. ი. იმ ფონემისაგან, რომელიც ქართულში წარმოდგენილია /ს/, ხოლო ზანურსა და სვანურში /შ/ სპირანტის სახით) ფონოლოგიურად განსხვავებული მეორე სისინა სპირანტის არსებობა, რომელმაც ქართულში მოგვცა შიშინა /შ/ სპირანტი, ხოლო ზანურსა და სვანურში კანონზომიერი რეფლექსი სქ/სგ კომპლექსის სახით. მაგრამ ამგვარი სპირანტის პოსტულირებისათვის ქართველურ კონსონანტურ სისტემაში ჩვენ საკმაო ფონოლოგიური საფუძველი არ მოგვეპოვება¹. მაშასადამე, გადასვლა შ←/*ს/→სქ/სგ ქართველურ ენებში უნდა მომხდარიყო მხოლოდ ფონეტიკურ ნიდაგზე, გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოცვაში. რა იყო მიზეზი ამ ამოსავალი /*ს/ სპირანტის სისინა წრის ენაში რიგ ფორმებში შიშინა სპირანტში გადასვლისა, ხოლო შიშინა წრის ენებში სისინა

¹ ამგვარივე შესატყვისობანი უნდა ჰქონოდა ქართველურ ენებში ამავე რიგის მეორე წევრს, მელერ /ზ/ ფონემას. ანალოგიური სურათი მოსალოდნელი იქნებოდა ასეთ შემთხვევაში სისინა აფრიკატთა რიგის ყველა წევრის მიმართ.

ამავე მიზეზების გამო ჩვენ ვერ დავუშვებთ ორი განსხვავებული რიგის არსებობას შიშინა სპირანტებსა და აფრიკატებში.

სპირანტად დარჩენისა? ამაზე პასუხი არავის გაუცია; ალბათ იმიტომ, რომ ამგვარი ფონეტიკური პირობები, რომლებსაც უნდა განესაზღვრა ამოსავალი **/*ს/** ფონემის ქართულში **/შ/**-დ ქცევა და **სქ/სგ** კომპლექსში გადასვლა ზანურსა და სვანურში, არ არსებობს. ამგვარი **/შ/** ქართულში, რომელიც თითქოს **/*ს/**-დან მომდინარეობს და რომელიც ზანურსა და სვანურში **სქ/სგ** კომპლექსს გვაძლევს, გვხვდება ისეთსავე ფონეტიკურ გარემოცვაში, როგორშიც ის **/ს/** სპირანტი, რომელსაც ზანურსა და სვანურში შიშინა **/შ/** ფონემა შეეფარდება. მეორე მხრივ, რა უნდა ყოფილიყო მიზეზი იმისა, რომ ზანურისა და სვანურის ფორმებში ამგვარად პოსტულირებულმა **/*ს/** სპირანტმა უკანაენისმიერი ხშული განივითარა? აქაც კომბინატორული მიზეზებია საძიებელი. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ამგვარი ფონეტიკური მიზეზები კომბინატორული ხასიათისა არა ჩანს: **სქ/სგ** კომპლექსი ზანურ-სვანურში ისეთ ფონეტიკურ გარემოცვაში გვხვდება, რომელიც ქართული **/ს/** ფონემის შესატყვისად არსებული შიშინა **/შ/** სპირანტისათვის დასტურდება რიგ ფორმებში.

ამგვარი ორმხრივი შედარების საფუძველზე გამოირიცხება ქართული **/შ/** ფონემის შესატყვისად დადასტურებული **სქ/სგ** კომპლექსის წარმომავლობა თავდაპირველი **/*ს/** სპირანტისაგან. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია ის გარემოება, რომ ზანურსა და სვანურში არ არსებობს პირველადი **სქ/სგ** კომპლექსი, რომლის შესატყვისად ქართულში **/ს/** სპირანტი იყოს წარმოდგენილი. უკანაენისმიერი ხშული ზანურსა და სვანურში დასტურდება მხოლოდ ისეთ **/ს/** სპირანტთან, რომლის შესატყვისად ქართულში **/შ/** სპირანტი გვაქვს. მაშასადამე, ამ მხრივ სრული იდენტობა არსებობს იმ თავდაპირველ შიშინა სპირანტთან, რომელიც ზანურსა და სვანურში უკანაენისმიერ ხშულს იჩენს და რომელიც ქართულში შიშინა **/შ/** სპირანტის სახით არის წარმოდგენილი. ეს გარემოება გადამწყვეტია **შ-შქ/შგ** და **შ-სქ/სგ** შესატყვისობათა სწორ შეფასებაში. რამდენადაც ქართ. **/შ/** ფონემის შესატყვისად ხმარებული **სქ/სგ** კომპლექსის წარმომავლობა თავდაპირველი სისინა სპირანტისაგან გამოირიცხებულია, რჩება ერთი შესაძლებლობა – **შქ/შგ** და **სქ/სგ** კომპლექსთა ერთ სიბრტყეზე დაყენება და მათი მიჩნევა თავდაპირველი შიშინა **/შ/** სპირანტის კანონზომიერ რეფლექსად ზანურსა და სვანურში. ეს შიშინა სპირანტი ქართულში დარჩა უცვლელად, ხოლო ზანურსა და სვანურში მან განივითარა უკანაენისმიერი ხშული

თანხმოვანი. მაშასადამე, იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად ზანურსა და სვანურში სქ/სგ კომპლექსი დასტურდება, ამოსავალია ისევ ქართულის ვითარება, როგორც ამას ადგილი აქვს შ-შქ/შგ შეფარდებაში¹.

შქ/შგ და სქ/სგ კომპლექსთა ერთი და იმავე ფონემის რეფლექსებად მიჩნევა, ერთი და იმავე რიგის მოვლენად განხილვა ბუნებრივად სვამს საკითხს მათ შორის არსებული სხვაობის შესახებ. რა მიზეზებმა შეაპირობა ამგვარი სახეობა, რით არის გამოწვეული ამ კომპლექსთა სისინა და შიშინა ვარიანტების არსებობა, თუკი ისინი ზანურსა და სვანურში ერთი და იმავე ფონემის რეფლექსებად გვევლინება, რომელიც ქართულში შიშინა /შ/ სპირანტის სახით არის წარმოდგენილი? რამდენადაც შქ/შგ და სქ/სგ კომპლექსები ერთი და იმავე ფონემის რეფლექსებად ივარაუდება, მათ შორის არსებული სხვაობა, ბუნებრივია, მეორეული ხასიათისა უნდა იყოს, იმ ფონეტიკური გარემოცვით შეპირობებული, რომელშიც ამოსავალი /შ/ ფონემა იხმარებოდა². შ-შქ/შგ შეფარდების დისტრიბუციული ანალიზის³ შედეგად ვრწმუნდებით, რომ შქ/შგ კომპლექსის ჩამოყალიბება თავდაპირველი შიშინა /*შ/ ფონემისაგან სპონტანური ბუნებისაა და არ არის გამოწვეული კომბინატორული ხასიათის ფონეტიკური მიზეზებით. სულ სხვა სურათი ვლინდება ამ თვალსაზრისით სქ/სგ კომპლექსის შემთხვევაში: იგი შეეფარდება ქართულში ისეთ შიშინა /შ/ სპირანტს, რომელსაც, როგორც წესი, ბაგისმიერი /გ/ ან /ჟ/ ფონემა მოსდევს⁴. ეგვე შეეხება ქართ. /ჯ/ ფონემის შესატყვისებს ზანურსა და სვანურში, რომელსაც აქ ძგ/სგ კომპლექსი შეეფარდება:

ქართ. /შგ/ჟ/ – ზან. /სქე-/ – სვან. /სგჟ/:

¹ ის ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად ს/ გვაქვს ზანურსა და სვანურში (შდრ. ქართ. შენ: ზან. სი; სვან. სი), ამავე რიგის მოვლენაა (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

² შდრ. ს. ე დ ე ნ ტ ი, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 91.

³ დისტრიბუციული ანალიზის შესახებ იხ. Zellig S. Harris, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1955, გვ. 5. შმდ.

⁴ [ვ] და [ჟ] ბგერებს შორის განსხვავება ისტორიულად პოზიციურ ხასიათს ატარებდა. წარმოშობით ისინი ერთი და იმავე ფონემის კომბინატორულ ვარიანტებს წარმოადგენენ, რომელთაც დროთა ვითარებაში ფონოლოგიზაცია განიცადეს. ძვ. ქართულში ისინი უკვე ფონემურ ერთეულებად გვევლინება.

ქართ. *შუენ-ი-ს; შუენ-ი-ერ-* „მშვენიერი“; ჭან. *მეგომსქუ* „გშვენის“; *მ-სქე-ა < მ-სქე-ან* „ლამაზი, მშვენიერი“; მეგრ. *მოსქუ(ნ)<მ-ო-სქე-უ(ნ)* „მშვენი“, *სქეამ-ი* „ლამაზი“ (ლექსიკონი, გვ. 230; 315); სვან. ბქვ. ხ-ე-სგუიჟი „შვენის“, *მუსგუჟენ* „მშვენიერი“, ბზ. *მა-სგუჟ-ა* „შესაფერისი, სარგო“.

ქართ. *შე-ელ-ი*: ჭან. *მ-სქე-ერ-ი* || *მ-სკე-ერ-ი*, მეგრ. *სქე-ერ-ი* (იქვე, გვ. 91); შდრ. ოსურ. *sk'e*¹.

ქართ. *შა-შ-გი < *სა-შ-გი* (ძვ. ქართ. *შაშე*): ჭან. *მ-ზე-სქუ < *მ-ზე-სქე-ი*, მეგრ. *ზე-სქე-ი* (იქვე, გვ. 105).

ქართ. *შე-ილ-ი*: ჭან. *სქ-ირ-ი* || *სკ-ირ-ი < *სქე-ირ-ი* „შივილი“, მეგრ. *სქ-რ < სქ-ირ-ი < *სქე-ირ-ი* „ვაუიშივილი (საქებური)“ (იქვე, გვ. 21).

ქართ. /*ჯუ* – ზან. /*ძგვ* – სვან. /*სგუ*:

ქართ. *მარჯუენ-ე*: მეგრ. *მარძგვან-ი*; სვან. *ლე-რსგუჟენ*.

ქართ. *ჯგ* „ბარეთ გასვლა“, „*испражняться*“: მეგრ. - ჭან. *ძგვ* (იქვე, გვ. 388); სვან. *სგ < *სგუ*; ჩბხ., ლხმ. *ლა-სგ-არ* „საპირფარეშო“.

ქართული *შე-ილ-*: ზან. *სქე* ფორმები ადასტურებს იმ დებულებას, რომ ქართული /*შე*/ კომპლექსის შესატყვისად არსებული /*სქე*/ კომპლექსი ზანურში არ უნდა წარმოადგენდეს შიშინა /**შ*/ სპირანტისაგან რაღაც განსხვავებული ფონემის რეფლექსს. საგულისხმო ამ მხრივ ის არის, რომ ქართული /*შე*/ კომპლექსი ამ ფორმაში მეორეულია და მიღებულია თავდაპირველი *შეე*- ძირისაგან (შდრ. *მე ვ-შეე შენ ვ-შეე მან შე-ა*) ძირისეული ე-ხმოვნის რედუქციის შედეგად: შდრ. ქართ. *შე-ა < *შეე-ა*: მეგრ. *ქოსქუ < *ქო-სქე-უ* ჭან. *ქო-დოსქუ < *ქო-დო-სქე-უ* „კვერცხი დაღო“; მეგრ. *მასქუალი ქოთომი* „ქათამი, რომელიც კვერცხსა დებს“ (ლექსიკონი, გვ. 315 შმდ). გეგვე შეეხება *შა-შ-ე*: ჭან. *მ-ზე-სქუ* მეგრ. *ზე-სქე-ი* ფორმებს, რომლებშიც არნ. ჩიქობავა გამოყოფს ძირეულ -*შ*- თანხმოვანს და -*ვ*- დეტერმინანტ-სუფიქსს².

ქართული *შე/ჟ* კომპლექსის ზანურ-სვანურ *სქე/სგუ* კომპლექსთან შედარება ნათლად წარმოგვიდგენს *სქ/სგ* კომპლექსის ბუნებასა და გენეზისს. ქართული /*შ*/ ფონემის კანონზომიერ შესატყვისად ზანურსა და სვანურში უნდა მიგვეღო *შქ/შგ* კომპლექსი, რო-

¹ В. И. Абаев, *Мегрелизмы в осетинском*, Осетинский язык и фольклор. М.-Л., 1949, გვ. 327.

² არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 105.

მელიც ბაგისმიერ ვ/წ ფონემასთან უშუალო კონტაქტში შესატყვის სისინა ვარიანტში გადადიოდა: ქართ. /შ/: ზან. /შქ/: სვან. /შგ/, მაგრამ ქართ. შვ/წ: ზან. /შქვ/→/სქვ/: სვან. /შგუ/→/სგუ/. ეგევე შეეხება /ჯგ/-/ძგ/ კომპლექსთა ურთიერთობას: /ძგ/ კომპლექსი მიღებულია ზანურსა და სვანურში თავდაპირველი კანონზომიერი /ჯგ/ კომპლექსისაგან მომდევნო ვ/წ ფონემის გავლენით: ქართ. ჯვ/უ: ზან. /ჯგვ/→/ძგვ/ (სვან. /სგწ/). მაშასადამე, შქ/შგ და სქ/სგ კომპლექსთა შეფარდებაში ამოსავალია შქ/შგ კომპლექსი, რომელიც შიშინა /შ/ სპირანტის კანონზომიერ რეფლექსს წარმოადგენს დასავლურ-ქართველურ ენებში, ხოლო სქ/სგ მიღებულია პირველადი შქ/შგ კომპლექსისაგან გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოცვაში, სახელდობრ, ბაგისმიერ ვ/წ ფონემასთან უშუალო კონტაქტში.

§ 2. ამ დებულების საფუძველზე საშუალება გვძლევდა ამ ფონეტიკური პროცესის რელატიური ქრონოლოგიის დადგენისა ქართველურ ენებში. იგი უნდა დაწყებულიყო მას შემდეგ, რაც მოხდა თავდაპირველი შიშინა სპირანტისა და აფრიკატების გადაწევა, ანუ მათ რეფლექსებად შესატყვისი შიშინა-ხშულთანხმოვნიან კომპლექსთა ჩამოყალიბება, რამდენადაც ქართველურ ენებში არ დასტურდება მაგალითები /შწ/→/სწ/ რიგის გადაწევებისა. მაშასადამე, ის ფონეტიკური პროცესი, რომელიც სქემატურად შეიძლება შქ/შგ-ვ/წ→სქ/სგ-ვ/წ ფორმულის სახით წარმოვიდგინოთ, საკუთრივ ზანური და სვანური რიგის მოვლენაა, მხოლოდ ამ ენათათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესი. ამ მხრივ მეტად მნიშვნელოვან მონაცემებს გვაწვდის სვანური ენა, სადაც აშკარად შეინიშნება ტენდენცია თუნდაც მეორეული წარმოშობის /შგ/ კომპლექსის შესატყვის სისინა /სგ/ კომპლექსში გადასვლისა, თუკი მასთან უშუალო კონტაქტში მომდევნო ბაგისმიერი წ/უ ფონემა აღმოჩნდა. სვანურის მონაცემები ამ მხრივ რიგ შემთხვევაში ზანურისაგან დამოუკიდებელ ხასიათს ატარებს, რაც გვაგარაუდებინებს ამ ფონეტიკური პროცესის მოქმედებას საკუთრივ სვანურში, მისი დამოუკიდებელი განვითარების გარკვეულ პერიოდში.

აქ წარმოდგენილი დებულება სვანურის შემდეგ მონაცემებს ემყარება:

1. ქართული *ვაშლ-ი* ზანურში კანონზომიერად შეესატყვისება *ოშქ-ურ-ი* || *ოშქ-ურ-ი* || *უშქ-ურ-ი* ფორმებს. თავკიდური ბაგისმიერი *ჯ*-ს გავლენით *ო*→*უ* ქართ. *[-აქლ- დეტერმინანტი* კანონზომიერად შეეფარდება ზან. *-ორ*→*-ურ* სუფიქსს (შდრ. ლექსიკონი, გვ. 121). სვანურში ამ ფორმათა შესატყვისად გვაქვს ბზ. *ჟისგ-ჟ* ლშხ. *უსკ-ჟ* სვანურ ფორმაში გამოიყოფა *-ჟ* დეტერმინანტი-სუფიქსი¹ (შდრ. *ძალ-ლ-ი*: მეგრ. *ჯოლ-ორ-ი*; სვან. მიც. ბრ. *ქალ-ჟ*), რომლის გავლენით ქართ. /შ/ სპირანტის შესატყვისად მოსალოდნელი კანონზომიერი /შგ/ კომპლექსი სისინა /სგ/ კომპლექსში გადავიდა².

2. ქართ. *ექეს-ი* (ძვ. ქართ. *ექუს*): ჭან. *აშ-ი* || *ანშ-ი* მეგრ. *ამშე-ი*: სვან. *უსგ-ჟ-ა*; *მჟ-ჟისგ-ჟ-ე* „მეექვსე“. ჭანურ ფორმაში დაკარგულია *-ჟ*: *აშ-ი* || *ანშ-ი* *აშე-ი || *ანშე-ი მეგრ.-ჭან. *მ* | *ნ* განვითარებულია შს წინ³, რომელიც ქართული /ს/ თანხმოვნის კანონზომიერი შესატყვისია.

ზანურ ფორმათა გათვალისწინებით ამ რიცხვითი სახელის არქეტიპი აღდგება როგორც *ექსჟ, რომელმაც მოგვცა ისტორიულად დამოწმებული ჭან. *აშ-ი* *აშე-ი: *-ქს*- კომპლექსი ზანურში გამარტივდა *-ქ* თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად (შდრ. *ქსოვს*: ჭან. *შუმს*, მეგრ. *შუნს*)⁴. სვანურ ფორმაში მოსალოდნელი /შ/ სპირანტის ნაცვლად გვაქვს /ს/. სვანური *უსგ-ჟ-ა* ფორმა ამოსავალი *უქსჟ-ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს. ამ ფორმებში (*ე-ქსჟ* || *უ-ქსჟ*) შესაძლებელია ისეთსავე მონაცვლეობასთან გექონდეს საქმე, როგორც ქართ. *ერთ-ი* || *ურთ-ი* ან სვან. *ე-შხუ* „ერთი“, *უ-შხუდ* „ერთად“; *უ-შხჟ-არ* „ერთმანეთს“ ფორმების შემთხვევაში⁵. ეს ამოსავალი

¹ -ჟ დეტერმინანტი-სუფიქსის შესახებ სვანურში იხ. არნ. ჩიქობავა, ფუძის აგებულება, გვ. 85 შმდ.

² სვანური ფორმის ვოკალიზმისათვის: *ჟასგ-ჟ > (*ჟ*)*უსგ-ჟ* > *ჟისგ-ჟ* იხ. გ. ი. მ ა ჩ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, *Случаи лабиализации гласного „а“ в сванском языке* (Сообщения АН Груз. ССР, XVII, 4, 1956, გვ. 366).

³ ამგვარი მ || ნ თანხმოვნის განვითარების შესახებ მეგრულ-ჭანურში იხ. ს. ქ დ ე ნ ტ ი, *ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა*, თბილისი, 1953, გვ. 91 შმდ.

⁴ არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 216.

⁵ შდრ. ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბილისი, 1954, გვ. 292. თავკიდური უ-ხმოვნის გაჩენა ამ სვანურ ფორმაში ე-ხმოვნის ნაცვლად, რომელიც დამახასიათებელია ქართული და ზანური (ა←ე) ფორმებისათვის, შესაძლებელია აგრეთვე მომდევნო ბაგისმიერი ჟ-ს გავლენით

*უქსჷ- ფორმა სვანურში მოგვეცემდა *უქშჷ- ფორმას. -ქშ- კომპლექსში მომხდარი მეტათეზისის შედეგად მივიღეთ სვანურისათვის შეტად ბუნებრივი დეცესიური რიგის შქ→შგ კომპლექსი: *უქშჷ→*უშგჷ-ა¹. -შგ- კომპლექსის გასისინების შედეგად მომდევნო ბაგისმიერი ჴს გავლენით ჩამოყალიბდა სვანურში ისტორიულად დამოწმებული უსგჷ-ა ფორმა.

3. ქართ. თქუენ-ი: მეგრ.-ჭან. თქენ-ი: სვან. ი-სგჷე-ი მეგრ.-ჭანური თქენ-ი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა ქართული თქუენ-ი ფორმის კანონზომიერი შესატყვისია, სვანურ ფორმაში გაუგებარია /ს/ სპირანტის გაჩენა ქართული და ზანური /თ/ ფონემის შესატყვისად. ქართულ /თ/-ს სვანურში შეესატყვისება /თ/ ფონემა: შდრ. ქართ. თხ-ელ-ი ჭან. თი-თხ-უ მეგრ. თხი-თხ-უ: სვან. დგ-თხ-ელ²; ქართ. თეთრ-ი: სვან. თჷეთნე || თეთჷნე; ნ-თთჷენ-ი „სითეთრე“³. ამგვარი შეფარდების საფუძველზე მოსალოდნელი იყო ქართ. თქუენ- ნაცვალსახელის შესატყვისად სვანურში თქჷ- კომპლექსიანი ფორმა ანლაუტში, მით უმეტეს, რომ -თქჷ- კომპლექსიანი ფორმები დასტურდება სვანურში: შდრ. მითქჷ „ჩეგვა“, ითქჷ „მარცვალი“ და სხვ.

აიხსნებოდეს; შდრ. იმჷწჷჷი || უმჷწჷჷი. „როგორც“ (ა. შ ა ნ ი ძ ე და ვ. თ ო ფ უ - რ ი ა, სვანური პროზაული ტექსტები, თბილისი, 1939, გვ. 272₂₈), იმჷწჷ > უმჷწჷ (იქვე, გვ. 294₃₂) (შდრ. ს. ჟ ღ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 116). უ-ზმოვნის მიღების შესახებ სვანურში ბაგისმიერი თანზომონის გავლენით იხ. გ. მ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ხსენ. ნაშრ., გვ. 36 შმდ.

¹ მეტათეზისის გზით აქცესიური რიგის კომპლექსთა სუპერაციის შესახებ იხ. გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 334 შმდ. აქცესიური - ქშ- კომპლექსის სუპერაციის შედეგი უნდა იყოს, აგრეთვე ქ კომპონენტის დაკარგვა ჭან. ა შ ვ-ი ფორმაში, რომელიც *ე ქ ს ჴ-ფორმისაგან მომდინარეობს. ქართული ექუს < *ე ქ ს ჴ- ფორმაში მომხდარი მეტათეზისი აქცესიური -ქს- კომპლექსის სუპერაციით უნდა აიხსნებოდეს. ირკვევა, რომ ერთსა და იმავე *ე ქ ს ჴ-ფორმაში ქართულურ ენათა მიხედვით სხვადასხვა ფონეტიკურ პროცესებს ჰქონდა ადგილი იმ ზოგადი ფონეტიკურ-ფიზიოლოგიური ტენდენციის განსახორციელებლად, რომელსაც გ. ახვლედიანმა აქცესიურ კომპლექსთა სუპერაცია უწოდა.

² არნ. ჩიქობავა, ფუძის აგებულება, გვ. 177.

³ იქვე, გვ. 245.

მაშასადამე, *თქუე-ნ*- ნაცვალსახელში თავიკიდური *თ-* თანხმოვანი არ ასახავს იმ ფონემას, რომელსაც სვანურში /თ/ შესატყვისება. გვრჩება მეორე შესაძლებლობა: ნაცვალსახელურ *თქუე-ნ*- ფორმაში წარმოდგენილია ის ფონემა, რომლის შესატყვისად სვანურში *-შდ-* კომპლექსი გვაქვს: შდრ. ქართ. *ათო*: სვან. *დეშდ*; ქართ. *და-თ-ფ-ი*: ჭან. *მ-თუ-თ-ი*, მეგრ. *თუ-ნ-თ-ი*: სვან. *დ-შდ-ჟ* || ლშხ. *დე-შდ-ჟ*; ქართ. *თხ-ილ-ი*: სვან. *შდიხ*; ძვ. ქართ. *თ-თუე* -|| *თუ-თ-ე* „თვე“: მეგრ.-ჭან. *თუ-თ-ა* „თვე; მთვარე“: სვან. *დო-შდ-ულ* „მთვარე“; ქართ. *თაკუ* : სვან. *შდუგ ჟ* და სხვ¹. მაშასადამე, *თქუე-ნ*- ნაცვალსახელის კანონზომიერ შესატყვისად სვანურში უნდა გექონოდა *შდქუე-. ანლაუტში ოთხთანხმოვნიანი ბგერათკომპლექსის თავიდან ასაცილებლად ჩავარდა *-დ-* თანხმოვანი², რის შედეგადაც ჩამოყალიბდა სვანურისათვის მეტად ბუნებრივი დეცესიური რიგის *-შგ-* კომპლექსი, რომელიც მომდევნო ბაგისმიერი *ჟ-ს* გავლენით შესატყვისის სისინა *-სგ-* კომპლექსში გადავიდა. ანლაუტში მოქცეულ *სგ ჟ* < *შგ ჟ* კომპლექსს დაერთო პროთეტული *ი-ხმოვანი*³, რის შედეგადაც მივიღეთ ისტორიულად დამოწმებული *ი-სგ ჟე*- ფორმა როგორც ქართ. *თქუე-ნ*, მეგრ.-ჭან. *თქვა-ნ*- ფორმათა კანონზომიერი შესატყვისი.

გვევე შეეხება სვან. *სგან* „თქვენ“ პირის ნაცვალსახელის წარმომავლობას; *სგან* იმავე *თქუე-ნ* ფორმას შესატყვისება. სვანური ფორმის ვოკალიზმი და *ჟ-ს* გაუჩინარება (*სგ ჟე > *სგან*) განსაზღვრა

¹ ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, 1: „მიომზილველი“, თბილისი, 1926, გვ. 201, შმდ.; შდრ. არნ. ჩიქობავა, ფუძის აგებულება, გვ. 174 შმდ.

² შდრ. დ-ს დაკარგვა *-რდგ* კომპლექსში: ურდგილ „უადგილო“, მაგრამ „ურ-გილ არგილას“ „უადგილო ადგილას“ (ა. შანიძე, ვ. თოფურიძე, მ. გუჯეჯიანი, სვანური პოეზია, I, თბილისი, 1939, გვ. 194). დ-ს ჩავარდნის შემთხვევები ბგერათკომპლექსში დასტურდება აგრეთვე ლახამულურში: ნ-ბნერი, შდრ. ნაბდნიერი (ლშხ). „ნაბდნიერები“; ლეგმერდე, შდრ. ლეგმერდე (ჩხხ.) „ავადმყოფი“ (მ. ქალდანი, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, 1955, გვ. 173).

³ სვანურისათვის უცხო ანლაუტში თანხმოვანთა ერთად შეყრა. ამის თავიდან ასაცილებლად ენა ხშირად ამგვარ ფორმებში პროთეტულ ხმოვანს აჩენს: შდრ. ქართ. შენ-ი, მეგრ.-ჭან. სქან-ი: სვან. ი-ს გ უ || ი-ს-გჟ-ი; ქართ. შუა, მეგრ.-ჭან. შქა: სვან. ი-ს-გა (შდრ. ს. ჟღენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 189 შმდ.).

პირველი პირის ნაბ „ჩვენ“ ნაცვალსახელთან ანალოგიამ.

4. ქართული შუბ-ღ-ი ფორმის შესატყვისია სვანურში ბზ. სგუბ-ინ ბქვ სგებ-ინ „წინ“. *შუბ ფუძის კანონზომიერი შესატყვისი სვანურში უნდა ყოფილიყო *შქუბ->* შგუბ- ფორმები. მომდევნო უ-ს გავლენით თავიკიდური შგ-კომპლექსი გადავიდა შესატყვის სისინა ვარიანტში: *შგუბ-ინ>*სგუბ-ინ *სგუბ-ფუძეს შეენაცვლა სგობ- ფორმა (შდრ. ლშხ. სგობ-ინ)? სგობ-ინ ფორმაში ო-ხმოვანმა მომდევნო ო-ს გავლენით გამოწვეული უმლაუტის შედეგად განიცადა დიფთონგიზაცია³ და მივიღეთ სგუბ- ფუძე, რომელიც წარმოდგენილია ისტორიულად დამოწმებულ ბალსზემოურ ფორმაში⁴. ბალსქვემოურში -უე- დიფთონგის გამარტივების⁵ შედეგად მივიღეთ სგებ-ინ ფორმა.

5. -ეშგ- და -ესგ- სუფიქსები გამოიყოფა სვანურ ზმნაში როგორც დროთა პირველი ჯგუფის თემატური ნიშანი. ამათგან -ეშგ-სუფიქსი აწმყოს ფუძეში ამჟამად მხოლოდ ერთ ზმნაში გვხვდება: ბზ. ხოდ-ეშგ-ი, ბქვ. ხოდ-ეშგ, ლშხ. ხოდ-ეშ „ართმევს“ - ზ. სგ. ლშხ. ოთ-ღ-ე (<*ად-ხოდ-ე) „წაართვა“; ნამყო უსრ. ხოდ-წშგ-ღანს „ვართმევდი“, ხოდ-წშგ-ღა „ართმევდა“⁶. -ესგ- სუფიქსი ზმნის აწმყოს ფუძეში შედარებით უფრო გავრცელებულია, რამდენიმე ზმნაშია დამოწმებული დროთა პირველი ჯგუფის ფორმებში: ბზ. ღ-ეშესგ-ი

¹ სგუბ-ინ სგებ-ინ ფორმაში -ინ ნაწილაკი იმავე რიგისაა, რაც ქართ. გუშ-ინ, -მღ-ინ ფორმებში (შდრ. ვ. თოფურიან, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 11, № 1-2, 1941, გვ. 192).

² უ→ო პროცესისათვის სვანურში შდრ. ქართ. ხ-უ-ც-ე-ს-ი, მეგრ. უჩ-ა-შ-ი: სვან. ხ-ო-შ-ა.

³ ო ხმოვნის უმლაუტის შესახებ იხ. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1957, გვ. 367 შმდ.

⁴ აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ მეორეული უ ბგერის წინ, ე.ი. ო ან უ ხმოვნის უმლაუტის შედეგად მიღებული დიფთონგიკული უ-ს წინ, -შგ- კომპლექსი არ განიცდის გასისინებას: შდრ. იშგუბემ „ითხოვს“; ნ. უსრ. ი-შგომ-და; ლა-შგომ „სათხოვი“ და სხვ. შგუ > სგუ- ფონეტიკური პროცესი, როგორც ჩანს, აღარ მოქმედებდა იმ პერიოდში, როდესაც დაიწყო ო და უ ხმოვნების დიფთონგიზაცია უმლაუტის შედეგად, რაც თანამედროვე სვანური დიალექტებისათვის არის დამახასიათებელი.

⁵ ამგვარი ფონეტიკური მოვლენის შესახებ სვანურში იხ. ვ. თოფურიან, კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში: თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, 1928, გვ. 337 შმდ.; შდრ. ს. ქლენტი, ხსენ. ნაშრ., გვ. 109 შმდ.

⁶ ვ. თოფურიან, სვანური ენა, I, ზმნა, თბილისი, 1931, გვ. 167.

„ვღებ“ – ნ. უსრ. *ღ-ჟ-წგ-ღანს ან-წგ-ი*, „მიაქვს, მიყავს“ – ნ. უსრ. *ან-წგ-და; ხანწგ-წგ-ი*, „ახვედრებს (ნიშანს)“ – ნ. უსრ. *ხანწგ-წგ-და* ბალსქვემოურში *-წგ-* სუფიქსის პარალელურად *-ისგ* არის გამოყენებული: *ხწგ-წგ | ხწგ-ისგ* „ვარჩენ“ (მაგ. *ოჯახს*); მიმაქვს, წავიღებ“ – ნ. უსრ. *ხწგ-ანსგ-ჟ; ან-ღ-ისგ* (შდრ. ბზ. *ღ-წგ-ი*) „ღებს“ – ნ. უსრ. *ან-ღ-ანსგ-ჟ* (*ა-ღ-ანსგ-ჟ*)¹. გ. მაჭავარიანის მიერ გამოთქმული იყო აზრი იმის შესახებ, რომ *-ესგ (> -ისგ)* სუფიქსი როგორც აწმყოს თემატური ნიშანი ძველად უფრო გავრცელებული უნდა ყოფილიყო სვანურში². ბალსქვემოურში დღესაც შეინიშნება ტენდენცია აწმყოს ფუძეში *-წგ-* და *-წგ-* სუფიქსების უგულვებელყოფისა: შდრ. *ი-ღ-ი || ი-ღ-წგ-ი* „ღებს, იცვამს“; *ხოლ-ი || ხოლ-წგ-ი* „ართმევს“³. რით უნდა აიხსნებოდეს *-წგ-* და *-წგ-* სუფიქსების პარალელური არსებობა სვანურში? ბუნებრივია, რომ ისინი ჩვენ ერთი და იმავე სუფიქსის ვარიანტებად მივიჩნით. ამოსავალ ფორმად ჩვენ *-ეშგ-* სუფიქსი გვესახება. როდესაც *-ეშგ-* სუფიქსით გაფორმებული აწმყოს ფუძე ნამყო უსრულში, რომელიც აწმყოს ფუძისაგან იწარმოება, ნამყო უსრულის მაწარმოებელ *-ჟ* ფორმანტს დაირთავდა⁴, ვიღებდით *-აშგ-ჟ || აშგ-ჟ* კომპლექსს⁵, რომელიც კანონ-

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ხსენ. ნაშრ., გვ. 93.

² გ. მაჭავარიანი, ნამყო უსრული სვანურში და მისი ადგილი ქართველურენათა უღვლილების სისტემაში: სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის 1957 წლის სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, გვ. 11 შმდ.

³ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ხსენ. ნაშრ., გვ. 167.

⁴ სვანურში რამდენიმე პირველადი ნამყო უსრულის მაწარმოებელი სუფიქსი გამოიყოფა: *-ა* (*-ე* თემისნიშნით ფორმებში), *-ღნ*¹ (თანხმოვნით დაბოლოებულ ზმნათა ფორმებში), *-ღნ* (ნულსუფიქსიან ზმნათა რიგ რელატიურ-გარდაუვალ ფორმებში) და *-ჟ* ფორმანტი. ამათგან *-ჟ* სუფიქსი ამჟამად მხოლოდ ბალსქვემოურ კილოკავებში, განსაკუთრებით ეცერულში, გვხვდება (შდრ. ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ხსენ. ნაშრ., გვ. 89 შმდ). *-ღნ*¹ სუფიქსიანი ტიპი ამჟამად ფართოდ არის გავრცელებული ბალსქვემოურსა, ლენტეხურსა და, განსაკუთრებით, ბეჩოურში, მაშინ როდესაც ეცერულისა და ლახამულურისათვის იგი ნაკლებ დამახასიათებელია. ამგვარი განაწილება *-ჟ* და *-ღნ*¹ სუფიქსებისა სვანურ დიალექტებში მეორეული მოვლენა უნდა იყოს და აიხსნებოდეს ძველთაგანვე ყველა სვანურ დიალექტში მეტნაკლებად არსებული *-ჟ* და *-ღნ*¹ სუფიქსების უნიფიკაციის ტენდენციით სხვადასხვა დიალექტების მიხედვით (იხ. გ. მაჭავარიანი, ხსენ. ნაშრომი, გვ. 11 შმდ.)

⁵ *-აშგ-ჟ || -აშგ-ჟ* ელემენტები ნამყო უსრულში აწმყოში წარმოდგენილი *-ეშგ-* სუფიქსის ნაცვლად იმავე ხმოვანთმონაცვლეობის შედეგადაა მიღებული, რომელიც სხვა ფორმებშიც დასტურდება: შდრ. ბზ. ა გ ე მ „აგებს“ – ნ. უსრ. ა გ ა მ – და <

ზომიერად -ასგ-ჟ || ანგ-ჟ კომპლექსში გადადიოდა. ნამყო უსრულში სუფიქსის დართვისას, რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო იშვიათად იყო გამოყენებული -ჟ სუფიქსთან შედარებით, -ეშგ- || -აშგ || -ანგ სუფიქსი უცვლელი რჩებოდა. ამგვარად, აწმყოს ფუძეში თემის ნიშნად მხოლოდ -ეშგ- ელემენტი იყო წარმოდგენილი, მაშინ როდესაც ნამყო უსრულის ფორმებში ზმნის ფუძე ხან -აშგ- || -ანგ- და ხან -ასგ- || -ანგ- სუფიქსის სახით გვევლინებოდა იმისდა მიხედვით, თუ ნამყო უსრულის რომელი მაწარმოებელი ელემენტი ერთვოდა ზმნის ფუძეს. წარმოიშვა ერთგვარი დარღვევა -ეშგ- სუფიქსით გაფორმებული ზმნის პარადიგმისა. ამის თავიდან ასაცილებლად ენაში მოხდა ანალოგიური ტრანსგრესია -ესგ- სუფიქსისა აწმყოს ჯგუფის იმ ზმნურ ფორმებში, რომელთა -ეშგ- თემის ნიშანი ნამყო უსრულში კანონზომიერად -ასგ-ჟ || -ანგ-ჟ კომპლექსს გვაძლევდა მომდევნო ჟ-ფორმანტის გავლენით. A/a:b შეფარდება შეიცვალა სიმეტრიული A:B/a:b პროპორციით. რამდენადაც b შემთხვევები (ე.ი. აშგ-ჟ > ანგ-ჟ) საგრძნობლად აღემატებოდა a შემთხვევებს (ე.ი. აშგ-და), მოხდა შესაბამისად -ესგ- ელემენტის გავრცელება ზმნის აწმყოს ფორმებში თავდაპირველი -ეშგ- სუფიქსის ხარჯზე, რომელიც დროთა ვითარებაში თითქმის მთლიანად განდევნილ იქნა და ადგილი -ესგ- ფორმანტს დაუთმო.

-ეშგ- თემის ნიშნისა და ნამყო უსრულის -ჟ ფორმანტის ფართო გავრცელებას ძველად სვანური ზმნის პარადიგმაში მოწმობს აგრეთვე ის მეტად შნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ამგვარი -ასგჟ | -ანგჟ < -აშგ-ჟ ელემენტი ფართოდ არის წარმოდგენილი თანამედროვე სვანურ დიალექტებში ნამყო უსრულის ფორმებში, სადაც იგი უფუნქციოდ ერთვის ნამყო უსრულის მაწარმოებელი გარკვეული სუფიქსით გაფორმებულ ზმნის ფორმებს: შდრ. მაგ. ე თემისნიშნიან ზმნათა ნამყო უსრულის ფორმები: ბზ. ლშხ. ხუამარ-ე ბქვ. ლნტ. ხუამარ-ე „გამზადებ“ - ნ., უსრ. ეცრ. 1. ხუამარ 2. ხამარ 3, ამარ-ა ბეჩ. 1. ხუამარ-ასგჟ 2. ხამარ-ასგჟ 3. ამარ-ა

ეცერულ კილოკავში პირველისა და მეორე პირის ფორმებში წარმოდგენილია ნამყო უსრულის მაწარმოებელი ნულ-სუფიქსი, მესამე პირში - ა სუფიქსი. ბენოურში ნულ-სუფიქსიან ფორმებს

* აგამ-ი-და; აბემ „აბამს“ - ნ. უსრ. აბამ-და < * აბამ-ი-და. აქ საფიქრებელია, ერთგვარ აბლაუტთან უნდა გვქონდეს საქმე (შდრ. ვ. თოფურიანი, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 310. შმდ.; მისივე, სვანური ენა, 1, ზმნა, თბილისი, 1931, გვ. 80 შმდ.).

დართული აქვს -ასგჷ ელემენტი. ეგევე შეეხება -დ სუფიქსით წარმოებულ ნამყო უსრულის ფორმებს. ბერძნულ კილოცაგში პირველი და მეორე პირის ფორმებში აქაც -ასგჷ სუფიქსი გამოიყოფა, რომელიც უფუნქციოდ ერთვის ნამყო უსრულის მაწარმოებელ -დ სუფიქსიან ფორმებს: შდრ. პრი, ლშხ. არი „არის, არსებობს“ – ნ. უსრ. ეცრ. ლნტ. 1. ხჷარ-დ, 2. ხარ-დ, 3. არ-დ-ა, მაგრამ ბქ. 1. ხჷარ-დ-ასგჷ 2. ხარ-დ-ასგჷ 3. არ-დ-ა.

-ასგჷ ელემენტის ამგვარი დართვა ნამყო უსრულის მაწარმოებელი სუფიქსით გაფორმებულ ზმნის ფორმაზე გასაგები ხდება, თუ დაგუშვებთ -ეშგ- || -ესგ- თემის ნიშნის ფართო გავრცელებას სვანური ზმნის დროთა პირველი ჯგუფის უძველეს პარადიგმაში. ნამყო უსრულის ფორმებში წარმოდგენილი -აშგჷ || -აშგჷ > -ასგჷ || -ასგჷ ელემენტი გადატანილ იქნა ანალოგიით ზოგიერთ სვანურ დიალექტში ნამყო უსრულის პირველი და მეორე პირის იმ ფორმებზედაც, რომლებიც ისტორიულად სპეციალური, -ჷ სუფიქსისაგან განსხვავებული ფორმანტით იყო წარმოებული¹. ამ გზით მიღებული -ასგჷ || -ასგჷ ფორმანტი, რომლის გაჩენა ანალოგიური ტრანსგრესიის შედეგი იყო სვანური ზმნის პარადიგმაში და რომელიც ამდენად მოკლებული იყო ფუნქციონალურ დანიშნულებას, ადვილად განიცდიდა დაშლას ფონეტიკური მიზეზების გამო. ამ პროცესის სინქრონული სურათი ნათლად ჩანს ბალსქვემოურის ბერძნულ კილოცაგში, სადაც -ასგჷ -დ-ასგჷ ფორმანტების პარალელურად, რომლებსაც, როგორც ვ. თოფურია აღნიშნავს, ხანში შესულები მიმართავენ ნამყო უსრულის საწარმოებლად, გვხვდება -ასგჷ -დ-ასგჷ ფორმანტებიც (შედარებით ახალგაზრდების მეტყველებაში), მაშინ როდესაც ახალი თაობა -ასჷ -დ-ასჷ ბოლოსართებს აბატონებს. ახალგაზრდათა მეტყველებაში დამოწმებულია აგრეთვე -ასჷ -დ-ასჷ და იშვიათად -ასგგ, -დ-ასგგ ფორმანტებიც².

ამგვარად, ბალსქემოური -ას და -დას ფორმანტები, ნამყო უსრულის მხ. რიცხვის პირველისა და მეორე პირის ფორმებში რომ

¹ ანალოგიური ვითარება შეინიშნება ზოგიერთ სვანურ დიალექტში ნამყო უსრულის მაწარმოებელი -და სუფიქსის მიმართაც, რომელიც ანალოგიით დავრთვის -ენ სუფიქსით წარმოებულ ნამყო უსრულის ფორმებს: შდრ. ბზ. მ ა ლ ა ნ ტ „მიყვარს“: ნ. უსრ. მ ა ლ ტ-ენ || მ ა ლ ტ-ენ-და; ხ ა ს კ უ რ ე ლ „უყვირს“: ნ. უსრ. ხ ა ს კ უ რ ა ლ-ენ || ხ ა ს კ უ რ ა ლ-ენ-და და სხვ. (ვ. თოფურია, სვანური ენა, 1, ზმნა, თბილისი, 1931, გვ. 85).

² ვ. თოფურია, ხსენ. ნაშრ., გვ. 95 შმდ.

გვხვდება ბალსკეემოური (ბეჩოური) -ასგჷ და -დ-ასგჷ ფორმანტე-ბის ეკვივალენტური ფუნქციით¹, სხვა არაფერია, თუ არა ამოსავალი -ასგჷ ელემენტის ფონეტიკური სახესხვაობა, რომელიც ანალოგიით ერთვოდა ნამყო უსრულის მაწარმოებელი გარკვეული სუფიქსით გაფორმებულ ზმნის ფორმებს: დ-ასგჷ || დ-ასგჷ > დ-ასჷ > დ-ას (ბოლოკიდური -ჴს მოკვეციით).

ამგვარად აღდგენილი პირველადი -ეშ- სუფიქსი სვანურში შესატყვისის პოვებს ქართულ მორფოლოგიურ ინვენტარში -ეშ სუფიქსის სახით, რომელიც ისტორიულად ფუძედრეკად ფორმებში გამოიყოფა.

II. შიშინა თანხმოვნები და ქართველური პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

§1. ზემოთ განხილული მაგალითები ადასტურებენ შგ-ჴ→სგ-ჴ ფონეტიკური პროცესის არსებობას საკუთრივ სვანურ, ზანურისაგან განსხვავებულ ფორმებში. ის ზანური და სვანური ფორმები, რომელთათვისაც საერთოა სისინა კომპლექსები ქართული შიშინა სპირანტისა და აფრიკატების შესატყვისად, განხილულ უნდა იქნენ როგორც შედეგი ზანურ-სვანური არეალისათვის დამახასიათებელი საერთო ფონეტიკური ტენდენციისა – სისინა-ხშულთანხმოვნინან კომპლექსთა ჩამოყალიბებისა შესატყვისი შიშინა კომპლექსებისაგან მომდევნო ვჴ ფონემის გავლენით. ეს ფონეტიკური პროცესი, რომელიც ზანურ-სვანურ არეალში წარმოიშვა, გაგრძელდა შემდგომ, დამოუკიდებლად ზანურისა, სვანურ ენაში, რის შედეგადაც აქ ცალკეულ ფორმებში ზანურისაგან განსხვავებული სისინა კომპლექსები ჩამოყალიბდა. ეს პროცესი სვანურში უფრო რეგულარულად არის გატარებული.

ზემოთ წარმოდგენილი დებულების საფუძველზე მოსალოდნელია ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად დადასტურებულ ყოველ სქ/სგ კომპლექსთან ზანურსა და სვანურში მომდევნო ბაგისმიერი ვჴ ფონემის არსებობა, რომლის გავლენით თავდაპირველი შიშინა

¹ შდრ. ბზ. ა-ჟნ-ი (< ა-ჟნ-ი) „ხნავს“ – ნ. უსრ. 1. ხჴ-ა-ჟნ-დს, 2. ხ-ა-ჟნ-დს; 3. ა-ჟნ-და: ზ. სვან. (ბეჩ.) ა-ჟნ-ი „ხნავს“ – ნ. უსრ. 1. ხჴ-ა-ჟნ-ი-დასგჷ, 2. ხ-ა-ჟნ-ი-დასგჷ, 3. ა-ჟნ-ი-და და სხვ.

სპირანტისაგან წარმომდგარი შქ/შგ კომპლექსი შესატყვისის სისინა ვარიანტში უნდა გადასულიყო. რიგ შემთხვევაში ამგვარი ვ/წ შესატყვისი გარკვეული მიზეზების გამო დაკარგულიყო წინამძღვარი სისინა კომპლექსის ჩამოყალიბების შემდეგ.

ამ თვალსაზრისით გადასინჯვას საჭიროებს პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ურთიერთმიმართებისა და უძველესი სტრუქტურის საკითხები ქართველურ ენებში¹.

§2. ქართულ მხოლ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებით *შენ-ი* ნაცვალსახელს ზანურში *სქან-ი* ფორმა შეესატყვისება. ამგვარი შესატყვისობა ქართულსა და ზანურს შორის გასაგები ხდება, თუ ჩვენ კუთვნილებითი ნაცვალსახელის უძველეს ფორმაში დავუშვებთ ბაგისმიერი ჟ-ს არსებობას *სქ* კომპლექსთან უშუალო მეზობლობაში: *სქან-ი* < *სქენ-ი < **სქენ-ი*². კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ეს უძველესი ფორმა, რომელიც აღდგება მხოლოდ ქართულ და ზანურ ფორმათა შეპირისპირების საფუძველზე, დასტურდება სვანურში *ი-სგუ* || *ი-სგუ-ი* ნაცვალსახელის სახით, რომელშიც შემონახულია ეს პოსტულირებული -ჟ- ფონემა. მაშასადამე, ქართველურ ენებში ისტორიულად არსებულ მხოლ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელთა არქეტიპი რეკონსტრუირებულ უნდა იქნეს როგორც *შენ-ი, რომელშიც გამოიყოფა {-*ნ*} ელემენტი როგორც დეტერმინანტი-სუფიქსი³. ქართულში უ-ს დაკარგვის შედეგად მივი-

¹ ქართველურ ნაცვალსახელთა შესწავლის ისტორიისათვის იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937, გვ. 428 შმდ.

² -*სქენ* → -*სქენ*- პროცესი, რომელიც საერთოა ზანურისა და სვანურისათვის, წინ უსწრებდა ეგრეთწოდებულ ზანურ ხმოვანთგადაწვევას: *ე → *ა*, *ა → *ო* და სხვ. ისტორიულად დამოწმებული თანხმოდანთშესატყვისობა ქართველურ ენებში ხმოვანთგადაწვევაზე უფრო ადრინდელ ეპოქაში მომხდარი ბგერათცვლილებების ანარეკლს წარმოადგენს (შდრ. არნ. ჩიქობავა, ქართულ-ზანურ ბგერათშესატყვისობათა ისტორიისათვის. თეზისები: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნიერო სესია. თბილისი, 1954, გვ. 11 შმდ.)

ყველა აქ და ქვემოთ მოყვანილი ლინგვისტური ფორმულა მხოლოდ სქემატურ ხასიათს ატარებს და გაგებულ უნდა იქნეს როგორც შესატყვისი გზა ისტორიულად დამოწმებულ ფორმათა მიღებისა.

³ ისტორიულად ეს -*ნ* ან -*ნა* დეტერმინანტი (შდრ. ჩუენა¹, თქუენა¹ და სხვ), რომელიც აგრეთვე ადგილის აღმნიშვნელ ზმნისართებში იჩენს თავს (შდრ. არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათ-

დეთ ისტორიულად დამოწმებული შენ-ი*შუენ- ფორმა¹. ამოსავალმა *შუენ- ფორმამ დეტერმინანტი-სუფიქსის მოკვეციტ მოგვცა სვანურში კანონზომიერი *ი-შ-გუ || *ი-შგჷ-ი, სადაც -შგ კომპლექსი მომდევნო ჴ-ს გავლენით შესატყვის სისინა კომპლექსში გადავიდა, ისევე როგორც ეს ზანური ფორმისათვის არის სავარაუდებელი, რის შედეგადაც მივიღეთ სვანურში ისტორიულად დამოწმებული ი-სგუ || ი-სგჷ-ი ფორმა მხოლ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელისა. სვანურმა ფორმამ ამ თვალსაზრისით უძველესი ვითარება შემოგვინახა.

მხოლ. რიცხვის მეორე პირის შე-ნ || შე-ნა ნაცვალსახელის შესატყვისად ზანურსა და სვანურში წარმოდგენილია სი ფორმა. ამ ნაცვალსახელის სახით დასტურდება ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც ქართულ შიშინა /შ/ სპირანტს ზანურსა და სვანურში სისინა /ს/ სპირანტი (და არა სქ/სგ კომპლექსი!) შეეფარდება. თუნდაც მხოლოდ ეს ფაქტი, ამგვარი შეფარდების იზოლირებული ხასიათი საეჭვოს ხდის შ-ს შესატყვისობის პირველადობას. ამგვარი შეფარდების ჩამოყალიბება მეორე პირის ნაცვალსახელის ფორმაში მეორეული, შედარებით გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს შედეგი იმ ფონეტიკურ ცვლილებათა, რომლებიც ამ ნაცვალსახელის უძველეს ფორმას განუცდია. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ქართულში, მხოლ. რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელის გარდა, პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმები ერთმანეთს ემთხვევა. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ქართულში არსებითად სხვა არაფერია, თუ არა იგივე პირის ნაცვალსახელები, გარკვეული ბრუნვის ნიშნებით გაფორმებულნი. ქართულს ამ მხრივ უძველესი ვითარება აქვს დაცული. ზანურში ეგვევ ვითარება დასტურდება მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმებში:

ვის: „სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში“. I, თბილისი, 1956, გვ. 26), ნაცვალსახელურ ფორმებში, საფიქრებელია, ლოკატიური მნიშვნელობის განსაზღვრელ დეიქტურ ნაწილაკს წარმოდგენდა [გენეზისურად ეს ნაცვალსახელები შესაძლებელია სივრცის პრიმიტიულ წარმოდგენებს უკავშირდებოდნენ; შდრ. ესტონ. mi-na „მე“ (~ მე აქ), si-na „შენ“ (~შენ აქ) და სხვ., იხ. V. T a u l i, *The Structural Tendencies of Languages*, Helsinki, 1958, გვ. 11 შმღ].

¹ ჴ-ს დაკარგვისათვის ქართულში შდრ. ძვ. ქართ. უკაუეთუ: ახ. ქართ. უკეთუ; ძვ. ქართ. უკანაქელი: ახ. ქართ. უკანასქელი და სხვ.

მხოლ. რიცხვი
 ქართ. 1. —
 2. შე-(ნ): შე-ნი

ზან. 1. —
 2. სი-(ნ): სქა-ნი

მრავლ. რიცხვი

1. ჩუე-ნ: ჩუე-ნი
 2. თქუე-(ნ): თქუე-ნი

1. ჩქუე-(ნ): ჩქუე-ნი
 2. თქვა-(ნ): თქვა-ნი

ამ პროპორციის საფუძველზე კანონზომიერია ვივარაუდოთ, რომ მხოლ. რიცხვის მეორე პირის ნაცვალსახელი ზანურში არსებული იგივე იყო, რაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა. ბითად იგივე იყო, რაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა. რამდენადაც მხოლ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის უძველესი ფორმა აღდგება როგორც *შუე-ნ, ეგვევ ფორმა უნდა დასდებოდა საფუძველად ისტორიულად დამოწმებულ ქართულ შე-(ნ) და ზანურ-სვანურ სი-(ნ) პირის ნაცვალსახელურ ფორმებს. ამოსავალი *შუე-ნ¹ ზანურში მოგვეცემდა კანონზომიერ *შქუე-ნ>*სქუე-ნ>*სქუ-(ნ) ფორმებს [შდრ. ქართ. ჩუე-ნ: ზან. ჩქუე-(ნ)]. ამგვარად მიღებული *სქუ-(ნ) ფორმა უს რედუცირების შედეგად გადავიდოდა *სქე-(ნ) || *სქი-(ნ) ფორმებში (შდრ. ჭან. ჩქუნ-ი: მეგრ. ჩქენ-ი || ჩქინ-ი).

სვანურში ამოსავალი *შუე-ნ¹ ფორმა მოგვეცემდა კანონზომიერ *შგუე-ნ> *სგუე>*სგე ფორმებს. ბაგისმიერი -ჭ- დაიკარგა, საფიქრებელია, მხოლ. რიცხვის პირველი პირის მი ნაცვალსახელის გავლენით, ისე როგორც ეს მოხდა მრავლ. რიცხვის მეორე პირის სგან „თქვენ“ ფორმაში, სადაც -ჭ- გაუჩინარდა მრავლ. რიცხვის პირველი პირის ნან „ჩვენ“ ფორმის გავლენით. *სგე ფორმაში უმახვილო ოხმოვნის რედუცირების შედეგად მივიღეთ ოხმოვანი, ისე როგორც ეს მხოლ. რიცხვის პირველი პირის მი ფორმის შემთხვევაში დასტურდება (შდრ. ქართ. მე ზან. მა). სქ და სგ- კომპლექსთა გამარტივების შედეგად ზანურსა და სვანურში¹ ჩამოყალიბდა ისტორიულად და-

¹ სქ- კომპლექსის ს-დ გამარტივების მაგალითი უნდა გვექონდეს მეგრ. სასირ- ფორმაში, რაც ნიშნავს „ქვევრის ამოსაშრობ ჩვარს, ჯოხზე წამოძმულს“. ამ სიტყვის ს ქ ი რ- ფუძესთან (ო-ს ქ ი რ-უ ა ნ ს „აშრობს“) ეტიმოლოგიური კავშირი უდავოა: სასირი, ე. ი. „აშრობი“ (შდრ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 43 შმდ). სვანურში ეგვევ მოვლენა დასტურდება ლი-ს ელ „დარჩენა“ სიტყვაში, რომელიც *ს გ ე ლ ფორმისაგან მომდინარეობს (შდრ. ჭან. ს ქ უ ლ- || ს ქ ი ლ-, მეგრ. ს ქ ი ლ-) (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). შდრ. აგრეთვე ს-გ კომპლექსის გამარტივება ლაშხურში: -ი ს გ ა „-ში“ - ლშხ.-ი ს ა: ზ ა ე ს ა „წილში“; ლშხ.

მოწმებული სი ფორმა¹.

მეორე პირის ნაცვალსახელის თავდაპირველი ფორმის ამგვარი ცვლილებები ზანურსა და სვანურში გასაგები ხდება, თუ გავითვალისწინებთ ამ ნაცვალსახელის სემანტიკურ ბუნებას და ამასთან დაკავშირებით მისი ხმარების სტატისტიკურ მონაცემებს. ნაცვალსახელური ელემენტები და განსაკუთრებით პირის ნაცვალსახელები, ისე როგორც ნაწილაკები და სხვა დამხმარე სიტყვები, ისეთი ენობრივი ელემენტებია, რომელთა ხმარების ალბათობა მეტყველების განუწყვეტელ ნაკადში საგრძნობლად აღემატება სემანტიკურად დატვირთული ელემენტების საშუალო სიხშირეს. G. K. Zipf-ის მიერ ჩატარებულმა სტატისტიკურმა გამოკვლევებმა გამოავლინა მეტად მნიშვნელოვანი უკუპროპორციული შეფარდება, რომელიც მეტყველების ნაკადის უმცირესი სემანტების სიხშირესა და მათ სირთულეს შორის არსებობს. ამ ზოგად პრინციპს, რომელიც ვლინდება არა მარტო ენაში, არამედ ყველა დანარჩენ საკომუნიკაციო სისტემაში², „უმცირესი ძალვის პრინციპი“ ეწოდა³.

ლნტ. ცხეკისა „ტყეში“; ქორისა „სახლში“; ლნტ. ქალწქისა „ქალაქში“ და სხვ.

¹ შეიძლება ზან. სი-(ნ) ფორმის განვითარების სხვა სქემაც წარმოგვედგინა. ამ შემთხვევაში განმსაზღვრელი ფაქტორი იქნებოდა შესატყვის სვანურ და ზანურ ფორმათა განვითარების პარალელიზმი, რასაც ნაწილობრივ კუთვნილებითი სქან-ნაცვალსახელის განვითარება უქერს მხარს. ამოსავალი *უქე-ნ¹ მოგვეცემა ზანურში *უქე-ნ<*სქე-ნ ფორმას, სადაც უს-ს ჩავარდნის შედეგად მივიღებდით *სქე-(ნ) ფორმას. ამ ფორმაში უმახვილო ე-ხმოვანი, შესატყვისი სვანური ფორმის მსგავსად, განიცდიდა რედუქციას და გადავიდოდა ი-ხმოვანში ჭერ კიდევ ზანურ ხმოვანთგადაწევამდე. როგორი უნდა ყოფილიყო თანმიმდევრობა იმ პროცესებისა, რომელთა შედეგად ზან. *სქე-(ნ) (resp. სვან. *სგე) ფორმა ისტორიულად დამოწმებულ სი-(ნ) ფორმაში გადავიდა? მაშასადამე, *სქე-(ნ) > *სქი-(ნ) > სი-(ნ), თუ *სქე-(ნ) > *სე-(ნ) > სი-(ნ)? ამის დასადგენად ჩვენ არავითარი მონაცემები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ამ პროცესთა თანმიმდევრობის დადგენას არცა აქვს არსებითი მნიშვნელობა სი-(ნ) ნაცვალსახელის გენეზისის გარკვევისათვის.

კერძო ცნობით, სი ნაცვალსახელის *სქი ფორმისაგან წარმომავლობას ვარაუდობდა ა. შან იძე თავის საუნივერსიტეტო ლექციებში.

² C. Cherry, *On Human Communication*, New York, 1957, გვ. 100 შმდ.

³ შლრ. G. K. Zipf, *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*, Cambridge, Mass., 1949.

დიაქრონიული თვალსაზრისით G. K. Zipf-ის მიერ დადგენილი შეფარდება გულისხმობს ხშირად ხმარებული ფონემებისა და ბგერათკომპლექსების მოსალოდნელ გამარტივებას. მეტყველების ნაკადში ხშირად ხმარებული სეგმენტები ენერგიის ნაკლები დაძაბვით, არამკაფიოდ გამოითქმის, რამდენადაც ამგვარი სეგმენტების დისტინქციური ძალა ისედაც ცხადია მსმენელთათვის. ამ ფაქტორმა კი შესაძლებელია გამოიწვიოს საგრძნობი ფონეტიკური ცვლილებები ამგვარ სეგმენტებში, მათ სრულ დაკარგვამდე. ამიტომ, ხშირად, სტერეოტიპულად ხმარებულ სიტყვებში შესაძლებელია ადგილი ჰქონდეს ისეთ ფონეტიკურ ცვლილებებს, რომლებიც არ არის დამახასიათებელი ამავე სეგმენტებისათვის სხვა ვითარებაში¹. ეს პრინციპი, რასაკვირველია, ფონეტიკურ ცვლილებათა უნივერსალურ პრინციპად ვერ ჩაითვლება. ცალკეულ შემთხვევებში დასტურდება განვითარება საწინააღმდეგო მიმართულებით. არცთუ ისე იშვიათია შემთხვევები, როდესაც ფონეტიკური ცვლილებები წარმართება ფონემათა გართულების გზით, მაგრამ ამგვარი შემთხვევები ვერ დაარღვევს ამ პრინციპის არსს, რამდენადაც მისი ხვედრითი წონა ფონეტიკურ ცვლილებათა პროცესში მეტად მნიშვნელოვანია².

ამ პრინციპის საფუძველზე ადვილი ასახსნელია ის საგრძნობი ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებსაც, ჩვეულებრივ, დამოუკიდებელი სიტყვებისაგან წარმომდგარი თანდებულები, წინდებულები და სხვა დამხმარე სიტყვები განიცდიან. ამავე პრინციპის საფუძველზე გასაგები ხდება, თუ რა მიზეზებმა შეაპირობა ზანურსა და სვანურში მხოლ. რიცხვის მეორე პირის *სი* ნაცვალსახელის ჩამოყალიბება თავდაპირველი *შქუე-ნ > *სქუე-ნ ფორმისაგან, განსხვავებით კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ზან. *სქან-ი*, სვან. *ი-სგუ* || *ი-სგუ-ი* ფორმისა, რომელიც ამავე *შქუე-ნ > *სქუე-ნ ფორმისაგან მომდინარეობს. ამგვარი განსხვავება ერთი და იმავე ამოსავალი ფორმისაგან წარმომდგარ პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელებს შორის განსაზღვრა მათმა სემანტიკამ და, ამასთან დაკავშირებით, ხმარების განსხვავებულმა სიხშირემ. პირის ნაცვალსახელის ხმარების შემთხვევები, რომელიც ხშირად უმახვილო ნაწილაკის,

¹ შლრ. M. Grammont, *Traité de phonétique*, Paris, 1933, გვ. 367.

² შლრ. A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955, გვ. 132 შმდ.

ერთგვარი პროკლიტიკის ფუნქციითაც გამოიყენებოდა (შდრ. ქართ. „შე კაცო!“, სვან. „სი მწრე!“ და სხვ.), აღმატებოდა სემანტიკურად უფრო დატვირთული კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ხმარების შემთხვევებს, რის შედეგადაც უძველესმა პირის ნაცვალსახელურმა ფორმამ საგრძნობი ფონეტიკური ცვლილებები განიცადა, „გაცვდა“, მაშინ როდესაც იგივე ფორმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით შედარებით სტაბილური აღმოჩნდა და უკეთ იქნა შემონახული. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმები ქართულსა და ზანურში ყოველთვის {-ნ-} დეტერმინანტი-სუფიქსით არის გაფორმებული, მაშინ როდესაც პირის ნაცვალსახელთა ფუნქციით ამავე ფორმებს შეიძლება -ნ ფორმანტი მოეკვეცოს, რაც ჩვეულებრივი ვითარებაა ზანურისათვის, ხოლო ქართულში გარკვეულ პირობებში ვლინდება: შდრ. „შე კაცო!“, „თქვე დალოცვილებო!“ და სხვ.¹

ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებათა საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქართველურ ენებში ისტორიულად დამოწმებული მხოლოდ რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებითი და პირის ნაცვალსახელები მომდინარეობს ამოსავალი *შუე-ნ> ზან. / სვან. *შქუე-ნ-> *სქუე-ნ-ფორმისაგან, რომლის ბაგისმიერი -ჭ ელემენტი მხოლოდ სვანურმა შემოინახა კუთვნილებითი ი-სგუ || ი-სგუ-ი ნაცვალსახელის ფორმაში. ამ მხრივ სვანურის ვითარება უძველესია.

ქართული კუთვნილებითი ჩუენ-ი ნაცვალსახელის ეკვივალენტად ზანურში გვაქვს ჩქუნ-ი (>მეგრ. ჩქენ-ი || ჩქინ-ი), სვანურში - გუ-შეუე-ე || ბქვ. ვუ-ი-შე (ინკლ.) / ნ-ი-შეუე-ე (ექსკლ.), რომლებიც კანონზომიერი შესატყვისია ამოსავალი *ჩუე-ნ-ფორმისა. ებევე ფორმა დასტურდება სვანურში მხოლოდ. რიცხვის პირველი პირის კუთვნილებითი მ-ი-შეუე-ი ნაცვალსახელისათვის, რომელსაც ქართულში ჩემ-ი, მეგრ.-ჭანურში ჩქემ-ი || ჩქიმ-ი ფორმები შეეფარდება². სვანურ მ-ი-შეუე-ი ფორმაში გაუგებარია ბაგისმიერი ჟ-ს არსებობა, თუ ამოსავლად ქართულში ისტორიულად დამოწმებული ჩემ-ი ფორმა ვივარაუდეთ. იმ ფაქტიდან, რომ სვანურ მხ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებით ი-სგუ / ი-სგუ-ი ნაცვალსახელში ბაგისმიერი ჟ- ელემენტი მხოლოდ სვანურში დაცული მეორე პირის ნაცვალსა-

¹ შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 72.

² შდრ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, სვანური ენა, 1, ზნა, თბილისი, 1931, გვ. 27.

ხელური ფორმის უძველესი კუთვნილება აღმოჩნდა, ლოგიკური აუცილებლობით გამომდინარეობს -ჟ- ელემენტის არსებობის დაშვება მხოლ. რიცხვის პირველი პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის უძველეს ფორმაშიც, რომლისგანაც სვან. *მ-ი-შგჟ-ი* ნაცვალსახელი მომდინარეობს¹. მაშასადამე, უნდა გვქონოდა *ჩუე-მ ფორმა, რომელმაც მოგვცა ქართულში ისტორიულად დამოწმებული *ჩემ-ი*², ზანურში – **ჩქუ-მ-ი > ჩქე-მ-ი* || *ჩქი-მ-ი* (შდრ. *ჩუე-ნ > ჭან. *ჩქუნ-ი*, მეგრ. *ჩქენ-ი* || *ჩქინ-ი* < *ჩქუნ-ი), ხოლო სვანურში – *მ-ი-შგჟ-ი*, უძველესი -ჟ- ელემენტის დაცვით, როგორც ამას მეორე პირის ფორმაში აქვს ადგილი.

სვანური *მ-ი-შგჟ-ი* და გუ-შგჟე-ე || *ნ-ი-შგჟე-ე* ფორმები საშუალებას იძლევა დავადგინოთ -*შგჟ* → -*სგჟ*- პროცესის მოქმედების ზემო ქრონოლოგიური ზღვარი სვანურში. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ -*შგ* კომპლექსი სვანურში, რომელიც ქართულ /ჩ/ ფონემას შეესატყვისება და, მაშასადამე, თავდაპირველი /**ჩქ*/ კომპლექსისაგან მომდინარეობს და დეზაფრიკატიზაციის გზით (იხ. ზემოთ), არ განიცდის მომდევნო ბაგისმიერი ჟ-ს გავლენით -*სგ*-კომპლექსში გადასვლას. ამავე რიგისაა -*შგჟ* კომპლექსი *მე-შგჟე-ე* „რბილი“ ფორმაში, რომელიც შეესატყვისება ძვ. ქართ. *ჩჩვლ-ი*, ჭან. *ჩუჩქუ/ჩიჩქუ* || მეგრ. *ჩქიჩქუ* ფორმებს (იხ. ზემოთ). მაშასადამე, -*შგჟ* → -*სგჟ*- პროცესი აღარ მოქმედებდა სვანურში მას შემდეგ, რაც მასში დეზაფრიკატიზაციის პროცესი დაიწყო, რომელიც სვანური ფონეტიკის შედარებით გვიანდელ მოვლენას წარმოადგენს.

§ 3. ამგვარად რეკონსტრუირებული ქართველური პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების უძველესი ფორმები ყურადღებას იპყრობს უპირველეს ყოვლისა სტრუქტურული მოდელის იდენ-

¹ ჩვენ ვერ ჩავთვლით -ჟ- ელემენტს მხ. რიცხვის პირველი პირის მ-ი-შგჟ-ი ფორმაში შესატყვისის მეორე პირის ი-სგუე || ი-სგჟ-ი ფორმის ანალოგიით გაჩენილად. საქმე ისაა, რომ -ჟ- ელემენტი მ-ი-შგჟ-ი ფორმაში ისტორიულად რომ არ არსებულყო, მოსალოდნელი იქნებოდა ანალოგიის მოქმედება სწორედ საწინააღმდეგო მიმართულებით – ჟ-ს დაკარგვა მეორე პირის ფორმაში, როგორც ეს ს გ ა დ „თქვენ“ ფორმაში მოხდა შესატყვისის პირველი პირის ნ ა დ ფორმის გავლენით (იხ. ზემოთ).

² შდრ. R. Lafon. *Sur les pronoms personnels de 1er et de 2e personnes dans les langues kartvèles*: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, t XXX, fasc. 2, 1930, გვ. 156.

ტობით. თითოეული მათგანი ხასიათდება -*შე* ელემენტით, რომელიც უშუალოდ მოსდევს თავიკიდურ ძირეულ თანხმოვანს ან თანხმოვანტოკმპლექსს¹. ეს -*შე* ელემენტი ძირისეულად ვერ ჩაითვლება, რამდენადაც იგი დამახასიათებელია ორივე პირის ნაცვალსახელური ფორმისათვის როგორც მხოლოდობით, ისე მრავლობით რიცხვში. ალბათობა იმისა, რომ სხვადასხვა მნიშვნელობის ნაცვალსახელურ ფორმებში ერთი და იგივე სიმეტრიულად განლაგებული ძირისეული ელემენტი აღმოჩნდება, მეტად მცირეა. ვერც პირვანდელ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა რეფლექსებად მივიჩნევთ -*შე* ელემენტიან კომპლექსებს ამ ფორმებში, რამდენადაც გაუგებარი იქნებოდა ენაში ორივე პირის ოთხივე ფორმისათვის ძირისეულ მასალად მხოლოდ ლაბიალიზებულ ფონემათა გამოყენება.

მაშასადამე, {-*შე*-} ელემენტის სახით უძველეს ნაცვალსახელურ ფორმებში საქმე უნდა გვქონდეს რაღაც მნიშვნელ ფორმანტთან, რომელიც გარკვეულ ფუნქციას ასრულებდა და იწვევდა პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა გაერთმნიშვნელიანებას. ნაცვალსახელურ ფუძეთა ეს საერთო {-*შე*-} მორფემა მათ ერთ კატეგორიად აერთიანებდა და უპირისპირებდა მესამე პირის ფორმებს, რომლებიც წარმოშობით ჩვენებით ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ.

ნაცვალსახელურ ფუძეებში არსებული {-*შე*-} ელემენტის ამგვარი ინტერპრეტაცია საფუძველს გვაძლევს იგი ადამიანთა კლასის ექსპონენტად მივიჩნიოთ. ნიშანდობლივი ამ მხრივ ის არის, რომ {-*შე*-} მორფემა თავს იჩენს მხოლოდ იმ ფორმებში, რომლებიც მოსაუბრისა და მსმენელის, ე. ი. სამეტყველო კომუნიკაციის სუბიექტთა, მხოლოდ ადამიანთა სახელნაცვალია, მაშინ როდესაც „არაპერსონალური“ მესამე პირის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელებში, რომლებიც აერთიანებენ ადამიანისა და ნივთის კლასებს, {-*შე*-} ფორმანტი არ არის წარმოდგენილი. მესამე პირის ნაცვალსახელური ფორმები პირთა კორელაციის არამარკირებულ წევრებს გამოხა-

¹ შდრ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების საკითხი ძველქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953, გვ. 60.

ტავდა¹. აქ აშკარად იგრძნობა მორფოლოგიური დაპირისპირება *ვინ*- და *რა*-ჯგუფის სახელებს შორის.

ამგვარად აღდგენილ {-ჟე-} მორფემას ნაცვალსახელურ ფორმებში შეიძლება კლას-დეტერმინანტი ვუწოდოთ, რომელიც იმავე რიგის სტრუქტურულ ელემენტს წარმოადგენს, რაც სუბსტანტივებში არსებული კლასის ნიშნები. ამგვარი ელემენტები იხმარებოდა *ვინ*- და *რა*-ჯგუფის სახელთა მორფოლოგიური დეტერმინაციისათვის, ანუ ამა თუ იმ ნომინალური (resp. პრონომინალური) ძირის მორფოლოგიური მიკუთვნებისათვის ადამიანთა ან ნივთთა კლასისადმი. {-ჟე-} ელემენტი ქართველურ ნაცვალსახელურ ფორმებში ამ უკანასკნელთა „პერსონიფიცირებას“ იწვევდა.

რამდენადაც {-ჟე-} ელემენტი დასტურდება ყველა პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელურ ფორმაში, გარდა პირველი პირის *მე* ფორმისა, რაც ერთგვარად არღვევს ქართველური პრონომინალური სისტემის სტრუქტურულ სურათს, საფუძველი გვეძლევა {-ჟე-} ელემენტის შინაგანი რეკონსტრუირებისა ამ ნაცვალსახელურ ფორმაშიც. მაშასადამე, უნდა გვქონოდა *მ-ჟე-ნა ფორმა, რომელმაც მოგვცა ისტორიულად დამოწმებული *მე-(ნა) /ჟ/* ფონემის დაკარგვის შედეგად წინამავალ ბაგისმიერ /მ / ფონემასთან უშუალო მეზობლობაში.

პირველი სუბიექტური პირის *ვ*-პრეფიქსი (*ვ-არ*, *ვ-ზი*, *ვ-დგა*...) წარმოშობით ადამიანთა კლასის ფორმანტად არის მიჩნეული². ეგევე პრეფიქსი თავს იჩენს *გ-ჟ*-ფორმანტში, რომელიც ძველ ქართულში *მ*-პრეფიქსის პარალელურად იხმარებოდა პირველი ობიექტური პირის აღსანიშნავად მრ. რიცხვში (*გუაქუს* || *მაქუს ჩუენ*). აქ *გ*-ფონეტიკური დანართია, რომელსაც თავდაპირველად არავითარი მორფოლოგიური ფუნქცია არ გააჩნდა³. ეს *ვ-ჟ*-პრეფიქსი, პირველი

¹ პირთა ურთიერთმიმართების შესახებ სამეტყველო კომუნიკაციის პროცესში იხ. E. Benveniste, *La nature des pronoms: For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. The Hague, 1956, გვ. 34 შმდ.

² შდრ. არნ. ჩიქობავა, ხსენ. ნაშრ., გვ., 51 შმდ.

³ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 91 შმდ. *გ*→*გვ* ფონეტიკური პროცესის შესახებ იხ. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 231 შმდ.

სუბიექტ-ობიექტური პირის ფორმანტად რომ გამოიყოფა, შესაძლებელია იგივე {უ} ელემენტი იყოს, რომელიც ქართველურ პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ფორმებში აღდგება როგორც ადამიანთა კლას-დეტერმინანტი¹.

გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა თანდათანობითმა მოშლამ ქართველურში შეაპირობა {-ჟე-} ფორმანტის დანიშნულების დაჩრდილვა პირის ნაცვალსახელურ ფორმებში, რის შედეგადაც იგი უფუნქციო ელემენტად იქცა და ზოგიერთ შემთხვევაში მთლიანად დაიკარგა სხვადასხვა ფაქტორების ზეგავლენით. ამგვარად უნდა დაკარგულიყო -ჟე- ფორმანტი ქართულ და ზანურ ნაცვალსახელთა მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებში; ქართულში მხოლ. რიცხვის პირველი პირის *ჩ-ჟე-მ და მეორე პირის *შ-ჟე-ნს/ *შ-ჟე-ნ- ფორმებში /ჟ/ ფონემა უნდა დაკარგულიყო პირველი პირის მე < *შ-ჟე-ნს¹ ფორმის გავლენით, სადაც [ჟ] ბგერის დაკარგვას წმინდა ფონეტიკური საფუძველი გააჩნდა. სვანურში {-ჟე-} ფორმანტი ნაცვალსახელურ ფორმებში შედარებით უკეთ იქნა დაცული (შდრ. ი-სგ უ || ი-სგ ჟ-ი და ქართ. შენ-ი, ზან. სქან-ი; მ-ი-შგ ჟ-ი და ქართ. ჩემ-ი, მეგრ.-ჭან. ჩქე მ-ი || ჩქიმ-ი; თუმცა აქაც დასტურდება შემთხვევა ამგვარი ჟ-ს დაკარგვისა: შდრ. სგ ან „თქვენ“ ფორმა, სადაც ბაგისმიერი ჟ-საგსებით დაკარგულია მრ. რიცხვის პირველი პირის ნან „ჩვენ“ ფორმის გავლენით). მაგრამ აქ თავი იჩინა ბოლოკიდური სადეტერმინაციო ელემენტისა და გარკვეულ შემთხვევაში ფუძისეული ო-ხმოვნის რედუცირების ტენდენციამ:

მხ. რიცხვი 1. *ჩ-ჟე-მ > სვან. მ-ი-შგ უ || მ-ი-შგ ჟ-ი

2. *შ-ჟე-ნ-> სვან. ი-სგ უ || ი-სგ ჟ-ი

მრ. რიცხვი 1. *ჩ-ჟე-ნ-> სვან. $\left\{ \begin{array}{l} გუ-შგ ჟე || გუ-შგ ჟე-ე \\ ნ-ი-შგ(უ)ე || ნ-ი-შგ ჟე-ე \end{array} \right.$

2. *თქ-ჟე-ნ > სვან. ი-სგ ჟე || ი-სგ ჟე-ე

მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებში უმახვილო ე-ხმოვნის რედუ-

¹ ამავე რიგისა უნდა იყოს ჟ/უ ფონემა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა პირის ნაცვალსახელურ ფორმებში, რომელიც აქ გამოიყოფა როგორც ფუძისეული ელემენტი. ქართველურ პირის ნაცვალსახელთა ზემომოყვანილი ანალიზი საფუძველს გვაძლევს ეს ჟ/უ ელემენტი ამ ნაცვალსახელებშიც ადამიანთა კლას-დეტერმინანტის გაქვევებულ ფორმად მივიჩნიოთ.

ცირების შედეგად /ჟ / ფონემა წარმოდგენილია როგორც ხმოვანი სახესხვაობა უმარცვლო [ჟ]-სი, რომელიც აღდგება სახ. ბრუნვის -ი ფორმანტის დართვის შემთხვევაში. მრავლობითი რიცხვის ფორმებში შემონახულია ფუძისეული ე-ხმოვანი, რომელიც განასხვავებს მათ მხოლ. რიცხვის ფორმებისაგან. სემანტიკურმა ფაქტორმა შეაპირობა აქ ე-ხმოვნის შენარჩუნება.

§ 4. სვანურ მრ. რიცხვის პირველი პირის ნაწ ნაცვალსახელს არ ექებნება ეტიმოლოგიური შესატყვისი ქართველურ პირის ნაცვალსახელთა შორის. ისმის კითხვა, რით უნდა იყოს გამოწვეული ამგვარი სხვაობა მრ. რიცხვის პირველი პირის ფორმაში სვანურსა, ერთი მხრით, და ქართულსა და ზანურს შორის, მეორე მხრით, მაშინ როდესაც ყველა დანარჩენ პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელურ ფორმაში კანონზომიერი შესატყვისობა ვლინდება ქართველურ ენათა ფარგლებში?

ერთი შეხედვით, ნაწ ნაცვალსახელი უცხო ენობრივი ფენიდან მომდინარე ჩანს. მაგრამ რამ გამოიწვია სვანურში ნაწ ნაცვალსახელით შეცვლა თავდაპირველი, ყველა ქართველური ენისათვის საერთო მრ. რიცხვის პირველი პირის *ჩ-ჟე-ნა¹ ნაცვალსახელისა, რომელიც აქ თავს იჩენს კუთვნილებითი ნ-ი-შეჟე-ე || გუ-შეჟე-ე ნაცვალსახელის ფორმით, რაც გვაპარაუდებინებს, რომ საერთო ქართველური *ჩ-ჟე-ნა¹ ნაცვალსახელი უნდა არსებულებოდა სვანურში ენის განვითარების უძველეს ეპოქაში? ძნელი დასაშვებია, რომ პირველი პირის ნაცვალსახელური ფორმა სვანურში უცხო ენობრივი ფენიდან მომდინარეობდეს, მით უმეტეს, რომ აფხაზურ-ადიდურ ენებს, რომელთა ფენა სვანურში გამოიყოფა¹, არ გააჩნია მრ. რიცხვის პირველი პირის აღმნიშვნელი ნა- ნაცვალსახელი. ამგვარად, ნაწ ნაცვალსახელი, რომელიც ისტორიულად მხოლოდ სვანურში დასტურდება, ქართველურ ენათა უძველეს საერთო კუთვნილებად უნდა ჩაითვალოს.

მაშასადამე, მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელური ფორმები საერთო ქართველურში წარმოდგენილი იყო *ნა- და *ჩ-ჟე-ნა¹ ნაცვალსახელების სახით. ამათგან *ნა- შერჩა მხოლოდ სვანურს, ხოლო *ჩჟე-ნა¹ ფორმა, რომლის კვალი სვან-

¹ არნ. ჩიკობავა, *Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик*: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 261 შმდ.

ურში გუ-შეჟე-ე || ნ-იშეჟე-ე ფორმებში ჩანს, მხოლოდ ქართულმა და ზანურმა შემოინახა. გასარკვევია, თუ რა ფუნქციებს ასრულებდა თავდაპირველად ეს ნაცვალსახელები. ორი ნაცვალსახელური ფორმის არსებობა პარალელურად მიუთითებს მათ ფუნქციონალურ სხვაობაზე, რომელიც წარიშალა დროთა ვითარებაში. პარალელური ფორმების არსებობა მხოლოდ მრავლ. რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელში ბუნებრივად წარმოშობს საკითხს ამ ფორმებში მრავლობითობის ინკლუზიური და ექსკლუზიური ვარიანტების ოდინდელი გარჩევისა ქართველურ ნაცვალსახელში. ამათგან *ჩ-ჟე-ნწ' ფორმა, რომელიც სტრუქტურულად იდენტურია მეორე პირის ფორმისა და იმავე (აღამიანთა) კლას-დეტერმინანტს შეიცავს, მრავლ. რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელის ინკლუზიური ვარიანტი უნდა ყოფილიყო (მე და შენ, resp. თქვენ, ე. ი. მხოლოდ აღამიანთა კლასის წარმომადგენლები), ხოლო *ნა- ფორმა, რომელიც მოკლებულია აღამიანთა კლას-დეტერმინანტს, მის ექსკლუზიურ ვარიანტს წარმოადგენდა, რამდენადაც იგი აერთიანებდა პირველ პირთან, ინკლუზიური ფორმის საპირისპიროდ, განზოგადებული კლასის (ვინ- და რა- ჯგუფის) წარმომადგენელ „არაპერსონალურ“ მესამე პირს (მე და იგი, resp. ივინი).

ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ფორმების გარჩევა მხ. რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელურ ფორმაში შინაგან კავშირშია აღამიანთა და ნივთთა კლასების დაპირისპირებასთან, იგი არსებითად კლას-კატეგორიათა ბინარული მორფოლოგიური სისტემით არის მოტივირებული. ექსკლუზიური შინაარსის ნაცვალსახელი, რომელიც ნივთთა კატეგორიას, რა- ჯგუფის სახელებსაც გულისხმობს, ვერ იქნებოდა იდენტური ინკლუზიური შინაარსის ნაცვალსახელისა, რომელიც მხოლოდ აღამიანთა კლასის, ვინ- ჯგუფის სახელებს აერთიანებს. კლას-კატეგორიათა ამ მორფოლოგიურმა გარჩევამ ქართველურში თავი იჩინა შესაბამისად *ნა- და *ჩ-ჟე-ნწ' ნაცვალსახელურ ფორმებში.

*ჩ-ჟე-ნწ' და *ნა- ნაცვალსახელთა უძველესი ფუნქციის ამგვარ განსაზღვრას მხარს უჭერს სვანური ზმნის ობიექტურ ფორმათა ინკლუზიური და ექსკლუზიური ვარიანტები: გჷ-აჷ „გვიყავს“ (მე და შენ || თქვენ) – ნ-აჷ „გვიყავს“ (მე და მას || მათ); გჷ-აღაწტ „გვიყვარს“ (მე და შენ || თქვენ) – ნ-აღაწტ „გვიყვარს“ (მე და მას || მათ).

არნ. ჩიქობავამ გაარკვია, რომ ინკლუზიურ-ექსკლუზიურ ფორმათა გარჩევა სვანურ ზმნაში მეორეული მოვლენაა. მრავლობითობის ამგვარ ვარიანტთა გარჩევა არ იყო დამახასიათებელი ქართველური ზმნის უძველესი სტრუქტურისათვის¹. ეს თვალსაზრისი მრავლობითობის ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ვარიანტების გვიანდელი ჩამოყალიბების შესახებ სვანური ზმნის სისტემაში ლოგიკურად გამომდინარეობს იმ დებულებიდან, რომ ქართველური ზმნის სისტემა ისტორიულად მხოლოდ კლას-კატეგორიებს განარჩევდა. ბინარული სტრუქტურის კლას-კატეგორიათა მორფოლოგიური სისტემა (აღამიანი – ნივთი; სულიერი – უსული), რომელიც ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევას გულისხმობს ნაცვალსახელში, გამოირიცხავს ამგვარ დაპირისპირებას ზმნაში, რამდენადაც ზმნის ფორმები ამ სისტემაში არ განირჩევა პირის მიხედვით.

მაგრამ რა შინაგან ფაქტორებს უნდა გამოეწვია ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმების გაჩენა სვანური ზმნის სისტემაში, რამ შეაპირობა ქართველური ზმნის ამოსავალი სტრუქტურისათვის არადამახასიათებელი ფორმების ჩამოყალიბება ერთ-ერთ ქართველურ ენაში? მრავლობითობის ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ვარიანტების წარმოქმნა სვანური ზმნის სისტემაში გასაგები ხდება, თუ დავუშვებთ ამგვარი გარჩევის ოდინდელ არსებობას თვით პირველი პირის ნაცვალსახელში, რაც ქართველურ ნაცვალსახელურ ფორმათა შინაგანი მონაცემების საფუძველზე ივარაუდება (იხ. ზემოთ). ინკლუზიურ-ექსკლუზიური კატეგორიის მოშლამ ნაცვალსახელში, რაც გარკვეულ კავშირშია გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ბინარული სისტემის მოშლასთან², გამოიწვია ფუნქციონალურად ჰეტე-

¹ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 91 შშდ.

² გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ბინარული სისტემის რღვევამ შეაპირობა ამ სისტემაში არსებული მორფოლოგიური დაპირისპირების მოშლა პირველი და მეორე პირისა „არაპერსონალურ“ მესამე პირთან, რომლითაც სტრუქტურულად მოტივირებული იყო ინკლუზიურ-ექსკლუზიური კატეგორიის ფუნქციონირება ნაცვალსახელურ სისტემაში.

ანალოგიურ სტრუქტურულ მიმართებებს უნდა ჰქონოდა ადგილი მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევა ამ ენათა პრონომინალურ

როგენულ *ნა- და *ჩ-ყენ-ნა ცვალსახელთა გაიგივება და აღრევა, რასაც შედეგად მოჰყვა ერთ-ერთი მათგანის დაკარგვა. სვანურმა შემოინახა გაფართოებული მნიშვნელობით *ნა, ხოლო ქართულმა და ზანურმა – *ჩ-ყენ-ნა ფორმა, რომლის კვალი სვანურში კუთვნილებით გუ-შე-ყენ-ნა ცვალსახელში დასტურდება.

ინკლუზიურ-ექსკლუზიურ კატეგორიათა მოშლამ ქართველურ ნაცვალსახელურ ფორმებში სვანურში – ერთ-ერთ ქართველურ ენაში, რომელიც კლას-კატეგორიათა მორფოლოგიური სისტემის ნაშთთა შენარჩუნების თვალსაზრისით ყველაზე არქაულია¹ – საპირისპირო მოვლენა გამოიწვია: ინკლუზიურ-ექსკლუზიურ კატეგორიათა ჩამოყალიბება ზმნის სისტემაში, რის წყალობითაც ენაში ერთგვარი სტრუქტურული წონასწორობა დამყარდა.

ამგვარი გარჩევა სვანური ზმნის სისტემაში შეიძლებოდა გაჩენილიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართველურ ზმნაში პირის კატეგორია ჩამოყალიბდა და ისტორიულად არსებული კლას-კატეგორიათა ექსპონენტები რეინტერპრეტირებულ იქნენ როგორც პირის ნიშნები². ექსკლუზიური ნ-აყა, რომლის ნ ფორმანტი ისტორი-

---

სისტემაში შეპირობებული იყო მათი მორფოლოგიური სისტემისათვის ისტორიულად დამახასიათებელი ორი გრამატიკული კლასის არსებობით (აღამიანი-ნივთი). ზნარული სტრუქტურის კლას-კატეგორიათა მორფოლოგიური სისტემის გართულებამ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ხოლო გარკვეულ შემთხვევაში ამ კატეგორიათა სრულმა მოშლამ (იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ფუძის აგებულება, გვ. 258) ბუნებრივად გამოიწვია ზოგიერთ ამ ენათაგანში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის დაკარგვა პრონომინალურ სისტემაში. იმ მთის კავკასიურ ენებში, რომლებიც ამჟამად არ განარჩევენ ინკლუზივ-ექსკლუზივს ნაცვალსახელში, ამ ისტორიულად არსებული პრონომინალური კატეგორიის კვალია საძიებელი.

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ფუძის აგებულება, გვ. 261.

² ქართველური ზმნის სისტემაში ყველაზე გვიან მორფოლოგიურად უნდა გაფორმებულიყო მესამე პირის ფორმა. მესამე პირის სუფიქსი ზმნაში შედარებით ახალი ფორმაციისაა (იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიშის მოამბე, V-VI, 1940, გვ. 13 შმდ.). ამგვარი ქრონოლოგიური სხვაობა მესამე პირისა და პირველ-მეორე პირის ფორმებს შორის იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მესამე სუბიექტური პირის მორფოლოგიური ჩამოყალიბება ქართველური ზმნის სისტემაში შეიძლებოდა დაწყებულიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მოიშალა მორფოლოგიური დაპირისპირება ვინ- და რა- ჯგუფის სახელებს შორის და „არაპერსონალური“ მესამე პირი პირველ და მეორე პირს გაუთანაბრდა.

ულად ექსკლუზიური *ნა- ნაცვალსახელისაგან მომდინარეობს, დაუპირისპირდა გჷ-აყა ფორმას, რომლის გჷ ფორმანტი გააზრებული იყო როგორც მრავლობითობის ინკლუზიური ვარიანტის მანკენებელი ზმნის მრ. რიცხვის პირველი პირის ფორმაში. წარმოშობით ეს გჷ ფორმანტი იგივეა, რაც პირველი სუბიექტური პირის ხჷ პრეფიქსი (ხჷ-პრი „ვარ“ – ხჷ-პრი-დ „ვართ“), რომელიც ეტიმოლოგიურად ქართ. S₁ გ და O₁ გჷ ფორმანტებს უკავშირდება¹. ებგეე გჷ და ნ- ფორმანტები გამოყენებულ იქნა კუთვნილებით ნაცვალსახელთან პრონომინალურ სისტემაში ისტორიულად არსებული ინკლუზიურ-ექსკლუზიური დაპირისპირების გასატარებლად და ძველი სისტემის საკომპენსაციოდ: გჷ-შგჷე-ე „ჩვენი“ (ჩემი და შენი || თქვენი) და ნ-ი-შგჷე-ე „ჩვენი“ (ჩემი და მისი || მათი)². ამ ფორმათა ანალოგიით იქნა მიღებული მხოლ. რიცხვის პირველი პირის მი-შგუ || მი-შგჷი ფორმა, რომელიც *ჩ-უე-მ- ფორმისაგან მომდინარეობს მხ. რიცხვის პირველი ობიექტური პირის მ- პრეფიქსის (მ-გ-ტხე „მაბრუნებს“) დართვით. მაშასადამე, მი-შგჷ-ე და გჷ-შგჷე-ე || ნ-ი-შგჷე-ე ფორმები სვანურში გაჩნდნენ მას შემდეგ, რაც ზმნის სისტემაში მრავლობითობის ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ვარიანტების გარჩევა ჩამოყალიბდა.

§ 5. შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით ამგვარად აღდგენილი ქართველურ პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა უძველესი ფორმები ქმნიან მწყობრ სისტემას, რომელიც ნაწილობრივ დაიშალა სხვადასხვა ფაქტორების ზეგავლენით ცალკეულ ენათა ისტორიული განვითარების პროცესში. ეს სისტემა სქემატურად შემდეგ ტაბულაშია წარმოდგენილი:

მხ. რ. პირის კუთვნილებითი	მრ. რ. პირის კუთვნილებითი
1. მ-ჷე-ნა ¹ ჩ-ჷე-მ	1. { ჩ-ჷე-ნა ¹ (ინკლ.) ჩ-ჷე-ნ-
2. შ-ჷე-ნა ¹ შ-ჷე-ნ-	2. თქ-ჷე-ნა ¹ თქ-ჷე-ნ-

ამ სქემაში ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ კუთვნილებითი

¹ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 120 შმდ.

² შდრ. ვ. თოფურიძე, სვანური ენა. I, ზმნა, გვ. 27, შნშ. 1.

ნაცვალსახელები სტრუქტურულად პირის ნაცვალსახელთა იდენტურნი არიან. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა სხვა არაფერია, თუ არა ატრიბუტულად გამოყენებული შესატყვისი პირის ნაცვალსახელი, რომელსაც საზღვრული სახელისათვის დამახასიათებელი ბრუნვის ნიშანი ერთვის. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს მხ. რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელური ფორმები, სადაც ერთგვარი სუპლექტივიზმი შეინიშნება: კუთვნილებითი ნაცვალსახელისათვის გამოყენებულია სხვა ფუძე, რომელიც ემთხვევა სტრუქტურულად მრავლობითი რიცხვის ინკლუზიურ ფორმას. განსხვავებას მხოლოდ სადეტერმინაციო -მ/-ნ- ელემენტები ქმნიან¹.

¹ ქართველურ პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელთა ეს სისტემა ტიპოლოგიურად იდენტურია რეკონსტრუირებული ინდოევროპული პირის ნაცვალსახელური სისტემისა. პირის ნაცვალსახელური ფორმები ინდოევროპულში, ისე როგორც ქართველურში, არსებითად უბრუნველ ფუძეთა დაჯგუფებას წარმოადგენს. ინდოევროპული პირის ნაცვალსახელური სისტემა შეიცავს მხოლოდ პირველი და მეორე პირის ფორმებს. მესამე პირისათვის გამოყენებულია ჩვენებითი ნაცვალსახელები. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები წარმოადგენენ პირის ნაცვალსახელური ფუძეებისაგან გარკვეული სუფიქსით ნაწარმოებ ზედსართავ სახელებს. ამ მხრივ პირველი პირის ფორმაში, ისე როგორც ქართველურ ნაცვალსახელურ სიასტემაში, შეინიშნება სუპლექტივიზმი: სახელობითში გამოყენებულ *eǵō (m) ფუძეს (ლათ. eǵō, ბერძნ. ἔγω(ν), სკრ. ahám <*eǵh-e/om) ირიბ ბრუნვებში *me- ძირი ენაცვლება (ლათ. mē, ბერძნ. ἐμέ და სხვ.), რომლისგანაც ნაწარმოებია კუთვნილების გამომხატველი ადიექტიური ფორმები: ლათ. meus<*mei-os, გოთ. meins<*me-īno- და სხვ. ეგვევ m- ძირი გამოყენებულია ინდოევროპულში მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელური ფორმის საწარმოებლად; შდრ. ძვ. სლავ. МЯ, ლიტ. mes. ამავე პირისათვის განსხვავებული *we- ძირის არსებობა (სკრ. vayám, გოთ. weis), რომელიც თავს იჩენს აგრეთვე მრ. რიცხვის მეორე პირის ფორმაშიც: *we/o- (ლათ. vōs, ძვ.სლავ. вы, სკრ. वास- და სხვ.), სვამს საკითხს ინდოევროპულ ნაცვალსახელში მრავლობითობის ინკლუზიურ-ექსკლუზიური ვარიანტების ოდინდელი გარჩევის შესახებ (შდრ. Э. Прокош, *Сравнительная грамматика германских языков*. Перевод с английского. Москва, 1954, გვ. 308 შმდ.). ინკლუზიურ-ექსკლუზივი ინდოევროპულ პრონომინალურ სისტემაში ბუნებრივია, თუ გავითვალისწინებთ ინდოევროპულისათვის ისტორიულად დამახასიათებელ მორფოლოგიურ დაპირისპირებას სულიერ და უსულსაგანთა აღმნიშვნელ სახელებს შორის (ამგვარი დაპირისპირების შესახებ ინდოევროპულში იხ. L. Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*. Travaux de l'Institut de Linguistique. I. Paris, 1956, გვ. 155 შმდ.).

III. სქ/სვ კომპლექსიანი ფორმები ზანურსა და სვანურში

§ 1. /სვ/ კომპლექსი სვანურში ქართული შიშინა /შ/ სპირანტის შესატყვისად წარმოდგენილია აგრეთვე სახელებში ბზ. ნ¹-სვა || ღნტ. ნე-სკა და ი-სვა || ი-სვ „შუა“: ნ¹სვა ლადელ, ბზ. ისვ-ლაღანდ „შუადლე“; ისვ-ღნთ „შუაღამე“. ეგვიპე ნ¹-სვა || სკა ფუძე გამოყენებულია სვანურში პრევერბად და თანდებულად: შდრ. უშგ. მიჩა გეზალს ისვრთდე || სვრთდე კად(წ)თე „მის შვილს ჩაუდვა მუცელში“; ეცრ. ღსმ. ისგაჩანდ „შევიდა“ და სხვ. პრევერბის ფუნქციით ნ¹-სვა || სკა- სვანურში მიმართულების (და ასპექტის) გამომხატველია, ისე როგორც შესატყვისი წინდებულები დანარჩენ ქართველურ ენებში. თანდებულად ხმარებული -ისვა სახელს მიცემით ბრუნვაში მართავს: შდრ. ბზ. ფხულაღსვა „თითში“, ჭვ შხისვა „ფეხში“; ეცრ. ლგცღისვა „წყალში“ და სხვ. ლაშხურში საერთო სვანური ი-სვა წარმოდგენილია -ისა ფორმით: ღაშხისა „ლაშხეთში“, ცხკეისა „ტყეში“ და სხვ¹. ვ. თოფურია სავესებით სამართლიანად მიიჩნევს სვან. ი-სვა ფორმის ეკვივალენტად მეგრულში შქა-ს და ქართულში ში-ნა (თუ: შივა>შუა) ფორმებს². გასარკვევია ოღონდ, თუ რატომა გვაქვს ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად ზანურში კანონზომიერი /შქ/ კომპლექსი, ხოლო სვანურში - /სვ/.

ყველა ეს ფორმა უნდა მომდინარეობდეს *შოვ ფუძისაგან, რომელიც დასტურდება ისტორიული ხანის ქართულში:

1. შოვ-ა: ...იყო კუაღად ნავი იგი შო ვა (E შუვა) ოდენ ზღუასა მას (მარკ. D 6,47); ...და მივიდეს მისა შო ვა (E შუვა) ღამეს (ლუკ. D 11, 5);

2. სა-შოვ-ალ: ...იყო ნავი სა შო ვა ღ ზღუასა (მარკ. C 6, 47; შდრ. DE 6, 47); ...სადა ჯუარს-აცუეს იგი, და მის თანა ორნი სხუანი, იმიერ და ამიერ და სა შო ვა ღ იესუ (იოვ. C 19,18).

ამოსავალმა *შოვ-ა ფორმამ მოგვცა ქართულში ისტორიულად დამოწმებული შუა || შუვა, რაც მეტად ბუნებრივი ფონეტიკური

¹ ვ. თოფურია, სვანური ენა. 1, ზმნა, თბილისი, 1931, გვ. 52 შმდ.

² იქვე, გვ. 65.

პროცესია ქართულისათვის: შდრ. *მთოვარე* > *მთუარე*, *ცხოვარი* > *ცხუარი*, *სანოვაგე* > *სანუაგე*, *გოვარი* > *გუარი*¹.

*შოე- ფუძე, რომელიც საფუძვლად დაედო ყველა ზემოთ განხილულ ქართველურ ფორმას, თავის მხრივ *შე-აე- ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს. *შე-აე- ფორმის აღდგენა სრულ სტრუქტურულ პარალელიზმს ამყარებს ისეთ ფუძეებთან, როგორიცაა *გზ-აე* || *გზ-ალ*, *ქე-აე* || *ქე-ალ* და სხვ. ამგვარად პოსტულირებულ *შე-აე- ფორმას უნდა მოეცა ისტორიული ხანის *შოე*- ფუძე, ისე როგორც *ქე-ალ- ფორმამ მოგვცა *ქალ*:- *ჩა-ქალ-ვა* < **ჩა-ქე-ალ-ვა*². ამ თვალსაზრისით ძვ. ქართული *შოვრის* > *შორის* ზმნისართი, რომელიც ნანათესაობითარ სახელს წარმოადგენს, სტრუქტურულად იდენტური აღმოჩნდება *მ-გზ-აე-რ*- ფორმისა: *შოვრის* < *შე-აე-რ-ის.

*შე-აე > *შოე- პროცესი უნდა მომხდარიყო ჯერ კიდევ საერთო ქართველურში, რამდენადაც ყველა ამ სიტყვასთან დაკავშირებული ისტორიულად დამოწმებული ქართველური ფორმა *შოე- ფუძისაგან მომდინარეობს.

ზანურ-სვანურ არეალში *შოე-ა ფორმამ მოგვცა კანონზომიერი *შქოე-ა, რომელმაც შემდგომ დამოუკიდებელი განვითარება განიცადა ზანურსა და სვანურში.

სვანურში *შქოვა || *შგოვა ფუძეს დაერთო *ნე*- პრეფიქსი და გარკვეულ შემთხვევებში პროთეტული *რ*- ხმოვანი: *ნე-შგოვა, *რ-შგოვა. ამ ფორმათა შემდგომი განვითარება მახვილმა განსაზღვრა, რომლის გავლენითაც სვანურში მარცვალთა რაოდენობის შემცირება ხდება: შდრ. ბზ. *დედფაღ* < *დედოფალ-ი*; ბზ. *მაცხუნ* < *მაცხოვარ-ი*, ლშხ. *ანგლოზ* < *ანგელოზ-ი* და სხვ³. მაშასადამე, გვქონდა *ნე-შგოვა || *რ-შგოვა > *ნე-შგუა || *რ-შგუა* > *ნე-სგუა || *რ-სგუა.

-*შე* კომპლექსი კანონზომიერად გადავიდა შესატყვის სისინა-სგ- კომპლექსში ბაგისმიერი *ჴ*-ს გავლენით, რომელიც შემდგომ

¹ შდრ. ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართულის ლექსიკიდან. გოვარი > გუარი: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 363-369.

² შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ფუძის აგებულება, გვ. 13 შმდ.

³ ს. ე ღ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 111 შმდ.; შდრ. აგრეთვე G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum*, Leipzig, 1930, გვ. 17 შმდ.

გაუჩინარდა ამ ფორმათა ნაწილაკების ფუნქციით ხშირად ხმარების გამო. ჭ-ს დაკარგვა, როგორც ცნობილია, არ არის უცხო სვანური ფონეტიკისათვის¹. ამგვარად მიღებული *ო-სგა* თანდებული იმავე მიზეზების გამო შემდგომ გამარტივებას განიცდის ლაშხურსა და ლენტეხურში, სადაც იგი *-ისა* ფორმით არის წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ). კომპოზიტებში *ისგა* სახელს ბოლოკიდური *-ა* ხმოვანიც ეკვეცება: შდრ. *ისგლჷთ* „შუაღამე“, ბქვ. ლშხ. *ისგლადელ* „შუადღე“, *ისგდორობ* „შუა პურის ჭამა“ და სხვ.

ამოსავალ *შოე-ა სახელს ზანურში უნდა მოეცა კანონზომიერი *შქოე-ა. ბოლოკიდური სუფიქსისეული *-ა* არ იძლევა ზანურში კანონზომიერ ფონეტიკურ შესატყვისს *ო-* ხმოვნის სახით, როგორც ეს სხვა ფორმებშიც დასტურდება: შდრ. *ძმ-ა* < *ძამ-ა*: მეგრ. *ჯიშ-ა*, ჭან. *ჯუშ-ა*; *მამ-ა*: მეგრ. *მუშ-ა*; *ტბ-ა* < *ტაბ-ა*: მეგრ. *ტობ-ა* და სხვ².

*შქოე-ა ფორმაში ბაგისმიერი *ჟ-*ს დასუსტება-დაკარგვის შედეგად³ უნდა მიგვეღო *შქოა ფორმა. *-ოა-* კომპლექსი მეგრულ-ჭანურში, ისე როგორც ქართულის ზოგიერთ კილოში, *-ჭა-* საფეხურის გავლით *-ა-* ხმოვანს იძლევა⁴: შდრ. ჭან. *დასვეს* < *დო-ასვეს* „წაეცხოთ, წაესვათ“; *ქამაფთი* < *ქო-ამაფთი* „დავდექი, ამოვედი“; *ქამიყონეს* < *ქო-ამიყონეს* „მიიღეს (სკოლაში)“; *ქომადუ* (< *ქომო-ადუ*) *თელი* „მოედო მავთული“ და სხვ⁵.

ანალოგიური განვითარება უნდა გვექონოდა *შქო-ა > *შქა* ფორმაში. აქ, შესაძლებელია, აღსადგენია გარდამავალი *შქჷა საფეხური, მაგრამ ამგვარი *-ჷ-* ზანურის განვითარების გვიანდელ ეპოქაში ვეღარ გადაიყვანდა წინამავალ *შქ* კომპლექსს შესატყვის სინა *სქ* კომპლექსში, რამდენადაც ეს ფონეტიკური პროცესი აღარ

¹ შდრ. სვანური ნაცვალსახელური ფორმები. შდრ. აგრეთვე სვან. არა < * არჷა: ქართ. რ ვ ა, მეგრ. რ უ ო; ქართ. ჯ ვ - „испражняться“, მეგრ.-ჭან. ძ გ ვ -: სვან. ს გ < * ს გ ჷ - და სხვ.

² ამის შესახებ იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ფუძის აგებულება, გვ. 7 შმდ.

³ შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 24.

⁴ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 25 შმდ.; შდრ. ი. შ. ა ს ა თ ი ა ნ ი, *Провербы в занском (мегрельско-чанском) языке*. Автореферат диссертационной работы, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тбилиси, 1953, გვ. 7.

⁵ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 35.

მოქმედებდა ზანურში, განსხვავებით სვანურისაგან, სადაც იგი უფრო რეგულარულად არის გატარებული შედარებით გვიანდელ პერიოდშიც.

ამგვარად მიღებული *შქა* ზანურში აღნიშნავდა „შუა“-ს (შდრ. მეგრ. *შქა-ღლა* „შუადღე“; *შქა-კითი* „შუათითი“; *სქა-სერი* „შუაღამე“¹) და „წელ“-ს, „поясница“, რაც სემანტიკურ კავშირშია ძირითად მნიშვნელობასთან (შდრ. სვან. ლშხ. *ისგ-გ/უნგი* „წელსზევით“ და *ისგ-გ/უნჩუ* „წელსქვევით“). აქედან არის ნაწარმოები სხვადასხვა აფიქსების საშუალებით ზედსართავის ფორმები: მეგრ. *ო-შქალო-ი* || *ო-შქარ-ი* „შუათანა“; ჭან. *ო-შქენ-ონ-ი* || *ო-შქენ-ან-ი* „შუათანა, საშუალო“², ჭანურის *შკა* ვარიანტი მეორეულია: *შკა* < *შქა*³.

ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ სვანურში პრევერბისა და თანდებულის ფუნქციით გამოყენებული *ნსგა* ფორმა წარმომავლობით იგივეა, რაც სახელური ფუძისაგან მომდინარე *ნსგა* || *ისგა*.

ანალოგიური ვითარება უნდა გვქონოდა ქართულში, ოდღონდ აქ *შუ* პრევერბმა და *შინა* თანდებულმა ისეთი ფონეტიკური ცვლილებები განიცადა, რომ მათი ეტიმოლოგიური კავშირი ამოსავალ *შოვა* სახელთან დაჩრდილულ იქნა. ცნობილია, რომ ძველ ქართულში *შინა* თანდებული, რომელიც სახელს მიცემით ბრუნვაში მართავს, *შინა* ზმნისართისაგან მომდინარეობს⁴. ისმის კითხვა, რა წარმომავლობისა უნდა იყოს თვით ეს *შინა* ზმნისართი? სვანურის მასალა ჩვენ სრულ უფლებას გვაძლევს *შინა* ზმნისართი სახელურ ფუძედ მივიჩნიოთ და იგი იმავე *შოვა-ს სახელს დავუკავშიროთ, რომლისგანაც სვანური ფორმები მომდინარეობს. ძვ. ქართულში *შოვა* > *შუვა* ფორმა ზმნისართის ფუნქციითაც იხმარებოდა: შდრ. წარმოდებ *შუ ვ ა !* (მარკ. C 3,3. შდრ. ბერძნ. *ἔχειρε εἰς τὸ μέστω*). თანდებ-

¹ მეგრ. ს ქ ა - ს ე რ ი ფორმაში მომხდარია თავკიდური შ-ს ასიმილაციური გასისინება. შდრ. აგრეთვე ს ქ ა - ს ქ ე რ ი (И. Кипшидзе, *Грамматика мингрельского (иверского) языка*, С.-Петербург, 1914, გვ. 317.

² არნ. ჩ ი ქ ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 246; შდრ. მ ი ს ი ვ ე, ფუძის აგებულება, გვ. 197.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 68.

⁴ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, თანდებულები ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 217 შმდ.; მ ი ს ი ვ ე, წინდებულისა და თანდებულის ისტორიული ურთიერთობისათვის ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, 1956, გვ. 41 შმდ.

ბულის ფუნქციით ხმარებისათვის შდრ. „და რომელნი იყვნენ შუგამისა, განივლტოდედ“ (ლუკ. C 21,21; შდრ. ბერძნ. $\chi\alpha\iota\ \sigma\acute{\iota}\ \acute{\epsilon}\nu\ \mu\acute{\epsilon}\tau\phi\ \acute{\alpha}\nu\tau\eta\varsigma\ \xi\alpha\chi\alpha\rho\acute{\epsilon}\iota\tau\alpha\sigma\alpha\nu$). აშკარაა, რომ შოვა > შუვა სახელის გაქვევებული ფორმა, რომელსაც ლოკატივის მნიშვნელობა ჰქონდა, ძველ ქართულში ზმნისართისა და თანდებულის ფუნქციითაც იხმარებოდა, თუმცა მაგალითები ამისა შედარებით იშვიათია. ამ ფუნქციით ძველ ქართულში ძირითადად შინა ფორმა არის წარმოდგენილი, რომელიც *შოვ-ა-ნა ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს¹. -ნა სუფიქსი აქ იმავე რიგისაა, რაც ქუე-ნა, ზე-ნა ფორმებში. ამოსავალი *შოვ-ა-ნა ფორმა მოგვეცემდა *შუ-ა-ნა > *შა-ნა ფორმებს². უმახვილო ახმოვნის დავიწროების შედეგად მივიღეთ *შე-ნა³ > ში-ნა. შემთხვევითი არაა, რომ შინა თანდებული სახელს მართავს მიცემითში, რომელიც ამ შემთხვევაში ლოკატივის ფუნქციას ასრულებს. უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა, რომ შინა ზმნისართი, რომელიც წარმოშობით ლოკატივის გამოხატველი სახელური ფუძეა, dativus-locativus-ში დასმულ სახელს ასინდენტურად დაერთვის და ამით მეტად აკონკრეტებს მას⁴. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის, რომ ხშირად ადგილის გარემოება მარტო მიცემითი ბრუნვით არის გამოხატული, შინა თანდებულის გარეშე. შდრ. „...ოდეს გიხილეთ შენ... საპყრობილესა“ (მ. DE 25,44) და „...ოდეს გიხილეთ შენ... საპყრობილესა შინა“ (მ. C 25,44; შდრ. ბერძნ. $\dots\pi\acute{o}\tau\epsilon\ \sigma\epsilon\ \epsilon\acute{\iota}\theta\omicron\mu\epsilon\nu\dots\ \acute{\epsilon}\nu\ \phi\upsilon\lambda\alpha\chi\eta\acute{\iota}$)⁵. მაშა-

¹ ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა შინა < *შოვ-ა-ნა და შოვ-რ-ის თანდებულთა იდენტობა: შდრ. შორის სახლსა დავითის, ლ. C 1, 69 (= სახლსა შინა, შდრ. ბერძნ. $\acute{\epsilon}\nu\ \iota\acute{\nu}\chi\phi\ \Delta\alpha\upsilon\iota\delta$); შესაკრებელსა შორის მათსა (მ. D 4, 23) || შესაკრებელთა შინა მათთა (მ. C 4,23) (შდრ. ბერძნ. $\acute{\epsilon}\nu\ \tau\alpha\acute{\iota}\varsigma\ \sigma\upsilon\nu\alpha\gamma\alpha\upsilon\acute{\alpha}\iota\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$).

² ჟეს-დაკარგვისათვის შდრ. უკუანა > უკანა, უკუეთუ > უკეთუ და სხვ. (იხ. ზემოთ).

³ შდრ. უკუან > ხევს. უკვენ; ქარ- (გურ. და-ვ-ქარ-ი; ხევს. ნაქარ-ი; ზან. ქკარ-) > ქერ- (და-ვ-ქერ). ა-> პროცესისათვის ქართულში შდრ. გ. მ ა ჰ ა ვ ა - რ ი ა ნ ი, ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 69, 1958, გვ. 269 შმდ.

⁴ შდრ. ა. მარტიროსოვი, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში: „სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში“, 1, თბილისი, 1956, გვ. 379.

⁵ მაგალითები იხ. ა. კიზირია, ადგილისა და დროის გარემოება ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, 1953, გვ. 102 შმდ.

სადამე, „საპყრობილესა“ ისტორიულად ნიშნავდა „საპყრობილეში“, ხოლო „საპყრობილესა შინა“ – „საპყრობილეში, (მის) შიგნით, შუაში“¹.

ამავე *შოვ-ა ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს შუ პრეფერბი ქართულში, რომლის ფუნქციაა მიმართულების გამოხატვა გარედან

არსებობს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ უძველეს ეპოქაში „შინა“ თანდებული ვინ- ჯგუფის აღმნიშვნელ სახელებთან ნათესაობით ბრუნვას მოითხოვდა (ი. ი მ - ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი, 1957, გვ. 325 შმდ). ანალოგიური ვითარება გვაქვს ძველ ქართულში „შოვრის“, „წინაშე“, „თანა“ და „ზედა“ თანდებულთა შემთხვევაში: სულიერ საგანთა აღმნიშვნელ სახელებთან გამოყენებულია, როგორც წესი, ნათესაობითი ბრუნვა, უსულო საგანთა აღმნიშვნელ სახელებთან კი – მიცემითი (კ. კ ე კ ე - ლ ი ძ ე, „წინაშე“, „თანა“, და „ზედა“ თანდებულთა სინტაქსური ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: საქართველოს მეცნ. აკადემიის მოამბე, III, 1942, № 2, გვ. 179–182; № 3, გვ. 283–287). ამგვარი სინტაქსური სხვაობა ლოკატიური მნიშვნელობის გამომხატველ თანდებულთა ხმარებაში იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მიცემით ბრუნვაში დასმული ვინ- ჯგუფის აღმნიშვნელი სახელი ქართველურში მხოლოდ ობიექტის (პირდაპირისა ან ირიბის) გამომხატველი იყო, განსხვავებით რა-ჯგუფის აღმნიშვნელი სახელისაგან, რომელიც მიცემით ბრუნვაში ლოკატიური მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. Dativus-locativus-ი მხოლოდ რა-ჯგუფის გამომხატველ სახელთათვის იყო დამახასიათებელი. ამგვარ ვითარებაში ადგილის გარემოების საწარმოებლად რა- ჯგუფის სახელებთან გამოყენებული იყო მიცემითი ბრუნვა, რომელსაც გარკვეულ შემთხვევაში ადგილის დაკონკრეტებისათვის ლოკატიური მნიშვნელობის გამომხატველი სახელები ერთვოდა. ვინ- ჯგუფის აღმნიშვნელ სახელთა შემთხვევაში ამავე კატეგორიის წარმოქმნა მხოლოდ ლოკატიური მნიშვნელობის მქონე თანდებულების საშუალებით იყო შესაძლებელი, რომლებიც ისტორიულად დამოუკიდებელი შინაარსის მქონე სახელებს წარმოადგენდნენ და რომლებიც ასეთ შემთხვევაში სინტაქსურად საზღვრულის ფუნქციით გვევლინება.

¹ ტიპოლოგიურად იდენტური წარმოება გვაქვს აქადურ ენაში. ლოკატიურ-ადვერბიალური -u(m) სუფიქსით გაფორმებული დამოუკიდებელი შინაარსის მქონე სახელები libbum „გული, შუაგული“ და qerbum „შუაგული“, „Inneres“ წინდებულების ფუნქციით იხმარება, რომლებიც ქართ. შინა თანდებულის ეკვივალენტია: შდრ. qerbum Bābilim, qerbum Akkadim, „ბაბილონსა შინა“, „აქადსა შინა“ (litt. „გულსა ბაბილონისასა, აქადისასა“); libbu ālim „ქალაქსა შინა“ (litt. „გულსა ქალაქისასა“) და სხვ. ეგვევ სიტყვები შეიძლება ნახმარი იყოს პრეპოზიციური ფუნქციით პირველად ina წინდებულთან: ina libbi āli, ina qereb āli „ქალაქსა შინა“ (შდრ. W. von Soden, *Grundriss der Akkadischen Grammatik*, Roma, 1952, გვ. 164 შმდ.).

შიგნით: *შოვა- > *შუა > შა¹ > შე². ამგვარად, შე პრევერბი და შინა თანდებული უკავშირდებიან ერთმანეთს მათი საერთო წარმო-
მავლობით *შოვა სახელისაგან.

ქართული შე პრევერბის ეკვივალენტია ზანურში -შა წინდე-
ბული. თუ სწორია ჩვენი მოსაზრება შე პრევერბის წარმომავლო-
ბის შესახებ შოვა > შუა ფორმისაგან, მოსალოდნელია, რომ ზან-
ური -შა- წინდებული ამავე *შოვა > შქა || შუა ფორმას დაუკაფ-
შირდეს, რაც, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, სვანურის ვი-
თარებას ასახავს. ასეთ შემთხვევაში სრული პარალელიზმი გვე-
ქნებოდა ამ თვალსაზრისით სამსავე ქართველურ ენაში.

-შა ნაწილაკი ზანურში იხმარება როგორც მეორე კომპონენტი
რთული პრევერბისა. -შა ნაწილაკიანი რთული წინდებულები თით-
ქმის ყოველთვის აღნიშნავენ მიმართულებას, მოძრაობას შიგნით ან
შიგნიდან: შდრ. ჭან. ე: ჯუშუ ვა ეხთუ „მარილი არ აღმოცენდა“
(„არ ავიდა, არ ამოვიდა“), მაგრამ ე-შა: მამული ქეშაფუთხუ „მა-
მალი ამოფრინდა“ (შიგნიდან ზევით აფრინდა); მე-შა: ფაცხა დოვეუ
დო ქომეშახედუ „ფაცხა გააკეთა და შიგ დაჯდა“ (მი-შიგ-ჯდა); გო-
-შა: ...ნკოლი ჰექ გოშახენ „...კალია იქ ზის“ (გა-შიგ-ზის); გე-შა:

¹ შა- ფორმა დასტურდება მთის კილოებში და კახურში. ა-ხმოვნის ე-დ დავიწროების
შედეგად მივიღეთ ძვ. ქართულში დადასტურებული შე-ფორმა. შა-ფორმის სიძ-
ველის შესახებ შდრ. აგრეთვე G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum*, Leipzig,
1930, გვ. 10 შმდ.

² უმახვილო ნაწილაკებად ხმარებული წინდებულებისა და თანდებულების ფონეტი-
კურ ცვლილებათათვის ქართულში შდრ. მაგ. -მ დ ე, -მ დ ის თანდებული, რომლის
პირვანდელი სახე უნდა ყოფილიყო შესაბამისად მი-დ ღ ე-დ და მი-დ ღ ის (იხ.
ა. შ ა ნ ი ძ ე, -მ დ ე თანდებულის გენეზისისათვის: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის მოამბე, 111, № 4, 1942, გვ. 369 შმდ). შდრ. აგრეთვე -დამ თანდებული,
რომელიც და ღ მა ზმნისართისაგან მომდინარეობს: -და ღ მა || და ღ მე > -და მე
(|| და მა) > -და მა (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში:
ენიკის მოამბე, 1, 137, გვ. 55 შმდ). ა. შ ა ნ ი ძ ის აზრით, წ ი ა ღ- ზმნისწინი მომდინარე-
ობს წ ყ ღ ი ს-ა ღ-ისაგან, ხოლო და- პრევერბი და ბ- ნაწილაკისაგან (შდრ. ქართ.
და ბ-ა, მ-დ ა ბ-ა ღ-ლ) (ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1, თბილისი,
1953, გვ. 268-269). ამგვარ მნიშვნელოვან ფონეტიკურ ცვლილებათა მიზეზებისათ-
ვის ხშირად ხმარებულ სიტყვებში იხ. ზემოთ.

–ჭუი ქოვემადგესდორენ დაჩხუის „...ქვაბი ჩაუდგამთ ცეცხლში“ და სხვ¹.

ჭანურის ათინურ კილოკავში ე-შა- და მე-შა- წინდებულები წარმოდგენილია ე-შქა- || ე-შკა- და მე-შკა- ფორმების სახით. მნიშვნელობით ეს პრეფიქსები სავსებით ემთხვევა ხოფურისა და ვიწურ-არქაბულის ე-შა- და მე-შა- პრევერბებს²: შდრ. ნეკრაში ჯინდო მეშკაფდარე (არნ. ჩიქ., გვ. 122. 16–17) „კარების ზემოდან შევალ“; დოლოხე გუდაშა ქომეშკახთუ (არნ. ჩიქ., გვ. 137. 16–17). „შიგ გუდაში შევიდა“; პიმ ბიჭი-თი პიმ შეეფე ქეშქიღუ (არნ. ჩიქ., გვ. 127, 22–23) „იმ ბიჭმაც ის ნივთები ამოიღო“; ბიჭი-თი კაღათიშე ქეშკახთუ (არნ. ჩიქ., გვ. 127. 25) „ბიჭიც კაღათიდან ამოვიდა“; ეშქიღამს ბერჯითე (არნ. ჩიქ., გვ. 95.17) „ამოიღებს თოხით“ და სხვ.

ეს გარემოება უდავოს ხდის -შა- პრევერბის ეტიმოლოგიურ კავშირს შქა სიტყვასთან და მის წარმომავლობას მათთვის საერთო *შოვა ფორმისაგან. ათინურ კილოკავს არქაული ე-შკა-, მე-შკა- ფორმები შემოუნახავს, მაშინ როდესაც ჭანურის დანარჩენ კილოკავებში და მეგრულში -შქ კომპლექსმა ამ ფორმაში გამარტივება განიცადა უკანაენისმიერი ხშული თანხმოვნის დაკარგვით: -შქა- > -შა-. აქ იმავე ვითარებასთან გვაქვს საქმე, რაც სვან. -ისგა თანდებულის შემთხვევაში, რომელიც ლაშხურსა და ლენტეხურში -ისა ფორმით არის წარმოდგენილი. ამიტომ ჩვენ ვერ გავიზიარებთ იმ აზრს, რომ -შა- პრევერბი მეგრულ-ჭანურში ქართულიდან არის ნასესხები³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 117 შმდ.

² შდრ. არნ. ჩიქობავა, სხენ. ნაშრ. გვ. 121.

³ G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum*, Leipzig, 1930, გვ. 14. გამართლებული არ ჩანს აგრეთვე ეშკა- პრევერბის დაშლა როგორც ე-შ-კა, სადაც -კა იმავე ნაწილაკად არის მიჩნეული, რაც ჭან. მე-კა, მო-კა, ე-კა- და მეგრ. მი-კო, მუ-კო და ე-კო- პრევერბებში (იხ. Арн. Чикобава, *Морфологические встречи абхазск. языка с картвельскими языками*: ენიმკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 157 შმდ.). -კა- ნაწილაკი გამოიყოფა ჭანურში ყოველთვის როგორც რთული პრევერბის მეორე კომპონენტი. ე-შ-კა პრევერბის შემთხვევაში გვექნებოდა ერთადერთი მაგალითი, სადაც რთული პრევერბი სამი კომპონენტისაგან შედგება. ეშკა- პრევერბში -კა ელემენტი იგივე რომ იყოს, რაც რთული პრევერბების მეორე კომპონენტი -კა, რომელიც პროდუქტიული ნაწილაკია როგორც ჭანურში, ისე მეგრულში, მოსალოდნელი იქნე-

პრევერბული წარმოების ფართო გავრცელებამ ზანური ზმნის სისტემაში შეაპირობა ენაში თანდებულების მეტად შეზღუდული გამოყენება. ქართული თანდებულების ფუნქციას აქ პრევერბები ასრულებს¹. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ეგევე -შქა- || -შა- ელემენტი არ არის ზანურში წარმოდგენილი თანდებულის სახით, ისე როგორც ეს ქართულსა და სვანურში გვაქვს.

§ 2. „ძის, ვაჟიშვილის“ აღსანიშნავად სვანურში დასტურდება ჩბხ. *გმსგე გმსგოლ*; ლხმ. *გმსგე*; ბზ. *სგე* ფორმები. შდრ. აგრეთვე ჩბხ., ლხმ. *ღგმსგე* „შვილებიანი“; *ღგმსგეჲ* „(ბევრი) შვილებისა და შვილიშვილების პატრონი“.

ყველა ეს ფორმა კანონზომიერი შესატყვისია ქართული -მშო მიმღეობისა, რომელიც ძვ. ქართულში *პირმშო* „პირველშობილი“ სიტყვაში დასტურდება: და შვა ძმ იგი მისი პირმშო (ლუკ. DE 2,7) (შდრ. ბერძნ. $\kappa\alpha\iota \ \xi\tau\epsilon\lambda\epsilon\nu \ \tau\acute{o}\nu \ \sigma\acute{\iota}\delta\omicron\nu \ \alpha\upsilon\tau\eta\varsigma \ \tau\acute{o}\nu \ \pi\alpha\tau\epsilon\rho\tau\omicron\chi\omicron\nu$). -მშო მიმღეობა ქართულში მომდინარეობს *მ-შე-ე (< შეე-) ფორმისაგან (პრეფიქსულ-სუფიქსური ტიპი; წარმოებისათვის შდრ. *გან-მ-გ-ე, მ-წიფ-ე*). მიმღეობის მაწარმოებელი -ე სუფიქსის შერწყმის შედეგად ფუძისეულ -გ- თანხმოვანთან მივიღეთ ისტორიულად დამოწმებული -მშო ფორმა (შდრ. *სა-თნ-ო < *სა-თნ-ეე-ე; სა-ს-ო < *სა-ს-აე-ე და სხვ.*)². ეს ამოსავალი *მ-შე-ე მიმღეობა საფუძვლად დაედო ზემომოყვანილ სვანურ ფორმებს. *მ-შე-ე სახელს სვანურში უნდა მოეცა კანონზომიერი *მ-შეჲ-ე > *მ-სგჲ-ე ფორმა, რომელშიც ჩავარდა ბა-

ზოდა მისი ხმარება -შა- პრევერბის შემდეგ ყველა სხვა შემთხვევაშიც როგორც ჭანურში, ისე მეგრულში. -შქა- || -შკა- პრევერბები კი არამც თუ სხვა რთულ პრევერბებთან არ გვხვდება, გარდა ე-შკა-, მე-შკა ფორმებისა, არამედ მათი ხმარება შემოფარგლულია მხოლოდ ჭანურის ათინური კილოკავით, და აქ ისინი იმავე მნიშვნელობით იხმარებიან, რაც სხვა კილოკავებისა და მეგრულის ე-შა- და მე-შა- წინდებულები. ამკარაა, რომ აქ შესაბამისად ორი ერთმანეთის მონაცვლე ფორმაა წარმოდგენილი. ე-შა- და მე-შა- პრევერბები უფრო არქაული ე-შქა- და მე-შქა- ფორმების გამარტივებულ სახესხვაობას წარმოადგენს. შემთხვევითი არაა, რომ სწორედ ათინურ კილოკავს, რომელიც ზანურის გავრცელების მარგინალურ არეალშია მოქცეული, -შა- პრევერბის არქაული -შქა- || -შკა- ვარიანტი შემოუნახავს.

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 130.

² G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum*, Leipzig, 1930, გვ. 231; შდრ. E. A. О с и д з е, *Образование причастий в грузинском языке*. Автореферат диссертационной работы на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тбилиси, 1958, გვ. 5.

გისმიერი -ჟ- ბგერა. ანლაუტში მოქცეულ მსგ- კომპლექსს გასუბ-სტანტივებულ *მსგე ფორმაში დაერთო პროთეტული გ- ხმოვანი. გმსგე ფორმის პარალელურად გეხვდება სგე || სგედ ფორმა, რომელშიც თავიკიდური თანხმოვანთკომპლექსი გამარტივებულია სხვა საშუალებით: ისტორიულად მიმდებობის მაწარმოებელი გ პრეფიქსის მოკვეციტ, რომელიც აღდგება ამ სიტყვისაგან ნაწარმოებ ნასახელარ ზმნაში, როგორც კი -მსგ- კომპლექსისათვის სათანადო ფონეტიკური პირობები შეიქმნება: შდრ. ბზ. სგედ „შვილი“, მაგრამ ლომსგან || ლომსგანჟ „ვაჟიშვილის შექენა“¹.

ქართ. შე-ილ- ფორმის ეტიმოლოგიური შესატყვისი, რომელიც იმავე შე- ფუძისაგან ნაწარმოებ გასუბსტანტივებულ მიმდებობას წარმოადგენს, სვანურში არ მოგვეპოვება. აქ მას შეენაცვლა უცხო (?) წარმოშობის გეხალ სიტყვა.

ქართ. შე-ილ- ფორმის კანონზომიერი შესატყვისია ზანურში ჭან. სქირ-ი || სე-ირ-ი-^{*}სქე-ირ-ი, მეგრ. სქ-ი <სქ-ირ-ი „ვაჟიშვილი (საქებური)“². ისმის კითხვა, რა წარმოებისაა იმავე გარდამავალი *შე- ფუძისაგან წარმომდგარი სქუა ფორმა, რომელიც ერთადერთი სიტყვაა „შვილისათვის“ მეგრულში? ეს ფორმაც, ეჭვს გარეშეა, პარტიციპიალური წარმოშობისა უნდა იყოს. ქართულისა და სვანურის შესატყვის ფორმათა გათვალისწინებით შესაძლებელი ჩანს სქუა ფორმის ეტიმოლოგიურად დაკავშირება იმავე *მ-შე-ე მიმდებობასთან, რომელიც საფუძვლად დაედო ქართ. (პირ)მშო და სვან. გმსგე || სგედ ფორმებს. ეს ამოსავალი *მ-შე-ე ფორმა ზანურში მოგვეცემდა კანონზომიერად *მ-შქე-ე > *მ-სქე-ე > *მ-სქუ-ა³ ფორმებს. ანლაუტში მოქცეულ თანხმოვანთკომპლექსში გს მოკვეცის შედეგად⁴, რომელიც აღარ გაიგებოდა როგორც მიმდებობის მაწარმოებელი, მივიღეთ მეგრულში ისტორიულად დამოწმებული სქუა ფორმა. მრავლობითი რიცხვის სქუ-ალ-ეფ-ი ფორმაში -ალ- სუფიქსი იჩენს თავს, რამდენადაც სქუა ფორმა გააზრებულ იქნა როგორც -ალ⁷ სუფიქსიანი სახელი იმ ფორმათა გავლენით, სადაც იგი კანონზომიერადაა წარმოდგენილი: შდრ. მეგრ. ჯიმ-ა; ჭან. ჯუმ-ა „ძმა“:

¹ ბალსზემოური ფორმები მომაწოდა მ. გ უ ჯ ე ჯ ი ა ნ შ ა.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 21.

³ ე-ჟ პროცესისათვის შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 2, 1942, გვ. 194.

⁴ შდრ. მეგრ. ჭ კ ა დ-უ/ჯ: „მ-ჭედელი“, სვან. მ ჯ-შ კ ი დ. ქართ. მ-წყემ-სი, ჭან. მ-ჭკ-ემ-ი: მეგრ. ჭყ-ემ-ი; ქართ. მ-ჭლ-ე: მეგრ. ჭ კ ო ლ-ა; შდრ. აგრეთვე სვან. ჯ მ ს გ ე და ს გ ე დ.

მრ. რ. მეგრ. *ჯიმ-ალ-ეფ-ი*, ჭან. *ჯუმ-ალ-ეფ-ე*; მეგრ.-ჭან. დ-ა „და“: მრ. რ. მეგრ. *დ-ალ-ეფ-ი*, ჭან. *დ-ალ-ეფ-ე*; მეგრ.-ჭან. *მოთ-ა* „შვილიშვილი“: მრ. რ. მეგრ. *მოთ-ალ-ეფ-ი*, ჭან. *მოთ-ალ-ეფ-ე* და სხვ. ამგვარი ანალოგიური გადატანა -*ალ-* სუფიქსისა აშკარაა ისეთ ფორმაში, როგორიცაა ჭან. *ნუსა*, მეგრ. *ნოსა* || *ნისა* „რძალი“. ეს სიტყვა, რომელიც ქართულშიც დასტურდება სახელში *ნუსადია* „ბიძას-ცოლა“ (საბა), უცხო წარმოშობისა¹. მრავლობითი რიცხვის ფორმაში ანალოგიით -*ალ-* სუფიქსი იჩენს თავს: ჭან. *ნუსალეფე*, მეგრ. *ნოსალეფი* || *ნისალეფი*; შდრ. აგრეთვე მეგრ. *პაპა*: მრ. რ. *პაპალეფი* და სხვ.

მაშასადამე, ქართულსა და ზანურში დასტურდება გარდამავალი **შეე-* ფუძისაგან ნაწარმოები ორი პარტიციპიალური ფორმა – სუფიქსური (ქართ. *შეილი-ი* – ჭან. *სქირ-ი* < *სქე-ირ-ი, მეგრ. *სქრ* < *სქირ-ი*) და პრეფიქსულ-სუფიქსური (ქართ. (*პირ*)*მშო*, მეგრ. *სქუ-ა* < *მ-სქუ-ა). ზვანურში მხოლოდ პრეფიქსულ-სუფიქსური წარმოება შემოგვრჩა, რომელიც უფრო არქაული ჩანს: *მ-შე-ე > *გ-მ-სე-ე* || *სე-ე-ა*.

§ 3. *სქ/სგ* კომპლექსი ზანურსა და ზვანურში ქართული /*შ*/ სპირანტის შესატყვისად გვხვდება აგრეთვე რიგ სხვა ფორმებში. ყველა ამ შემთხვევაში *სქ/სგ* კომპლექსი თავდაპირველი ქართული /*შ*/ სპირანტის კანონზომიერ შესატყვისად წარმოდგენილი *შქ/შგ* კომპლექსისაგან უნდა მომდინარეობდეს მომდევნო ბაგისმიერი ზ-ს გავლენით, რომელიც გარკვეულ ფორმებში გაუჩინარდა.

ჭან. *სქურ-* || *სქირ-* (*მე-სქურ-უ* „დაშრა“, *დო-სქირ-ინ-ეს* „დააშრეს“); მეგრ. *სქირ-* (*დო-სქირ-უ* „დაშრა“, *ო-სქირ-უ-ან-ს* „აშრობს“) ფუძეები დაკავშირებულია ქართ. შრ- ძირთან (*და-შრ-ა*). ჭანურში

¹ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 39. მეგრ. ნოსა || ნისა, ჭან. ნუსა ერთ-ერთი იმ სიტყვათაგანია, რომელიც თითქმის მთელ კავკასიურ ენობრივ სამყაროში გვხვდება: შდრ. ხუნძ. ნუს, არჩ. ნუსთთურ, ბაცბ. ნუს, ჩაჩნ. ნუს-ქულ, ინგუშ. ნუსქალ, ჩერქ. ნუსე, ოსურ. (დიგ.) *nostæ*, სოზბ. *нун* (В. И. Абаев, *Происхождение и культурное прошлое осетин по данным языка: Осетинский язык и фольклор*, М.-Л., 1949, გვ. 90). სიტყვა ინდოევროპულია წარმოშობით: შდრ: ლათ. *nurus* (ხალხ. ლათ. *nora* < *nosa). ბერძნ. *νύξ*, სკრ. *snusā*, ძვ. ინგლ. *snoru*, რუს. *сноха* და სხვ. (A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1951, გვ. 802). ოსური *nostæ* წარმოადგენს -*t* სუფიქსით გაფორმებულ ძვ. ირანულ *snaušā ფორმას (В. И. Абаев, *О некоторых словообразовательных суффиксах с ограниченной продуктивностью: Осетинский язык и фольклор*, М.-Л., 1949, გვ. 572).

ეს ფუძე „ქრობას, შრეტა“-საც ნიშნავს (*მე-სქურ-უნ* „ქრება“)¹.

ვ. თოფურიამ *შრ*- ფორმის უძველესი სახე ეგრეთწოდებული III ტიპის (ანუ უნიშნო) ვნებითის ზმნათა ანალოგიით სავსებით კანონ-ზომიერად აღადგინა როგორც *შერ- (*გან-ე-შერ, *გან-ჰ-შერ, *გან-შრ-ა*). ამ ტიპის ზმნათათვის დამახასიათებელი ფუძისეული *ე* ხმოვანი რედუქციას განიცდიდა მესამე პირის ფორმაში (*გან-შრ-ა*). ეს რედუქცირებული ფუძე ისტორიულ ხანაში პირველისა და მეორე პირის ფორმებზეც გავრცელდა².

ამ ფორმაში გამოიყოფა ძირი *შ* და ძირს შეზრდილი *-ერ* სუფიქსი. ამ ტიპის ზმნათათვის დამახასიათებელ *ე*-ხმოვანს ზანურში *ო*-ხმოვანი შეესაბამება: *და შერ — ჭან. *მესქური*, მეგრ. *დოსქირი* „დაში“: *შერ — ზან. *სქორ — ჭან. *სქურ* — სქირ — მეგრ. *სქირ*³.

ქ. ლომთათიძე და არნ. ჩიქობავა ვარაუდობენ, რომ ეგრეთწოდებული უნიშნო ვნებითის ტიპის ზმნები ისტორიულად დინამიკურ უგვარო ზმნებს წარმოადგენდნენ, რომელთა ვნებითად გაგება მას შემდეგ მოხდა, რაც ზმნის სისტემაში გვარი ჩამოყალიბდა და შეიქმნა საპირისპირო მოქმედებით-ვნებითი ფორმების გარჩევა⁴.

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 318 შმდ.

² ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, 1929, გვ. 9 (298) შმდ.

³ ვ. თოფურია, მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 9, 1942, გვ. 965 შმდ. გ. მაჭავარიანი ე—ო შესატყვისობის ასახნვლად ამოსავალ /*ა/ ფონემას ვარაუდობს, რომელმაც ქართულსა და სვანურში მოგვცა ე—, ხოლო ზანურში — *ო*- ხმოვანი (იხ. მისი ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 69, 1958, გვ. 265 შმდ).

⁴ ქ. ლომთათიძე, უნიშნო ვნებითის ისტორიისათვის ქართულში: აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1949, გვ. 10-11; მისივე, *თბება* ტიპის ზმნათა ისტორიისათვის ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 75 შმდ; არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.1, თბილისი, 1950, გვ. 60.

სვანურში არსებული ჯგუფი ზმნებისა, რომლებიც გარდამავალ-გარდაუვალ ფორმებს ფუძისეული ხმოვნის მონაცვლეობით უპირისპირებენ (ე. წ. II უღვლილე-ბის ზმნები: შდრ. 3. პ. აწმყო: ტ ე ხ-ნი „ბრუნდება“, აორ. ა-ტ უ ხ, გარდამ. 3. პ. აწმყო:

ქართ. *შერ-: ზან. *სქორ- შეფარდებაში გასარკვევია ქართ. /შ/ სპირანტის შესატყვისად ზანურში /სქ/ კომპლექსის არსებობა. ამგვარი შესატყვისობა გასაგები ხდება, თუ ვივარაუდებთ სქ კომპლექსთან უშუალო კონტაქტში ბაგისმიერი -წ- თანხმოვნის არსებობას, რომლის გავლენით ამოსავალი /შქ/ კომპლექსი ისტორიულად დამოწმებულ /სქ/ კომპლექსში გადავიდოდა. მაშასადამე, უნდა დავუშვათ *შწერ->*შქწერ >*სქწორ-> *სქურ.

ტიხე-ე „აბრუნებს“, აორ. ა-ტიხ; იხ. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, თბილისი, 1957, გვ. 340 შმდ.) და რომელთა გარდაუვალ ფორმებს ქართულში სტრუქტურულად ე.წ. უნიშნო ენების ფორმები შეეფარდება ვ-ღ ე ბ ი, ვ-თ ბ ე ბ ი ტიპისა, გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად ამ ტიპის ზმნის ფუძე გვარობის თვალსაზრისით ნეიტრალური იყო; ზმნის გარდამავალი და გარდაუვალი ვარიანტები გაირჩეოდა მხოლოდ ფუძისეული ხმოვნის ალტერნაციის საშუალებით. აქ ჩვენ ერთგვარ ფუნქციონალურ აბლაუტთან უნდა გვჭონდეს საქმე, რომელიც ისტორიულად, შესაძლებელია, ფონეტიკური მიზეზებით იყო შეპირობებული (შდრ. არნ. ჩიქობავა, შესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიშკის მოამბე, V-VI, 1940, გვ. 36 შმდ). ფლექსიური ტიპი გარდამავლობას გამოხატავდა, უფლექსიო კი შესატყვის გარდაუვალ ფორმებს წარმოგვიდგენდა. ეს სავარაუდებელია თუნდაც იმ ფაქტიდან, რომ ყველა ის სუფიქსი, რომელიც ე. წ. III ტიპის (უნიშნო) ენების ფორმებში გამოიყოფა, თავს იჩენს აგრეთვე გარდამავალი ზმნის ფუძედრეკად ფორმებში (ამ ზმნათა შესახებ იხ. ვ. თოფურია, ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, III, 1, 1936, გვ. 227 შმდ). ამ ჯგუფის ზმნებში სვანურს ქართველური ზმნის უძველესი სტრუქტურული ტიპი შემოუნახავს. ფუძის ფლექსიის საშუალებით ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობის გარჩევა ვერ კიდევ პროექტირებულია სვანურში. იგი დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ისტორიულად დანარჩენი ქართველური ენებისთვისაც. ისტორიული ხანის ქართულში ამ ტიპის წარმოება მხოლოდ გადმონათის სახით დასტურდება: კ რ ე ბ-ს/კ რ ი ბ-ა, მაგრამ შე-კ რ ბ-ა < *შ ე-კ ე რ ბ-ა: „შემოკერბით“ (იე ბოლნ. 2411); დ რ ე კ-ს/დ რ ი კ-ა, მაგრამ შე-დ რ კ-ა < *შ ე-დ ე რ კ-ა (შდრ. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II: თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, 1929, გვ. 12 (301) შმდ.). ისტორიულ ხანაში რიგმა ამ ტიპის ფორმებმა შესატყვისი გარდამავალი, ფუძედრეკადი ვარიანტები დაკარგა. ასეთ ვითარებაში გარდამავალ ფორმათა წარმოსაქმნელად ენამ კაუზატიურ წარმოებას მიმართა (შ რ-ე ბ-ა: ა-შ რ-ო ბ-ს). საწინააღმდეგო შემთხვევაში შესატყვისი გარდაუვალი ვარიანტის საწარმოებლად პასიური კონსტრუქცია იქნა გამოყენებული (კ რ-ე ბ-ს/კ რ ი ბ-ა: ი-კ რ ი ბ-ე ბ-ა/შ ე-ი -კ რ ი ბ-ა; შდრ. ძვ. ქართ. *შ ე-კ ე რ ბ-ს).

ფორმებს. სწორედ ამ ბაგისმიერი ჟ-ს გავლენით უნდა მიგველო ჭან-ურში უ-ხმოვანი თავდაპირველი ო-ხმოვნისაგან, რომელიც ამ ტიპის ზმნებში ქართული უ-ხმოვნის კანონზომიერი შესატყვისია (შდრ. ქართ. *გა-ქერ*: ჭან, *ქორ-უ* „გაცივდა“; *გა-წყერ*: მეგრ. *გო-ჭყორ-ი*; *გან-კემ*: მეგრ. *გო-ხომ-ი*; *ხომ-ილა* „ხმელი“; ქართ. *ღებ-, **ღა-ღ[ე]ბ-*ა; ჭან. *ღო-ღობ-ინუ* „დაღბობა“ და სხვ.). მაშასადამე, გვექონდა ზან. *სქჷორ- > ჭან. *სქურ*¹. ამ ჭანურ ფორმაში წარმოდგენილია აგრეთვე -ო ხმოვანი, რომელიც -უ ხმოვნისაგან მომდინარედ არის მიჩნეული: *სქურ*- > *სქირ*-. ეგვევ ო-ხმოვნისანი ფორმა დამახასიათებელია მეგრულისათვის².

მაშასადამე, მეგრ.-ჭან. *სქურ*- || *სქირ*- მომდინარეობს თავდაპირველი *შჷერ- ფორმისაგან, რომლის უღაბივალ ვარიანტი ქართულში *შრ*- < *შერ- ფუძის სახით დასტურდება. ამ *შჷერ- ფუძემ ზანურში დაკარგა „დადლის, დაქანცვის“ მნიშვნელობა, რომელიც წარმოდგენილია ამავე ფორმისაგან მომავალ ქართ. შუერ- ფუძეში. ამ

¹ შდრ. ბაგისმიერი ბ-თანხმოვნის გავლენა ო-ხმოვანზე ჭან. ტ უ ბ- ფორმაში: დ ო-ტ უ ბ-უ ნ „ვათებება“, ტ უ ბ-უ „თბილი“, რომელიც *ტ ო ბ- ფორმისაგან მომდინარეობს: ქართ. *გ ა ნ-ვ-ტ ე ფ: ზან. *ტ ო ბ- > ჭან. ტ უ ბ-. ბაგისმიერი თანხმოვნის მეზობლობაში ო → უ ჩვეულებრივი მოვლენაა მეგრულ-ჭანურში: შდრ. ქართ. მ ა ტ ლ ი – მეგრ. მ უ ნ ტ უ რ ი < *მ ო ნ ტ უ რ ი; მ ა მ ა ლ ი – მეგრ. მ უ მ უ ლ ი < *მ ო მ ო ლ ი; მ ა ჩ ვ ი – მეგრ. მ უ ნ ჩ ქ ვ ი < *მ ო ნ ჩ ქ ვ ი და სხვ. (შდრ. ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 41 შმდ).

² უ → ი პროცესისათვის მეგრ-ჭან. შდრ. გ. რ ო გ ა ვ ა, უ-ს რეფლექსები ზანურში და ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში (თეზისები, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესია 1958 წლის 10–11 ნოემბერს, თბილისი, 1958, გვ. 11 შმდ). ავტორი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ რიგ ისეთ ფორმებში, სადაც უ-ხმოვანი არ გადადის გ → ი-ში, შესაძლებელია გაუჩინარებული ჟ ბგერის აღდგენა. ამის საფუძველზე გ. რ ო გ ა ვ ა აღადგენს ისეთ ლაბიალიზებულ კომპლექსებს, როგორიცაა ზან. შ უ რ < *შ ვ უ რ, ქართ. ს უ ლ < *ს ვ უ ლ- და სხვ. მაგრამ არ იქნებოდა სწორი გ. როგავას მიერ წამოყენებული დებულების შეტრიალება და მტკიცება იმისა, რომ ისეთ ზანურ ფორმებში, რომლებშიც შეინიშნება უ → ი პროცესი, გამორიცხულია წინამავალი ბაგისმიერი ჟ-ს არსებობა. ეს აშკარაა თუნდაც იმ ფაქტიდან, რომ ჩ უ ე ნ- ნაცვალსახელის შესატყვისად, რომელიც შეიცავს ლაბიალიზებულ ჩ ჟ- კომპლექსს, ჭანურში ჩ ქ უ, ჩ ქ უ ნ- ფორმები მოგვეპოვება, რომლის უ-ხმოვანი ზოგ კილოკავში ი- ხმოვანში გადადის. შდრ. ჭან. ჩ ქ ი, მეგრ. ჩ ქ ე || ჩ ქ ი; ჩ ქ უ ნ ი || ჩ ქ ი ნ ი და სხვ.

მნიშვნელობის აღსანიშნავად მეგრულ-ჭანურში სულ სხვა ფუძე იქნა გამოყენებული: მეგრ. *შულადა* „დაღლა“, *დო-შურ-დ-უ* „დაღალა, დაიქანცა“ (ფუძეა *შურ/ღ-*: ქართ. *სულ-*); ჭან. *და-ჭკინ-დ-უ* „დაიღალა“ (ფუძეა *ჭკინ-დ-*: ქართ. *წყინ-დ-*)¹. **შურ-* ფუძის მიერ დაღლის, დაქანცვის“ მნიშვნელობის დაკარგვა ზანურში შედარებით გვიანდელ მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს, რაზედაც მეგრულსა და ჭანურში ამ მნიშვნელობის გამოსახატავად განსხვავებულ ფორმათა არსებობა მიუთითებს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ მეგრ.-ჭან. *სქურ* || *სქირ*- ეტიმოლოგიური შესატყვისია არა ქართული **შერ-* > *შრ-*, არამედ *შურ-* ფორმისა, რომელმაც ქართულში „დაღლის, დაქანცვის“ მნიშვნელობა შეძინა.

ამოსავალი **შურ-/შერ-* ფუძე იხმარებოდა აგრეთვე „ქრობის, შრეტის“ მნიშვნელობით, რაც სემანტიკურ კავშირშია ამ სიტყვის ძირითად მნიშვნელობასთან. **შურ-* ფორმის ეს მნიშვნელობა შეინახულია ჭანურში: *ლამპა მესქურუნ* „ლამპა ქრება“. ამავე მნიშვნელობას გამოხატავდა *-ეჭ* (← *-ედ*) სუფიქსით გაფორმებული უღაბილი *შერ ფორმა გარდამავალი და გარდაუვალი მნიშვნელობით: გარდამ. **შერეტ-*: ქართ. *შრეტ-/შრიტ-*: (...პატრუკი მბნდუნვარძ არა და შრიტოს; მ. E 12,20); მეგრ. *შქირიტ-* (*დო-შქირიტ-უ* „და-შრიტა“; მეგრული ფორმის ვოკალიზმი შეპირობებულია **შერეტ-* ფორმის გარდამავალი, ფუძედრეკალი ვარიანტით): გარდაუვ. **შერეტ-*: *და-შერეტ, და-შ-შერეტ, და-შრეტ-* (სადა... ცეცხლი მათი არა და შრეტების; მარკ. C 9,48); მეგრ. *შქირტ-*: (*დო-შქირტ-უ* „და-შრტა“). მეგრული ფორმა კანონზომიერი შესატყვისია ქართული *შრეტ-* ფუძისა (*შ-შქ*), რამდენადაც ორივე ფორმა ამოსავალი ძირის უღაბილი ვარიანტისაგან მომდინარეობს. ვ. თოფურიას მიერ გამოთქმული მოსაზრება *სქირ-* და *შქირტ-* ფუძეების ეტიმოლოგიური კავშირის შესახებ² დასტურდება ზემომოყვანილ დებულებათა საფუძველზე. *შქ* კომპლექსიანი ძირი მეგრულში მომდინარეობს უღაბილი **შერ-* ფორმისაგან (ქართ. *შრ-* < **შერ-*; *შრ-ეჭ* < *შერ-ეჭ), ხოლო *სქ* კომპლექსიანი ძირს ამოსავალი ფორმის ლაბიალური **შურ-*

¹ ნ. ჩიბაძე, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 414-415.

² თოფურია, მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 9, 1942, გვ. 968.

ვარიანტი დაედო საფუძვლად (ქართ. *შუერ-: და-ვ-შუერ*).

ამგვარად, ქართველურმა **შეერ-/*შერ-* ფუძემ ისტორიულად დამოწმებულ ქართველურ ენებში სემანტიკური დიფერენციაცია განიცადა. ამ ფორმათა არათანაბარი შინაარსობრივი დისტრიბუციის შედეგად მივიღეთ ქართულსა, ერთი მხრით, და მეგრულ-ჭანურში, მეორე მხრით, ისეთი სემანტიკური კორელატები, რომლებიც ამოსავალი ფუძის განსხვავებული ვარიანტებისაგან მომდინარეობენ¹.

§ 4. ანალოგიური აღნაგობისა უნდა ყოფილიყო *შო-* ფუძე (*და-შო-ენ-ა*), რომელსაც ზანურში შეესატყვისება **სქოდ->*ჭან. *სქუდ-* || *სქიდ-* (*დო-სქუდ-უ* „დარჩა“), მეგრ. *სქიდ-* (*ქოდო-სქიდ-უ* „დარჩა“) ფორმები, სვანურში – *ლი-სედ* „დარჩენა“; *სედ-ნი* „რჩება“².

ვ. თოფურიამ *შო-/შდ-* ფუძის უძველესი ტიპი **შედ-* ფორმის სახით აღადგინა. უნდა გვქონოდა *და-ვ-შედ, *და-ჰ-შედ. მესამე პირის ფორმაში ფუძისეული *ჰ-ხმოვანი* რედუქციას განიცდიდა: *და-შდ-ა* < *და-შედ-ა. მქლერი *დ-* წინამავალი ყრუ ფშვინვიერი სპირანტის გავლენით *თ-*ში გადავიდა: *შდ->* *შო-*. მესამე პირის რედუქციებული ფუძე პირველი და მეორე პირის ფორმებზეც გავრცელდა ანალოგიით³.

ამ შემთხვევაში ისეთსავე ვითარებასთან გვაქვს საქმე, როგორც ზან. **სქეორ->* *სქურ-* || *სქირ-* ფორმაში, რომლის ამოსავალი **შეერ-* ფორმა ისტორიულად დასტურდება ქართულში. მეგრ.-ჭან. *სქუდ-* || *სქიდ-* და სვანურ *სედ-* < **სგედ*⁴ ფორმებში წარმოდგენილი

¹ რეკონსტრუირებულ ფორმათა სემანტიკური დისტრიბუციისათვის შლრ. E. Benveniste, *Problèmes sémantiques de la reconstruction*: Linguistics Today, New York, 1954, გვ. 131 შმდ (Word, v. 10 n. 2–3).

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 316.

³ ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II: თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, 1929, გვ. 14 (303); შლრ. მისივე, მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 9, 1942, გვ. 968.

⁴ თავკილური ს- სვანურ ფორმაში თავდაპირველი სგ- კომპლექსისაგან უნდა მომდინარეობდეს -გ- თანხმონის დაკარგვის შედეგად. ეს სავარაუდებელია უკვე იმ ფაქტის საფუძველზე, რომ სედ- არის ერთადერთი ფორმა სვანურში, რომელიც მეგრ.-ჭან. სქ- კომპლექსის შესატყვისად კანონზომიერი სგ- კომპლექსის ნაცვლად ს- სპირანტს წარმოგვიდგენს. იგი მით უფრო მოულოდნელია, რომ მეგრ.-ჭან. შქ- კომპლექსს სვანურში გამოუკლებლივ შგ-/სგ- კომპლექსი შეეფარდება. მეგრ.-ჭან. სქ-: სვან. ს- შესატყვისობა, რომელიც მხოლოდ ერთ

სქ/სგ- კომპლექსი ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად გვაგვარა-
 ულებინებს ამ ფორმათათვის ამოსავალ *შუედ- ფუძეს. ამ ფორმაში
 ნაგვარაუდვეი ცვლილებები სქემატურად შემდეგ სახეს მიიღებდა:
 *შუედ- > ზან. * შქუედ- > * სქუოდ-. სვანურში ამავე ფორმას უნდა
 მოეცა კანონზომიერი *შგუედ- > * სგუედ- > * სგედ' - > სედ-. მაშასა-
 ლამე, ამ ფორმაშიც სავარაუდებელია ძირმონაცვლე *შუედ-/*შედ-
 ფუძეები. ულაბიალო ვარიანტი საფუძვლად დაედო ქართულ ფორ-
 მას, ხოლო ლაბიალიზებული – სვანურსა და ზანურს. წინამავალი
 ბაგისმიერი ჟ-ს გავლენით ქართული ჟ-ხმოვნის შესატყვისად არსე-
 ბული ო- ხმოვანი ზანურში უ-ში გადავიდა, სავსებით ისე, როგორც
 ეს სქურ- ფორმის შემთხვევაში გვქონდა: *სქუოდ- > სქუდ- > სქიდ-.
 აშკვარად მიღებული ზანური სქუდ- || სქიდ- ფორმის განვითარებაში
 სრული პარალელიზმი შეინიშნება სქურ- || სქირ- ფორმასთან. შემ-
 თხვევითობას უნდა მიეწეროს ის, რომ ქართულში არ შემოგვენახა
 *შედ- ფუძის ლაბიალიზებული *შუედ- ვარიანტი, როგორც ეს
 *შუერ-/*შერ- ფუძისათვის დასტურდება.

სქიდ- ფორმასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ
 ქართ. *შედ-, მეგრ.-ჭან. სქუდ- || სქიდ-, სვან. სედ- ფორმების შესატყ-
 ვისი გარდამავალი ვარიანტები წარმოიქმნება არა კაუზატიური
 წარმოების საშუალებით, რომელიც ამ ტიპის სხვა ფორმებისათვის
 არის დამახასიათებელი (ე. ი. ისეთი ფორმებისათვის, რომელთაც
 მხოლოდ გარდაუვალი ვარიანტი შერჩათ), არამედ სუპლექტიურად,
 განსხვავებული ფუძის გამოყენებით: ძვ. ქართ. ტეჟ „დატოვება“
 (...ჩუენ ყოველივე და უტევეთ; მ. E 19, 27); სვან. ლი-სედ „დარ-
 ჩენა“, მაგრამ ლი-ცურ-ე „დატოვება“; მეგრ.-ჭან. სქუდ- || სქიდ „დარ-
 ჩენა“, მაგრამ ტ-ალ || ტ-ეე „დატოვება“ (შდრ. მეგრ. ცუდეს ქოდიტუ
 -შინ დატოვა“, ჭან. ქოდიტალეფან „დატოვებენ“)². რით უნდა აიხ-
 სნებოდეს ის გარემოება, რომ *შუედ-/*შედ- ფუძე გარდამავალ
 ვარიანტს ყველა ქართველურ ენაში მხოლოდ სუპლექტიურად აწარ-

ფორმაში იჩენს თავს, ექვს გარეშეა, შედარებით გვიანდელ მოვლენას წარმოადგენს და
 აიხსნება სვანურ ფორმაში თავდაპირველი კანონზომიერი სგ- კომპლექსის გამარტივებით
 (შდრ. -ი ს გ ა: ლშხ. -ი ს ა).

¹ ფუძისული ჟ-ს დაკარგვისათვის სვანურში შდრ. ქართ. რ ვ ა, მეგრ. რ უ ო: სვან. ა რ ა;
 ქართ. პ ი რ მ ო ო < *შ-შ-ვ-ე; მეგრ. ს ქ უ-ა < *შ-ს ქ უ-ა: სვან. ჯ მ ს გ ე; ს გ ე დ და სხვ.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 320 შმდ.; შდრ. ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე,
 ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბილისი, 1954,
 გვ. 312 შმდ.

მოებს; რატომ არა გვაქვს ამ შემთხვევაში კაუზატიური წარმოება, რომელსაც ამ ტიპის სხვა ფუძეები მიმართავენ?¹

ამ გარემოებასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ქართ. *შუღ-* მეგრ.-ჭან. *შქეიდ-* და სვან. *შუღ-* ფორმები, რომლებიც „ხრჩობას“ აღნიშნავენ: ძვ. ქართ. *ში-შუღ-ილ* (და დააგლო ვეცხლი იგი ტაძარსა მას და მივიდა და ში შუღ დილ-იბა; მ. C 27,5; შდრ. ბერძნ... $\chi\alpha\iota\ \acute{\alpha}\pi\epsilon\lambda\mu\acute{\omega}\nu\ \acute{\alpha}\pi\acute{\rho}\chi\epsilon\alpha\tau\omicron$); ჭან. *ლოშქეიდუ* მეგრ. *დნშქეიდუ* „დაახრჩო“²; სვან. *ო-შუღ* „დავახრჩვე“; ლშხ. *ლუ-შუღ*, ბზ. *ლუ-შუჟიდ* „დამხრჩვალნი“. ქართულ *შუღ-* ფუძეში მომხდარი მეტათეზისის შედეგად ვიღებთ *შდფ-* ფორმას (შეადგეს იგი; მარკ. C 4,7), რომელშიც მჟღერი *-ღ-* თანხმოვანი ასიმილაციით შესატყვის ყრუ ფშენივიერში გადადიოდა (შეაშთვეს იგი; მარკ. DE 4,7). *შთფ-* ფუძეში *-ფ-* იკარგებოდა ბაგისმიერი ბგერის დართვის შედეგად (შეაშთობდა მას; მ. C 18,28)³.

¹ შდრ. მაგ., თბ-ებ-ა: ა-თბ-ო-ბ-ს, მეგრ. *ო-ტ-ი-ბ-უ-ან-ს*; შრ-ე-ბ-ა: ა-შრ-ო-ბ-ს, მეგრ. *ო-ს-ქ-ი-რ-უ-ან-ს*; ხმ-ე-ბ-ა: ა-ხმ-ო-ბ-ს; მეგრ. *ო-ხ-ო-მ-უ-ან-ს* და სხვ. ს-ქ-ი-ღ- ფორმის გარდამავალი ვარიანტის წარმოსაქმნელად ტ-ე-ე || ტ-ა-ლ- ფუძის პარალელურად მეგრული კაუზატიურ წარმოებასაც მიმართავს: *ო-ს-ქ-ი-ღ-ი-ღ-უ-ან-ს* „არჩენს (ავადმყოფს); ტოვებს“ (შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 317); შდრ. აგრეთვე ჭან. ბო-ს-ქ-ე-ღ-ი-ნ-ი „დავარჩინე (ვაცხოვრე)“, ქართ. *ა-რ-ჩ-ე-ნ-ს*. ამგვარი წარმოება მეორეული, შედარებით გვიანდელი ჩანს. საგულისხმო აქ ის არის, რომ, მიუხედავად კაუზატიური წარმოებისა, გარდამავალი ფორმის ფუძე არ არის იდენტური გარდაუვალი ვარიანტის ფუძისა: შდრ. გარდაუვ. მეგრ. *ს-ქ-ი-ღ-*, ჭან. *ს-ქ-უ-ღ-* || *ს-ქ-ი-ღ-* და გარდამ. *ს-ქ-ი-ღ-ი-ღ-*, ჭან. *ს-ქ-ე-ღ-*. ენამ ბაინც შეცვალა ის ფუძე, რომელიც შესატყვის გარდაუვალ ფორმაში იყო წარმოდგენილი. აქაც ერთგვარი სუბლექტივიზმი იჩენს თავს, რაც ამ ფორმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისებაა ყველა ქართველურ ენაში. *-ლი-* ელემენტი მეგრულ კაუზატიურ ფორმაში ისეთი ფორმების ანალოგიით უნდა იყოს გაჩენილი, სადაც იგი კანონზომიერად არის წარმოდგენილი როგორც ფუძისეული ელემენტი: შდრ. მეგრ. *შ-არ-ას-გ-ე-ჩ-ი-რ-თ-უ* „გზას ასცდა“: *შ-არ-ას-გ-ი-ო-ჩ-ი-ღ-ი-ღ-თ-უ* „გზას ააცილინა“ (ლექსიკონი, გვ. 374); *გ-ა-ჭ-ყ-ო-რ-ღ-უ* „დაავიწყდა“: *გ-ა-ჭ-ყ-ო-ღ-ი-ღ-უ* „დაავიწყა“ და სხვ.

² არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 367 შმდ.

³ ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, 1: „იმომხილველი“, თბილისი, 1926, გვ. 213 შმდ.; შდრ. მისი ვეგ, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946, გვ. 79;

ისტორიულად დამოწმებული *შუღ-* ფუძე ქართულში უფრო ადრინდელი **შუგედ-* ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს, რომელშიც ენის განვითარების ჯერ კიდევ უმწერლობო პერიოდში მოხდა ე-ხმოვნის რედუცირება. სრულხმოვნია **შუგედ-* ფორმის რეკონსტრუირება ქართულში გამართლებულია ზმნის ფუძის საერთო სტრუქტურული მოდელით. ისტორიულად დამოწმებულ *შუღ-* ფუძეში ე-ხმოვნის აღდგენა სრულ პარალელიზმს ამყარებს ამ ტიპის ზმნათა ფუძის ამოსავალ სტრუქტურაში. ამგვარად აღდგენილი გარდაუვალი **შუგედ-* ფუძე ქართულში ზუსტი სტრუქტურული შესატყვისი იქნებოდა ისეთი ფორმებისა, როგორიცაა *წუღ-*, *ხუღ-* და *კუღ-* ფუძეები, რომლებიც შესაბამისად ისტორიულად დამოწმებული *წუღ-*, *ხუღ-*, და *კუღ-* ფორმების რედუცირებულ ვარიანტებს წარმოადგენენ: „*მიუ-წღ-ომელსა*“, მაგრამ „*მის-წუღ*“, „*შე-ზხუღ-ა*“, „*და-კხუღ-ა*“, მაგრამ „*შე-ზხუღ-ა მე*“, „*მო-ფკუღ-ებ-ი*“, მაგრამ „*მო-კუღ-ინ*“ და სხვ¹. შდრ. აგრეთვე *ში-შუღ-იდ* < *ში-შუღ-იდ ფორმა, რომელიც იმავე წარმოებისაა, რაც *სი-კუღ-იდ* < *სი-კუღ-იდ.

ამგვარად აღდგენილ გარდაუვალ **შუგედ-* ფუძეს უნდა ჰქონოდა შესატყვისი გარდამავალი ვარიანტი. ამ ქართველური ფუძის გარდამავალი ვარიანტის ოდინდელი არსებობა ჩანს სვანურში, სადაც იგი აორისტის ფორმებში რედუცირებული სახით არის წარმოდგენილი: ბზ. აორ. 1. *ო-შგუღ*, 2. *ა-შგუღ*, 3. *ა-შგუიღ*. ამ ფორმაში ხმოვნის რედუცირება უნდა მომხდარიყო ძალიან ადრე. მისი კვალი სვანურში აღარ შეინიშნება. ქართულში ამ ფუძის მხოლოდ გარდაუვალი ფორმები დასტურდება. შესატყვისი გარდამავალ ფორმათა წარმოსაქმნელად ქართულმა კაუზატიურ წარმოებებს მიმართა. აქედან ერთპირიანი ფორმების შესაქმნელად უკვე ვნებითის წარმოება იქნა გამოყენებული²: „*და ი თ ვ ე ბ ო დ ე ს ზღუასა შინა*“ (მარკ. C 5,13), ისე როგორც ამას სვანურში ჰქონდა ადგილი. ვნებითის *ხჟ-ი-შგუღ-ი* „ვიხრჩობი“ ფორმა აქ იწარმოება *ო-შგუღ* „დავახრჩვე“ ფორმის საპირისპიროდ, რომელიც მხოლოდ დროთა მეთრე ჯგუფში იჩენს

¹ ამ ფორმათა შესახებ იხ. ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა., ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან: ნიშკის მოამბე, V-VI, 1940, გვ. 535.

² აქტივ-პასივის ურთიერთობის შესახებ იხ. ა. შ. ა. ნ. ი. ძ. ე., აქტივი და პასივი ურთიერთობის მიმართ მრავალპირიანი ზმნის ჩვენებით: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, IV, № 4, 1943, გვ. 375 შმდ.

თავს. აწმყოში *ხჷ-ი-შეჷდ-ი* ფორმის გარდამავალი კორელატის წარმოსაქმნელად კაუზატიური წარმოება იქნა გამოყენებული: *ხჷ-ა-შეჷდ-ი*, რომელიც დაუპირისპირდა ეტიმოლოგიურად კანონზომიერ გარდამავალ *ო-შეჷდ* ფორმას.

ანალოგიურ ვითარებას უნდა ჰქონოდა აღგილი ზანურში. გარდაუვალი *შქეიდ-* ფუძისაგან, რომელიც **შუდ-* ფორმისაგან მომდინარეობს¹, შესატყვისი გარდამავალი ფორმები მიღებულ იქნა კაუზატიური წარმოების საშუალებით: შდრ. მეგრ. *ვოშქეიდუანქ* „ვახრხობ“. ამ ფორმათა საპირისპიროდ ერთპირიანი ფორმების წარმოსაქმნელად პასიური წარმოება იქნა გამოყენებული: *დრშქეიდუ*, „დაიხრხო“.

მაშასადამე, ქართველურ ენებში აღდგება **შუედ-/*შედ-* ფუძე, რომელიც „დარჩენის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა. ამის პარალელურად გვქონდა ომონიმური **შუედ-/*შედ-*, რომელიც „ხრხობას“ აღნიშნავდა. ამ უკანასკნელში ძალიან ადრე მოხდა *ე-ხმოვნის* რედუცირება და ფუძისეული ხმოვნის ფლექსიის საშუალებით გარდამავლობა-გარდაუვალობის დაპირისპირების მოშლა. ასეთ ვითარებაში გარდაუვალმა **შუედ-* ფუძემ შესატყვისი გარდამავალ ფორმათა წარმოსაქმნელად კაუზატიურ წარმოებას მიმართა. ეგვევ წარმოება, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა გამოყენებული ომონიმური **შუედ-* „დარჩენა“ ფუძის გარდამავალი ვარიანტების შესაქმნელად. ამგვარ პირობებში ენამ სუპლექტიურ წარმოებას მიმართა, რითაც თავიდან აიცილა ამ ფორმათა სრული დამთხვევა. აქ აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სუპლექტიური წარმოება ამ ფორმებში შედარებით გვიანდელი მოვლენა ჩანს, რამდენადაც სვანურში *ლი-სედ* ფორმის გარდამავალი ვარიანტის საწარმოებლად გამოყენებულია შესატყვისი ქართული და ზანური ფორმებისაგან განსხვავებული *ლი-ცჷრ-ე* ფუძე.

ამ ამოსავალმა **შუედ-* ფუძემ ზანურსა და სვანურში მოგვცა კანონზომიერი **შქეედ-/*შქედ-* ფორმა. აქ მოხდა ერთგვარი ფონეტიკური ბიფურკაცია, რაც ამ სიტყვის ომონიმური ბუნებით იყო შეპირობებული.

¹ *შუედ-/*შუედ- > *შქუედ- || *შქუედ- > შქვიდ-; ვოკალიზმისათვის შდრ. მეგრ. ჩუ რ-უ ნ-ს – ჭან. ი-ნ-ჩ ვ ი რ ს „ცურავს“ (იხ. ლექსიკონი, გვ. 373 შმდ); მეგრ. შქუერ- || შქვირ-: დობ შქუერინდი || დოფ შქვირონდი „დავზინდი“ (И. Кипшидзе, *Грамматика мингрельского (иверского) языка*. С.-Петербург, 1914, გვ. 360).

*შქუედ- ფუძემ „დარჩენის“ მნიშვნელობით მოგვცა *სქუედ- ფორმა, სადაც შიშინა *შქ* კომპლექსი მომდევნო ბაგისმიერი ზუს გაველენით კანონზომიერად გადავიდა შესატყვის სისინა *სქ* კომპლექსში. ეს ფონეტიკური პროცესი არ შეხებია *შქუედ/*შქუედ ფუძეს, რომელიც „ხრჩობის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა. ამ შემთხვევაში აღვილი ჰქონდა კანონზომიერი ფონეტიკური პროცესის შეფერხებას, სემანტიკური სხვაობით შეპირობებულს.

ფუნქციონალური ან მაღიფერენცირებელი ანალოგია, რასაც სემანტიკური მიზეზები წარმოშობს, როგორც ცნობილია, ერთი იმ ფაქტორთაგანია, რომელიც შემაფერხებლად მოქმედებს ენაში ფონეტიკური პროცესების თანმიმდევრულად გატარებაზე. სხვადასხვა მნიშვნელობის ფორმათა ერთმანეთისაგან გასარჩევად ხშირად ირღვევა ის ფონეტიკური ტენდენცია, რომელიც სხვა ვითარებაში განუხრელად ხორციელდება¹.

ანალოგიური მიზეზით უნდა აიხსნებოდეს ზემოთ განხილული ფონეტიკური ტენდენციის შეფერხება მეგრ.-ჭან. *შქვ*- ფუძეში („გაშვება, მიტოვება“), რომელიც ქართულ *შე*- ფორმას შეესატყვისება: ჭან. *ნაშქუ ქანაშქუ* „მიატოვა, გაუშვა“; *მევაშქვი* „დავტოვე“; მეგრ. *გეიაშქუ* „აუშვა“ (მაგ. დაბმული ხარი); *ჯოდორქვა მანქუ* „დადღმა არ მოუშვა“². შემაფერხებელ ფორმად აქ. როგორც ჩანს, *სქვ* ფუძე გვევლინება, რომელიც „დაბმას, შებმას“ (მეგრ. *სქუაფა, გო-სქუაფა*) აღნიშნავს და ქართულ *სკუენ*- ფუძეს [„გამოსკუნილი“, „მონასკუება“ (საბა) და სხვ.] შეესატყვისება: *თინა ხოჯეფს ურემს უსქუანს*

¹ ზოგადად ამის შესახებ იხ. H. Kronasser, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg, 1952, გვ. 178 შმდ.; შდრ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 243 შმდ.; A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955, გვ. 26 შმდ. ანალოგიური ვითარება გვაქვს თანამედროვე ასურულის *šintā* ფორმაში, რომელიც „ძილს“ ნიშნავს. ამ ფორმაში არ მომხდარა ასურულში რეგულარულად გატარებული ასიმილაცია -nt- > -tt-, რომელიც კანონზომიერად არის წარმოდგენილი *šintā* > *šittā* > *šittā* ფორმაში, რაც „წელიწადს“ აღნიშნავს. შემაფერხებელ ფაქტორად სწორედ ეს უკანასკნელი, სემანტიკურად განსხვავებული ფორმა გვევლინება (კ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, ნარკვევი თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკისა, თბილისი, 1958, გვ. 130).

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 366 შმდ.

„იგი ურემში აბამს ხარებს“; *სქუაფირი* „შებმული, დაბმული“¹.

შქე კომპლექსის გასისინება არ განხორციელებულა აგრეთვე *შქვილ-* ფორმაში, რომელიც ქართ. *მ-შკლ-დ-ი*’ს კანონზომიერი შესატყვისია და რომელიც მეგრული ლექსიკის უძველეს კუთვნილებას წარმოადგენს (შდრ. ძველისძველი გამოთქმა *ქა-შქვილი დო ქა-საგანი* „რქა-შვილდი და რქა-ისარი“²). მიზეზი ამ ფორმაში კანონზომიერი ფონეტიკური პროცესის შეფერხებისა არ არის ნათელი³. შესაძლებელია აქაც მადიფერენცირებელი ანალოგია მოქმედებდა⁴.

ქართული *შვიდ-ი* რიცხვითი სახელის შესატყვისად მეგრულ-ჭანურში წარმოდგენილია *შქვით-ი* ფორმა, სვანურში – *ი-შგჷიდ*⁵. ამ ფორმებშიც მოსალოდნელი კანონზომიერი *სქე-* (სვან. *სგჷ*) კომპლექსის ნაცვლად გვაქვს თავდაპირველი შიშინა *შქე-* (სვან. *შგჷ*), რომელიც */*შჷ-* კომპლექსის უშუალო რეფლექსს წარმოადგენს ზანურსა და სვანურში. *შქ* (resp. *შგ-*) კომპლექსის გადასვლა შესატყვისის სისინა *სქ* (resp. *სგ-*) კომპლექსში მომდევნო ბაგისმიერი ჴ-ს გავლენით არ განხორციელებულა ამ ფორმაში შიშინა – *შ* სპირანტის გამო, რომელიც ზანურსა და სვანურში *ქქესი*’ს აღმნიშვნელ ფორმებში იყო კანონზომიერად წარმოდგენილი: ზან. **ქქშე-ი* – *შქვით-ი*, სვან. **უქშუა* – *ი-შგჷიდ*.

რიცხვით სახელებში, ჩვეულებრივ ისეთ ფორმებში, რომლებიც თვლის დროს უშუალო მეზობლობაში არიან, განსაკუთრებით მძლავრად მოქმედებს ფონეტიკური ანალოგიის ფაქტორი. ამის კლასიკური მაგალითები გვაქვს გერმანულ *zwo* (შდრ. ინგლ. *two*) > *zwei* „ორი“ ფორმებში, *drei* „სამი“ ფორმის გავლენით, და ბალტიურ-სლავურ ფორმებში *девять* (ლიტ. *devyni*), ნაცვლად **невять*-ისა

¹ И. Кипшидзе, *Грамматика мингрельского (иверского) языка*, С.-Петербург, 1914, გვ. 321.

² არნ. ჩიქობავა, ფუძის აგებულება, გვ. 99.

³ ზოგიერთ შემთხვევაში ამგვარ შეფერხებას შესაძლებელია ექსპრესიული საფუძველი გააჩნდეს.

⁴ ამგვარი „ნარჩენი“ სიტყვების შესახებ (*Restwörter*), რომლებზედაც არ გავრცელებულა ენაში მოქმედი კანონზომიერი ფონეტიკური ტენდენცია, იხ. Э. Прокош, *Сравнительная грамматика германских языков*. Перевод с английского, Москва, 1954, გვ. 45 შმდ.

⁵ იხ. ზემოთ.

(შდრ. ბერძნ. ἕννεα, ლათ. novem და სხვ.), десять (ლიტ. dešimt) ფორმის გავლენით, აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ერთგვარ ანტიციპაციასთან. მაგრამ არსებობს საწინააღმდეგო მოვლენაც – რეტარდაცია. ამ რიგისაა, მაგალითად ლონდონური [ˈθʌrənz], ნაცვლად ფორმისა [ˈθrɪpənz] „სამი პენსი“, (ˈtʌpənz) „ორი პენსი“ ფორმის გავლენით. ერთ-ერთ ახალ აბისინურ ენაში, ტიგრინაში, გვაქვს šommontè < *šammantè „რვა“ šoˈattè „შვიდი“ ფორმის გავლენით¹.

ქართველურ რიცხვით სახელებში ძირითადად მეორე რიგის მოვლენები შეინიშნება: შდრ. სვან. ჴრ̄შთხჷ „ოთხი“ – ჴრ̄-ხჷიშდ „ხუთი“; ქართ. თ-ოთხ-მეტ-ი – თ-ხუთ-მეტ-ი > თ-უთხ-მეტ-ი (ა. შ ა ნ - ი ძ ე); ჭან. *ოვრო* < *ორვო (შდრ. ქართ. *რვა*, მეგრ. *რუო*) – *ჩხოვრო* || *ჩხორო* (შდრ. მეგრ. *ჩხორო*, ქართ. *ცხრა*).

სწორედ ამ რიგისაა ზან. *ექშე-ი – *შქვით-ი*, სვან. *ექშეა – *ი-შევიდ*. მეტათეზისით მიღებული *უშეჷა ფორმა სვანურში, რომელიც მსგავსი აღმოჩნდა მომდევნო *ი-შეჷიდ* ფორმისა, განემსგავსა ამ უკანასკნელს მასში კანონზომიერი ფონეტიკური ტენდენციის გატარების შედეგად. ამ ფორმათა განმსგავსების აუცილებლობამ (*უსეჷა* – *იშეჷიდ*) შეაფერხა შემდგომ მომდევნო *ი-შეჷიდ* ფორმაში ამავე ფონეტიკური პროცესის განხორციელება.

ქართ. *ე-შე-ი* ფორმის შესატყვისად მეგრულში დასტურდება *ჩქვა*². აქაც არ მომხდარა /შქვ/ კომპლექსის მოსალოდნელი გასისინება, რაც, საფიქრებელია, ზანურ ფორმაში წარმოდგენილი თავკიდური /შ/ ფონემის ადრეული აფრიკატიზაციით უნდა აიხსნებოდეს. ამისაგან განსხვავებით, ამავე /შქვ/ კომპლექსმა, ქართული *ე-შე-ი* ფორმის შესატყვისად წარმოდგენილმა ზანურში, *ოსქუ* < *ო-სქე-უ „საღორე“ ფორმაში კანონზომიერი გასისინება განიცადა (შდრ. ძვ. ქართ. *ეშუ* „გარეული ღორი, ტახი“; ე. ი. *ოსქუ* ~ *სა-ე-შე-უ) [ეტიმოლოგია ეკუთვნის გ. კლიძოვს].

ზემოთ განხილული რამდენიმე სიტყვა წარმოადგენს ე. წ. გამონაკლის ფორმებს, რომლებშიც სხვადასხვა მიზეზების გამო არ განხორციელებულა დასავლურ-ქართველურ არეალში რეგულარუ-

¹ Н. В. Юшманов, *Сибилитная аномалия в числительных тигринья*. „Africana“, М.–Л., 1937, გვ. 77 შშდ.

² ი. ქობალავა, აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში: იბერ.-კავკ. ენათმეცნ., IX–X, 1958, გვ. 71.

ლად გატარებული გასისინების ტენდენცია¹. მაგრამ /შქჟ/→/სქჟ/ პროცესის განხილვა, როგორც ზანურ-სვანურ არეალში მოქმედი კანონზომიერი ფონეტიკური ტენდენციისა, გამართლებულია იმით, რომ ეს პროცესი ზანურსა და სვანურში გატარებულია ისტორიულად /შქჟ/ კომპლექსიან ფორმათა უმრავლესობაში.

ენობრივი კანონზომიერებანი არ ატარებენ, როგორც წესი, აბსოლუტურ ხასიათს. ამგვარი კანონზომიერება ყოველთვის შემოიფარგლება დროით და ენობრივ სისტემაში გავრცელების არით; მასზე შემაფერხებლად მოქმედებს სხვადასხვა ენობრივი თუ ექსტრალინგვისტური ფაქტორები. ამით განისაზღვრება ის, რომ გარკვეული ენობრივი (განსაკუთრებით ფონეტიკური) კანონზომიერება ვერ მოიცავს სისტემაში არსებულ მთელ შესატყვის მასალას; ამით აიხსნება ენობრივი კანონზომიერების შეფარდებითი ხასიათი. ამიტომ ენაში უნდა გაირჩეოდეს კანონზომიერებათა ფარდობითი ხარისხები, რაც ლინგვისტურ ერთეულთა მხოლოდ სტატისტიკური, რაოდენობრივი ანალიზის შედეგად შეიძლება გაირკვეს. ენობრივი კანონზომიერების ხარისხი განისაზღვრება ენაში ამ კანონზომიერების განხორციელების ალბათობით, ანუ იმ ფორმათა ფარდობითი სიხშირით, რომლებშიც იგი განხორციელებულია².

მეორეული გასისინების ტენდენციის უფრო მაღალი ხარისხი სვანურში, ზანურთან შედარებით, შეპირობებულია იმით, რომ ზანურ-სვანური არეალისათვის დამახასიათებელი ეს ფონეტიკური პროცესი გაგრძელდა შემდგომ დამოუკიდებლად სვანურში მისი იზოლირებული არსებობის გარკვეულ პერიოდშიც. ამ დროისათვის ეს პროცესი ზანურში აღარ მოქმედებდა.

§ 5. ჩვენ განვიხილეთ ყველა ჩვენთვის ცნობილი ქართველური ფორმა, რომელშიც წარმოდგენილია შესატყვისობა ქართ. /შ/ – ზან.

¹ აქ, ბუნებრივია, განხილვის სფეროში არ შემოდის ისეთი სვანური /შგჟ/ კომპლექსიანი ფორმები, რომელთაც არ ეძებნებათ ქართველური ეტიმოლოგიები; მაგ., შგჟიბ „რკო“, მჟ შგჟრი „სტუმარი“ და სხვ. ეს ფორმები, როგორც ჩანს, შედარებით გვიანდელი წარმოშობისაა.

² ენობრივ კანონზომიერებათა სტატისტიკური ხასიათისათვის შდრ. R. Jakobson, *Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics*: „Reports for the Eighth International Congress of Linguists“, Suppl., Oslo, 1957, გვ. 6 შმდ.

/სქ/, სვან. /სგ¹/. ირკვევა, რომ ქართულ /შ/ სპირანტს ზანურსა და სვანურში კანონზომიერად /შქ/ და /შგ/ კომპლექსი შეესატყვისება. ქართულს ამ შემთხვევაში უძველესი ვითარება აქვს დაცული. ქართველურმა შიშინა აფრიკატებმა და /შ/ სპირანტმა ქართულში შესატყვისი მარტივი შიშინა რეფლექსები მოგვცა, მაშინ როდესაც ზანურსა და სვანურში ამავე რიგის ფონემებმა უკანაენისმიერი ხშული თანხმოვანი განივითარა. ქართული /შ/ სპირანტის შესატყვისად არსებული /სქ/ და /სგ/ კომპლექსები ზანურსა და სვანურში ამოსავალი შქ/სგ კომპლექსის კომბინატორულ სისინა ვარიანტს წარმოადგენს, რომელიც მიღებულ იქნა მომდევნო ბაგისმიერი /ჟ/-ს გავლენით. ეს რეგულარული ტენდენცია /შქ/ კომპლექსის კომბინატორული გასისინებისა წარმოიშვა საერთო ზანურ-სვანურ არეალში და გაგრძელდა დამოუკიდებლად სვანურში აქ ქართველურ თანხმოვანთა დეზაფრიკატიზაციის პროცესის დაწყებამდე.

/შქჟ/→/სქჟ/ პროცესის ფონეტიკური იმპლიკაცია გასაგები ხდება, თუ გავითვალისწინებთ შიშინა [შ] სპირანტის არტიკულაციურ თვისებებს. შიშინა [შ] სპირანტის ერთ-ერთი დამახასიათებელი არტიკულაციური თავისებურება, რითაც იგი განსხვავდება შესატყვისი სისინა [ს] სპირანტისაგან, მდგომარეობს ბაგეების

¹ მეგრ. ს ქ ი ბ-უ, „წისქვილის ქვა“, ჭან. მ-ს ქ ი ბ-უ || ფ-ს ქ ი ბ-უ „წისქვილი“ ფორმების ეტიმოლოგიური დაკავშირება ქართ. შ ი ბ ი ფორმასთან მეტად საეჭვო ჩანს ამ სიტყვათა სემანტიკური სიშორის გამო (შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 153), შ ი ბ ი ქართულში ნიშნავს „კლდის ზურგს, წიბოს“ (შდრ. „მოყმემა პირ-შიშველამა შ ი ბ ნ გაიარან კლდისანი“, იხ. საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი, 1, 1925; ბ. გ ა ბ უ რ ი, კვესურული მასალები, გვ.241₁₁₁. „ჭიკვების გადალახულო შ ი ბ ო და შ ი ბ ო კლდისაო“, იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, თბილისი, 1931, გვ. 203). შ ი ბ ი ქართულში სპარსულიდან შემოსული ჩანს, სადაც იგი „ფერდობს“, „დაქანებს“ აღნიშნავს (شيب [šib], იხ. S. H a i m, *New Persian – English Dictionary*, II, Tehran, 1936, გვ. 235).

გასათვალისწინებელია აგრეთვე ამ სიტყვის წარმოშობის მეორე შესაძლებლობაც. იგი შესაძლებელია მეტაფორული ხმარების შედეგი იყოს „ში ბ ი“ სიტყვისა, რომელიც ქართულში „წნულ ძეწკვს, ქსოვილში გავლებულ წნულს“ აღნიშნავს (შდრ. საბას ლექსიკონი). ეს ფორმა ქართულში მეგრულიდან უნდა მომდინარეობდეს, სადაც შ ი ბ უ ა ზმნა დღესაც პროდუქტიულია და „წვნას“ აღნიშნავს: ვ შ ი ბ უ ნ ქ „წვნავ“, აორ. დ ო ვ შ ი ბ ი.

შესამჩნევ არტიკულაციაში. შიშინა სპირანტის წარმოსაქმნელად ბაგეები წინ წამოიწევიან და მომრგვალდებიან, როგორც ეს [ჟ] ან [უ] ბგერათა არტიკულაციის შემთხვევაში ხდება, რაც შიშინა სპირანტის არტიკულაციისათვის საჭირო რეზონატორის დაგრძელებას იწვევს¹. [შქ] კომპლექსში წინამავალი შიშინა სპირანტის შესატყვის სისინაში გადასვლა შედეგი უნდა იყოს მომდევნო ბაგისმიერი ბგერის გავლენით შიშინა სპირანტისათვის დამახასიათებელი ლაბიალური არტიკულაციის მოშლისა. [შქჟ]→[სქჟ] ფონეტიკური პროცესი შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც დისიმილაციური დელაბიალიზაცია². დისიმილაციურ დელაბიალიზაციას განიცდიდა მხოლოდ ისეთი [შ] სპირანტი, რომელიც უკანაენისმიერ ხშულ თანხმოვანთან დეცესიურ კომპლექსს ქმნიდა.

§ 6. შიშინა აფრიკატების რიგში გასისინების ტენდენცია არ არის რეგულარულად გატარებული. იგი შეეხო მხოლოდ /ჯგ/ კომპლექსს, რომელიც მომდევნო ბაგისმიერი ჟ-ს გავლენით სისინა /ძგჟ/ კომპლექსში გადავიდა³. /ჩქ/ და მკვეთრი /ჭკ/ კომპლექსები ამ-

¹ Ed. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, Leipzig, 1901, გვ. 131 შმდ.; Dr. G. Panconcelli-Calzia, *Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft*, Berlin, 1924, გვ. 79; O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, L. u. B. 1913, გვ. 47; M. Grammont, *Traité de phonétique*, Paris, 1933, გვ. 70; Л. В. Щерба, *Фонетика французского языка*, Москва, 1953, გვ. 70.

² დისიმილაციური პროცესების შესახებ იხ. M. Grammont-ის ფუნდამენტალური გამოკვლევა „*La dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes*“, Dijon, 1895.

³ ამ პროცესის საილუსტრაციოდ სულ ორიოდ მაგალითის მოყვანა შესაძლებელია, რაც ქართველურში /*ჯ/ ფონემის მეტად შეზღუდული ხმარებით უნდა აიხსნებოდეს (შდრ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში; თეზისები: თბილისის სტალინის სახ. უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის III სამეცნიერო სესია, 8-11 აპრილი, 1958, გვ. 12 შმდ).

სვანურში ამგვარი *ძგჟ- დეზაფრიკატიზაციისა და დისიმილაციური დაყრუების შედეგად სგჟ- კომპლექსს იძლევა (იხ. ზემოთ). ამ რიგისაა სვანურში, ზემოთ გარჩეულ ფორმათა გარდა, ლ ი ს გ ჟ რ-ე „ჯდომა“ ზმნა (შდრ. ს გ უ რ, ლნტ. ს კ უ რ „ზის“; ა ს გ ჟ რ-ე, ლნტ. ა ს კ ჟ რ-ე „აჯენს“; ბზ. ლ ა ს გ ჟ რ-ა „საჯდომი, სკამი“ და სხვ.), რომელიც ეტიმოლოგიურად ქართ. ჯ ე დ- ფუძეს უკავშირდება. ქართ. ჯ ე დ-ფუძეში (დ ა ვ-ჯ ე დ, დ ა-შ-ჯ ე დ, დ ა-ჯ დ-ა) გამოიყოფა ძირი ჯ- და ზმნის ფუძის მაწარმოებელი -ე დ სუფიქსი (ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან: ენიმკის მოამბე, V-VI, 1940, გვ. 534). ეგვერ ჯ- ძირი, ზმნის ფუძის მაწარმოე-

გვარ გასისინებას არ განიცდიან. აქ, როგორც ჩანს, დამატებითი ფონეტიკური ფაქტორები მოქმედებდა, რომელთაც შეაფერხეს შიშინა კომპლექსის შესატყვისი სისინაში გადასვლა: შდრ.

ქართ. ჩუენ: ჭან. ჩქუ || შქუ, მეგრ. ჩქი || ჩქ; ჩუენ-ი: ჭან. ჩქუნ-ი || შქუნ-ი, მეგრ. ჩქინ-ი || ჩქნ-ი; სვან. გუ-შგჷე-ე.

ქართ. *ჩინჷ-ილ- (ძვ. ქართ. ჩჩელ-ი, ხევს. ჩეჩვილ-ი): ჭან. ჩუჩქუ || ჩინჩქუ, მეგრ. ჩქინჩქუ; სვან. მჷ-შგჷე (იხ. ზემოთ).

ქართ. მჩ-ე-ი: ჭან. მუნჩქ-ი || მუნჩკ-ი, მეგრ. მუნჩქ-ე-ი (ლექსიკონი, გვ. 90); შდრ. სვან. ლხმ. მინჩქჷ.

მომდევნო ბაგისმიერი ჷ-ს გავლენით /ჩქ/ კომპლექსის გასისინების საილუსტრაციოდ შეიძლება ქართ. არჩე-ი: მეგრ. ერცქეპ-ი; სვან. (ზანურიდან შესული?) ბზ. ძერსკან, ლშხ. ძერსკენ, ლხმ. პერსკენ ფორმების მოყვანა. მაგრამ ამ მაგალითში /ჩქ/→/ცქ/ პროცესი შესაძლებელია წინამავალი /ჩ/ს გავლენას მიეწეროს, ისე როგორც ეს მეგრ. ხირცქ (გარდამ.) „გაპობა, გახლეჩა“ (ხირცქუნ-ს) და ხორცქ (გარდაუგ.) „გლეჯა“, ჭან. ხროცქ || ხროსქ (რ-ს მეტათეზისით) „კვდომა ცხოველისა“ ფორმებშია სავარაუდებელი, რომლებიც კანონზომიერი შესატყვისი ჩანს ქართ. ხლეჩ-ხლიჩ-¹ *ხელეჩ- ფორმის გარდამავალი და გარდაუვალი ვარიანტებისა¹. ამ შემთხვევაშიც დისიმილაციურ პროცესთან გვაქვს საქმე, რომელიც ზანურში სპორადულ ხასიათს ატარებს². ქართულში ანალოგიურ კომპლექსებში საპირისპირო ვითარება შეინიშნება: შდრ. ქართ. ფ-რ-ცხ-ილ-ი || ფ-რჩხ-ილ-ი: ჭან. ბუ-ცხ-ა, მეგრ. ბი-რ-ცხ-ა<ბუ-ცხ-ა

ბელი -ურ სუფიქსით გაფორმებული, უნდა იყოს წარმოდგენილი სვან. ს გ უ რ- ფორმაში: *ჯ-უ რ > *ჯ-უ რ. მომდევნო უ-ს გავლენით (შდრ. შ უ ბ-ლ-ი: სვან. *შ გ უ ბ- > ს გ უ ბ || ს გ ო ბ-) მივიღეთ ჯგ- კომპლექსის სისინა ვარიანტი: *ძ გ უ რ > ს გ უ რ. ზანურში ამ მნიშვნელობით მხოლოდ ს-ხ-ე-ღ- (ქართ. ს ხ დ-ა, ს ხ დ-ე ბ-ის) გამოიყოფა: ჭან. ხ-ე ღ || ხ-უნ, მეგრ. ხ-ო ღ- || ხ-უნ (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 421). მაშასადამე, „ჯდომის“ აღმნიშვნელი ჯ- და [ს]ხ ძირები, რომლებიც ქართულმა შემოგვინახა, ზანურსა და სვანურში პროპორციულად განაწილდა: ჯ- ძირი გავრცელდა მხოლოდ სვანურში, ხოლო [ს]ხ- ძირი – ჭანურსა და მეგრულში.

¹ ეტიმოლოგია ეკუთვნის გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ს.

² ჩქ/ კომპლექსი მეგრულ-ჭანურში არ განიცდის გასისინებას მეორეული წარმოშობის /ჩ/ს მეზობლობაში: შდრ. მეგრ. (რ)-ჩ-ქ: ჩ ქ-უნ(-ნ), ჭან. ჩ ქ-უნ: ქართ. ჩ-ა(-ნ)-ს (ლექსიკონი, გვ. 378); მეგრ. რ-ჩ ქ-ვ-ნ-ა: ქართ. ჩ ვ-ე-ვ-ა. (მეორეული რ თანხმონის განვითარების შესახებ მეგრულ-ჭანურში იხ. ს. ჟღენტი, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 70 შმდ).

(ლექსიკონი, გვ. 61); სვან. ცხა. ქართ. ნა-კვერ-ცხ-ალ-ი || ნა-კვერ-ჩხ-ალ-ი: ჭან. ნო-კა-ნჩხ-ულ-გ მეგრ. ნა-კვა-ჩხ-ირ-ი „მუგუხალი“ (ლექსიკონი, გვ. 159). -ცხ- კომპლექსის პირველადობას ქართულში -ჩხ- კომპლექსთან შედარებით შესატყვისი მეგრულ-ჭანური ფორმები ადასტურებენ. -ც- თანხმოვნის წინამავალ -რს-თან ასიმილაციით მივიღეთ შესატყვისი შიშინა -რჩხ-კომპლექსი.

ბაგისმიერი -ჭ- ფონემის გავლენით წინამავალი შიშინა აფრიკატის გასისინება არ შეინიშნება ზანურში არც მკვეთრ /ჭკ/ კომპლექსში, რომელიც შიშინა აფრიკატის მესამე წევრის, მკვეთრ /ჭ/ ფონემის კანონზომიერ რეფლექსს წარმოადგენს. ქართ. ჯი-ნ-ჭე-ელ-ი-ს შესატყვისად აქ ჭან. დუ-მ-ჭკუ || დი-მ-ჭკუ მეგრ. ჭკი-ჭკი-ტია || ჯგო-ჯგო-ტია გვაქვს. ძირეული -ჭე- ზანურში წარმოდგენილია -ჭკუ- >მეგრ. -ჭკო- კომპლექსის სახით¹.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ, რომ დისიმილაციური გასისინება მომდევნო ბაგისმიერი წეს გავლენით გატარებულია რეგულარულად ზანურსა და სვანურში /შქ/ და /ჯგ/ კომპლექსებში. შიშინა აფრიკატთა რიგის დანარჩენ ფონემათა ზანურ-სვანური რეფლექსები /ჩქ/ და /ჭკ/ კომპლექსების სახით ამგვარ გასისინებას არ განიცდიან. აქ შეინიშნება შიშინა /ჩქ/ კომპლექსის დისიმილაციური გასისინება წინამავალი /რ/ თანხმოვნის გავლენით.

ამ დისიმილაციური კანონზომიერების საფუძველზე ირკვევა, რომ შიშინა რიგის ფონემათა თვალსაზრისით, ქართულ კონსონანტურ სისტემას უძველესი ვითარება აქვს დაცული. ქართველურ შიშინა რიგის ფონემათათვის დამახასიათებელი ველარიზებული არტიკულაციის შედეგად ზანურ-სვანურ არეალში მათ კანონზომიერ რეფლექსებად ჩამოყალიბდა შესატყვისი შიშინა-ხშულთანხმოვნის კომპლექსები, რომლებიც გარკვეულ პოზიციაში მეორეულ, კომბინატორულ გასისინებას განიცდიდნენ.

ქართული /შ/ სპირანტისა და შიშინა რიგის აფრიკატების ზანურ-სვანურ შესატყვისობათა კომპლექსი რთულ სისტემას ქმნის, რომელიც ისტორიულად ჩამოყალიბდა კომბინატორული მიზეზებით შეპირობებული ფონეტიკური კანონზომიერების დართვის შედეგად პირვანდელ კანონზომიერ შეფარდებათა მოდელზე.

¹ ამ ფორმათა შესახებ იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 114; მისივე, ფუძის აგებულება, გვ. 173 შმდ.

ქართველური შიშინა ფონემების ისტორიულად დამოწმებულ შეფარდებათა სისტემა შეიძლება სქემატურად ორგანოზომილებიანი განლაგების საშუალებით იქნეს წარმოდგენილი:

ქართ.	შ	ჟ	ჩ	ჭ	ზან.	სვან.
	*უ				შქ	შგ
	*უ-*ჟ				სქ-	სგ-
		*ჯ			ჯგ	-
		*ჯ-*ჟ			ღგ-	სგ-
			*ჩ		ჩქ	შგ
			*რ-*ჩ		-ცქ	-
				*ჭ	ჭკ	შკ

პორიზონტალურად ღერძზე განლაგებულია ქართული ფონემები, ხოლო ვერტიკალურ ღერძზე – მათი ზანური და სვანური შესატყვისები. ამ ერთეულთა გადაკვეთის წერტილებზე წარმოდგენილია ამოხაზული შიშინა ფონემები, რომელთა დისტრიბუციით შეპირობებულია მათ ზანურ და სვანურ რეფლექსთა სხვაობა.

შემოკლებანი და პირობითი ნიშნები

ენები და დიალექტები

არჩ.	-არჩიბული	ლნტ.	-ლენტესური
ბაცბ.	-ბაცბური	ლშხ.	-ლაშხური
ბერძნ.	-ბერძნული	ლხმ.	-ლახამულური
ბეჩ.	-ბეჩოური	მეგრ.	-მეგრული
ბზ.	-ბალს-ზემოური	რუს.	-რუსული
ბქვ.	-ბალს-ქვემოური	სვან.	-სვანური
გოთ.	-გოთური	სკრ.	-სანსკრიტი
ესტონ.	-ესტონური	სპარს.	-სპარსული
ეცრ.	-ეცერული	უშგ.	-უშგულური
ზან.	-ზანური	ფრანგ.	-ფრანგული
ზ. სვ.	-ზემო-სვანური	ქართ.	-ქართული
ი-ე.	-ინდოევროპული	ჩანჩ.	-ჩანჩური
ინგლ.	-ინგლისური	ჩზხ.	-ჩუბეხეური
ინგუშ.	-ინგუშური	ჩერქ.	-ჩერქეზული
ლათ.	-ლათინური	ძვ. სლავ.	-ძველი სლავური
ლიტ.	-ლიტვური	ხუნდ.	-ხუნძური

არჩ. ჩიქ.: არჩ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი,

ჭანური ტექსტები, II, თბილისი, 1936.

ი. ე. ბოლნ.: იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი. საეკლ.

მუზეუმის გამოცემა, თბილისი, 1911.

მ.: მათე (იხ. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი

შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცა

აკაკი შანიძემ, თბილისი, 1945).

მარკ.: მარკოზ (იქვე).

ი ო ვ .: იოვანე (იქვე).

ლ უ კ .: ლუკა (იქვე).

// აღნიშნავს ფონემას ან ფონემათა კომპლექსს.

[ ] „ ბგერას ან ბგერათკომპლექსს.

{ } „ მორფემას.

~ „ ეკვივალენტობას.

> „ მომდევნო მორფემის (ფორმის) წარმომავლობას წინამავლისაგან.

< „ წინამავალი მორფემის (ფორმის) წარმომავლობას მომდევნოსაგან.

→ „ მომდევნო ფონემის (ან ფონემათა კომპლექსის) წარმომავლობას წინამავლისაგან.

* „ რეკონსტრუირებულ (პოსტულირებულ) საერთო ქართველურ ან კონკრეტულ ქართველურ ენაში ისტორიულად დაუმოწმებელ ფორმას (ფონემას).

სიტყვათა საძიებელი

I. ქართული

პთ-ი 32
ანწლ-ი 19
არჩვი 81
ას-ი 17
ა-ჩ-ენ-ს 67

ბან-მ-გ-ე 62
გან-ვემ 68
გა-ქერ 68
გა-წყერ 68
გოვარი 55
გუარი 55
გუაქუს 47
გუშ-ინ 33₂

ღათვი 32
-დამ 60₂
დაკსვა 21₂
დაკშვა 21₂
ღრეკ-ს/ღრიკ-ა 66₁

ერთ-/ურთ- 31
ეშვი 77
ექვს-ი 30

ვაშლ-ი 20,25,30

ზე || ზე-და 18, 59₂
ზე-ნა 58

თაგვ 32
თანა 59₂

თბეზა/ათბობს 68₁
თეთრ-ი 31
თთუე - 32
თოთხმეტი-ი 77
თუთხმეტი-ი 77
თქუენ- 31,32,40,47
თქუენ-ნა¹ 31,32,38₃,40
თხელ-ი 31
თხილ-ი 32
თხუთმეტი-ი 77

ჩსხარი 21₂

ქაც-ი 18
კუედ-/კუდ- 73

ლაში 20

მამა 56
მამალი 68₁
მარჯუენე 28
მატლ-ი 68₁
მაქუს 46
მაჩვი-ი 68₁, 81
მგზავრ- 55
-მდე || -მდის 60₂
მე 39, 46
მე-ნა 46
მზე 18
მთოვარე 55
მთუარე 55
მო-კ-ალ 67

- მო-კუედ 67
 შვილდი-ი 20, 76
 მ-წიფე 62
 მ-წყემს-ი 63₄
 მ-ჭედ-ელ-ი 20, 21, 63₄
 მჭლე 63₄

 ნაკვერჩხალ-ი 82
 ნაკვერცხალ-ი 82
 ნაშხირ-ი || ნახშირ-ი 20₂
 ნუსადია 64

 პირმშოდ 62, 71₁

 რვა 56₁, 71₁, 77

 სათნო 62
 სანოვაგე 55
 სანუაგე 55
 სასო 62
 საშოვალ 54
 სე- || სუ-; სუ-მა, სუ-თ 17
 სვან-ი 17
 სველ- 18
 სვენ-: განისუენე 17
 სიკუდილ 73
 სკვინჩა 21₁
 სკუენ- 75
 სულ- 69
 სხედ-: სხდების 80₃

 ტაა 56
 ტა-: დაუტყვეო 71

 უკუნასკნელ-ი 39₁
 უკუო 39₁

 უკვენ 58₃
 უკუან 58₃
 უკუნადსკნელ-ი 39₁
 უკუეთუ 39₁
 უჩ-ა(6)-ს 20

 ფრჩხილ-ი 21₂, 81
 ფრცხილ-ი 21₂, 81

 ქარიშხალი 21₂
 ქუენ-ა 58

 ლეჭა 21₁

 შა- 58
 შაშვი 28
 შდ- || შთ: და-შდ-ა || და-შთ-ა 70
 შე- 57, 59
 შე-დრკ-ა 65₄
 შენ- 26, 32₃, 38, 39, 47
 შე-ნა¹ 26₁, 38, 39, 40, 41
 შეშა 20
 შე-: გა-შე-ებ-ა 20, 75
 შეველ-ი 28
 შვილ-ი 19, 76
 შვილ- 28, 63, 64
 ში-ა 20
 შიბ-ი 79₁
 შინ-: ნუ გეშინინ 20
 შინა 54, 57, 58
 შიშუდილ 72, 73
 შოვა 54, 57
 შოვრის 55, 58₁, 58₅
 შორის 55
 შრ-: გან-შრ-ა 65, 65₄, 68, 69
 შრება/აშრობს 65₄, 72₁

შრეტ-/შრიტ- 69
 შუა 20, 25, 32₃, 54
 შუბლ-ი 33, 80₃
 შუდ-: მო-ა-შო-ო, შე-ა-შდ-ე-ს 20, 72
 შუ-ენ-: შუენ-ი-ს, შუენიერ- 28
 შუერ-: და-ვ-შუერ 66, 67, 68, 69
 შუვა 54, 57, 58

ჩალა 21₁
 ჩ-ან-ს 67
 ჩაქოლვა 55
 ჩემ- 20, 43, 44, 47
 ჩევა 81₂
 ჩვიჩვილ-ი 81
 ჩუენ- 40, 43, 44, 81
 ჩუენ-ნა 38₃, 44, 81
 ჩუ-ენ-ებ-ა 67
 ჩჩვლი 20, 44, 81

ხხოვარი 55
 ცხრა 77
 ცხუარი 55

ძაგარ- 21₂
 ძადლი 18, 30
 ძვალ- 18
 ძველ-ი 18
 ძმა 18, 56

წში-ი || აწში-ი 30

ბუცხა 21₂, 81

გე-შა- 60
 გო-შა- 60

ვაბლ-ი 19
 ვიად- 60₂
 ვინაშე 58₅
 ვუედ/ვუდ- 73
 ვყინდ- 69
 ვყრთა 19

ქამა 21
 ჭეღვა 20
 ჭერ-|| ჭარ-: და-ვ-ჭერ || და-ვ-ჭარ-ი
 21, 58₃
 ჭიპი- 21₂
 ჭირ-: მ-ჭირ-დ-ებ-ა 21₁

ხიწვი || ხიჭვი 21₂
 ხლენ- / ხლინ- 81
 ხმება / ახმობს 72₁
 ხუედ- / ხუდ- 73
 ხუცეს-ი 18, 33₂

ჯაგარ-ი 21₂
 ჯედ- 80₃
 ჯერ-: და-ი-ჯერ-ა 21₁
 ჯე- 28, 56₁
 ჯინჭველ-ი 82
 ჯობნ- 20

II. ჭანური

ღა – დალეფე 64
 დასვეს 56
 დიშქა || დიშკა 20
 დოლობინუ 68
 დუმჭკუ || დიმჭკუ 82

- კ**კა 61₃
 კ-მა- 61, 61₃
 კ-შკა 61, 61₃
- ო**ითხუ 31
 თუთა 32
 თქვა-(6) 40
 თქვან- 31, 32, 40
- ნ**ნვირ-ი 19
- ქ**ვინჩი 21₁
 კონ-ი 18
- ღ**შქ-ი 20
- შ**ა 40
 შე-კა- 61₂
 შე-შა 61, 61₂
 შე-შკა- 61, 61₂
 შხესქუ 28
 შთუთ-ი 32
 შოთა – მოთაღეფე 64
 შო-კა- 61₂
 შჟორა 18
 შსქვა 28
 შსქვერ-ი || მსკვერ-ი 28
 შსქიბუ || ფსქიბუ 79₁
 შუნჩქ-ი || მუნჩკ-ი 81
 შკეშ-ი 63₄
 შჯვეშ-ი || ნჯვეშ-ი 18
- წ**კანჩხულე 82
 წოშქერ-ი 81₂
 წუსა – ნუსაღეფე 64
 წურო 77
- ოშ-ი 17
 ოშქენონ-ი || ოშქენან-ი 57
 ოშქურ-ი || უშქურ-ი 20, 24, 30
- ქ**ი 18
 (რ)ჯგინ-ი 20
- ს**ი-(6) 27₁, 39, 40, 41
 სქან- 24, 32₃, 37, 38, 41₁, 42, 47
 სქედ-: ბოსქედინი 72₁
 სქე-: მეგომსქუ 28
 სქე-: ქოდოსქუ 28
 სქირ-ი || სკირ-ი 28, 63, 68
 სქედ- || სქიდ-: დოსქედუ 70, 71
 სქურ || სქირ-: მესქურუ; დოსქირი-
 ნეს 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71
- ტ**ალ-: ქოდიტაღეფან 71
 ტუბ-: დოტუბუნ 68₁
 ტუბუ 68₁
- ქ**ამაფთი 56
 ქამიყონეს 56
 ქომალუ 56
 ქორუ 68
- შ**ე-: ოშუ, ოშეეს 17
 შვაჯ-: მოიშვაჯამან 17
 შველ || შოლ-: შველარე; დოშო-
 ლაფან 18
 შონ-ი 17
 შქ-: შქ-ირ-ონ-ს 20
 შქა || შკა 20, 54, 57, 60
 შქე-: მევაშქვი 20; ნაშქუ, ქანაშქუ 75
 შქვიდ-: დოშქვიდუ 20, 72
 შქვით-ი || შქით-ი 19, 76
 შქ-ურ-: აშქურინუ 20

ჩვირ-: ი-ნ-ჩვირ-ს 74₁
 ჩუჩქუ || ჩიჩქუ 20, 44, 81
 ჩქ-: უ-ჩქ-ი-ნ || უ-შქ-უ-ნ 20
 ჩქიმ- || შქიმ- 20, 43, 44, 47
 ჩქუ-(6) შქუ 40, 81
 ჩქუნ- || შქუნ- 40, 43, 44, 68₂, 81
 ჩხოვრო 77
 ჩხორო 77

ძგვ- 28, 56₁

„**ნიპა**“ 21₂

წუტა || ჭუტა 21₂

ჭირ- 21₁

ჭკად-: ნოჭკადამან 20

ჭკინ-დ: დაჭკინდუ 69

ჭკომუ 21

ჭკორ- || ჭკირ-: დოჭკორუ 21

ჭუბურ-ი || ჭუბრ-ი 19

ხედ- || ხუნ-ი 80₃

ხროცქ || ხროსქ- 81

ჯერ-: დიჯერუ 21₁

ჯოდორ-ი 18

ჯუმა – ჯუმალეფე 18, 56, 63

III. მეგრული

ამშვი-ი 30

ბირცხა 21₂, 81

ბუა 18

ბაჭყორდუ – გაჭყოლიდუ 72₁

გეირთუ – გიორილითუ 72₁

გოსქუაფა 75

ღა – დალეფი 64

დიშქა 20

კ-კო- 61₃

ერცქემ-ი 81

ხესქვი 28

თუთა 32

თუნთ-ი 32

თქვა 40

თქვან- 31, 32, 40

თხითხუ 31

ინჭირია 18

ქალოშქი 21₁

კვინჩა 21₁

ლერქვი-ი 19

მა 40

მარტგვან-ი 28

მი-კო 61₃

მოთა – მოთალეფი 64

მუ-კო- 61₃

მუმა 56

მუმული 68₁

მუნტური 68₁

მუნჩქვი-ი 68₁, 81

ნაკვანხირი-ი 82
ნახალ-ი 21₁
ნოსა || ნისა – ნოსალევი | ნისალევი 64
ნოშქერ-ი || ნოშქვერ-ი 20₂

ნოსქუ 77
ოშ-ი 17
ოშქალ-ი || ოშქარ-ი 57

პაპა – პაპალევი 64

ჟი 18

რუო 56₁, 71₁, 77
რჩქვანა 81₂
რჯგინ- 20

სასირი 40₁
სი 27₁, 40, 41, 42
სქან- 32, 38, 41₁, 42, 47
სქა-სერი 57, 57₁
სქა-სქერი 57₁
სქე-: მოსქუ(6) 28
სქე-: ქოსქუ 28
სქვამ-ი 28
სქვერ-ი 28
სქნ 28, 63, 64
სქიბუ 79₁
სქიდ-: ქოდოსქიდუ 70, 71
სქილიდ-: ოსქილიდუანს 72₁
სქირ- 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71
    დოსქირუ 64; ოსქირუანს 64, 72₁
სქუა 63, 64, 71₁
სქუალევი 63
სქუაფა 74
სქუაფირი 76

ტევ- || ტალ-: ქოდიტუ 71
ტიბ-: ოტიბუანს 71₁
ტობა 56

უშქურ-ი 20, 24, 30
უნაშ-ი 18, 33₂

ღაჭუ 21₁

შე-: გეშუ; შუ 17
შე-ანდ- || სე-ანჯ- || სე-ანდ- 17
შიბუა 79₁
შოლ-: დნშოლუ 18
შონ-ი 17
შულადა 69
შურ/ლ-: დოშურდუ 69
შქ-: შქირ-ენ-ს 20
შქა 20, 25, 54, 56, 57, 60, 62
შქა-დლა 57
შქა-კითი 57
შქა-სერი 57
შქე-: გეიაშქუ 20, 75
შქვილ-: დნშქვიდუ 20, 72, 74
    ვოშქვიდუანქ; დნშქვიდუ 74
შქვით-ი 19, 76
შქვილ-: შქვილ-ან-ს 20
შქვილ-ი 20, 76
შქირიტი-: დოშქირიტი 69
შქირტი-: დოშქირტი 69
შქ-ურ-: დნშქურინუ 20
შქურ- || შქვირ- 74₁

ჩალა 21₁
ჩურ-: ჩურ-უნ-ს 74₁
ჩქ-: უ-ჩქ-უ-(6) 20
ჩქვა 77

ჩქი || ჩქე 682, 81
 ჩქიმ- || ჩქემ 20, 43, 47
 ჩქინ- || ჩქენ- 43, 47, 682, 81
 ჩქინქუ 20, 44, 81
 ჩხორო 77

ძაგვარ-ი 21₂
 ძგვ- 28, 56₁

ჭიპი 21₂
 ჭირ-: მოჭირუ(6) 21₁
 ჭკადლე 21, 63₄
 ჭკირ-: დოჭკირუ 21
 ჭკიჭკიტი 82
 ჭკოლა 63₄
 ჭკომუ 21
 ჭუბურ-ი 19

ჭყეში-ი 63₄
 ჭყითა || ჭყირთა 19
 ჭყორ-: გო-ჭყორ-ი 68

ხოდ- || ხუნ- 80₃
 ხომ-: გო-ხომ-ი 64;
 ო-ხომ-უნ-ს 72₁
 ხომილა 68
 ხორცქ-/ხირცქ- 81

ჯგიჯგიტი 82
 ჯერ-: დოჯერუ 21₁
 ჯვეში 18
 ჯიმა 18, 56, 63
 ჯიმალევი 64
 ჯოლორ-ი 18, 30

IV. სვანური

აბემ- აბამდა 34₅
 აგემ - აგამდა 34₅
 ამარ-: ხუამარ – ხამარ – ამარ-ა;
 ხუამარ-ასგუ – ხამარ-ასგუ
 – ამარ-ა 35
 ანგლოზ 55
 ან-ესგ-ი – ან-ასგ-და 34
 არა 56₁, 71₁
 არ-ი: ხუარ-დ; ხარ-დ; არ-დ-ა;
 ხუარ-დ-ასგუ; ხარ-დ-ასგუ; არ-
 დ-ა 36; ხუარი – ხუარი-დ 52
 აშირ 17

ბანჭუ 19
 გეხალ 63
 გუ-ალბტ – ნ-ალბტ 49

გუ-აყა – ნ-აყა 49, 52
 გუშგუე || გუიშგე 44, 47, 48, 49,
 51, 52, 81
 დ-: დ-უ-ესგ-ი – დ-უ-ასგ-დას;
 ა-დ-ისგ-ა-დ-ასგუ 34;
 ი-დ-ი – ი-დ-ესგ-ი 34
 დანდუ 32
 დედუანლ 55
 დეშდუ 32
 დომდულ 32
 დგთხელ 31

ეშუ 30

ზაფსა 40₁

მეთუნე || თუეთნე 31

ნთქ 31

იმჟნდ – უმჟნდ 30₅

იმჟნდჟი – უმჟნდჟი 30₅

-ისა 40₁, 54, 56, 61

ისგ 54

ისგა 20, 25, 32₃, 40₁,

54, 56, 57, 61, 70₄

ისგდნრობ 56

ისგლადდ 53

ისგლადედ 56

ისგლჟთ 53, 56

ისგუ || ისგჟი 24, 38, 42, 43, 44₁, 47

ისგჟეჟ 30, 47

ისგგ/უნჟი 57

ისგგ/უნჟუ 57

იშგჟიდ 19, 77

იშჟმინე 17

ქოტროლ || კოწოლ || კოჭოლ 21₂

ლასგარ 28

ლასგჟრა 80₃

ლაშგომ 33₄

ლანშისა 54

ლეგდმერდე 32₂

ლეგმერდე 32₂

ლერსგჟენ 28

ლიმსგან 63

ლიმსგანჟ 63

ლისგჟრე 80₃

ლისედ 40₁, 70, 71, 74

ლიშკადი 21

ლიშჟმინე 17

ლიცჟრე 71, 74

ლუშგუდ || ლუშგჟიდ 72

ლგმსგე 62

ლგმსგეჟ 62

ლგცლისგა 54

მალანტ – მალტგნ || მალტგნდა 36₁

მასგჟა 28

მაცხჟნრ 55

მასჟში 18

მჟჟსგჟე 30

მჟშგჟე 20, 44, 81

მი 40

მიოქჟ 31

მინჟქჟ 81

მიჟ 18

მიშგუ || მიშგჟი 20, 43, 44, 44₁, 47

მნშჟა 18

მუსგჟენ 28

მუშგჟრი 78₁

მუშჟან 17

მგტხე 53

მგშკიდ 21, 63₄

ნაბდნიერი 32₂

ნანბნერი 32₂

ნანთთჟენი 31

ნან 33, 40, 44₁, 47, 48

ნანშჟ 18

ნესგა || ნესკა 54, 57

ნიშგჟეჟ 43, 44, 48, 51, 52

ღერსკან 81

ჟემლ 32

ქადუ 18, 30

ჟი 18

სგ- 27, 54

სგან 32, 40, 44₁, 47

სგედ 58, 59, 60, 67₁

სგობ-ინ 33

სგუებ-ინ || სგებ-ინ 33

სი 27₁, 39, 41, 43

ბეხ-: ტეხ-ნი – ა-ტანხ;

ტიხ-ე – ა-ტიხ 65₄

ბისგუ 20, 24, 30

ბრძთხუ 77

ბოხბიშდ 77

უსგუა 30, 31, 77

უსკუ 30

უშხუარ 30

უშხუდ 30

ფხულაფსა 54

ქალქისა 40₁

ქორისა 40₁

შგომ-: იშგუმ – იშგომდა 33₄

შგუდ-: ა-შგუიდ 20, 73;

ო-შგუდ 73; ხუ-ი-შგუდ-ი-

ხუ-ა-შგუდ-ი 71

შგუიბ 78₁

შდის 32

შდუგუ 32

შუელ 18

ცხა 82

ცხეისა 40₁, 54

ჭუშ 18

ჭითხ 19

ჭგუშისგა 54

ხასკურელ - ხასკურანდგნ | ხასკურ-
რანდგნა 36₁

ხანუ-დ-ესგ-ი – ხანუ-ანდ-და 34

ხესგუი 28

ხოდ-უშგ-ი – ოთ-დ-ე 33

ხოდ-უშგ-ი || ხოდ-ეშგ || ხოდ-უშ –
– ხოდ-ანდ-და 34

ხოდ-ი || ხოდ-უშგ-ი 34

ხომა 18, 33₁

ხუან-ესგ || ხუან-ისგ – ხუან-ასგ-უ 34

ჭან-: ა-ჭნი – ა-ჭან-და 37₁

ჯიჯუ 18

ჯუინელ 18

ჯგმილ 18

კერსკნ 81

კმსგე 62, 63, 64, 71₁

კმსგოდ 62

**დეზაფრიკატიზაცია სვანურში. „გადაწერის წესები“
დიაქრონიულ ფონოლოგიაში***

გივი მაჭავარიანის ხსოვნას

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნარკვევი წარმოადგენს ცდას დიაქრონიული ფონოლოგიური პროცესების (ფონემურ ცვლილებათა) ფორმულირებისა „გადაწერის წესების“ ტერმინებში.

„გადაწერის წესები“, თავდაპირველად გამოყენებული ენობრივი სისტემის სინქრონიულ კანონზომიერებათა გამოსახატავად ენის წარმომშობ მოდელებში, შესაძლებელია ეფექტური აღმოჩნდნენ აგრეთვე ენის დიაქრონიულ კანონზომიერებათა ფორმულირებისათვის, ანუ იმ ცვლილებათა აღსაწერად, რომლებსაც ენობრივი სისტემა დროში განიცდის.

ენის დიაქრონიულ პროცესთა (ე. ი. ენობრივი სისტემის სხვადასხვა ხასიათის – ფონოლოგიური, მორფონოლოგიური, მორფოლოგიური და სხვ. – ცვლილებათა) გამოსახვა „გადაწერის წესების“ საშუალებით მიზანშეწონილია არა მარტო გარკვეულ ენობრივ კანონზომიერებათა აღმწერი ერთი მეტა-ენიდან მეორე, უფრო ფორმალური მეტა-ენაზე გადასვლის, ამ კანონზომიერებათა ერთი მეტა-ენიდან მეორეზე „თარგმნის“ თვალსაზრისით, არამედ თვით ამ კანონზომიერებათა ხასიათისა და ბუნების უკეთ გარკვევისა და დადგენისათვის.

დიაქრონიული ენობრივი პროცესების (კერძოდ, ფონემურ ცვლილებათა) აღწერის შემთხვევაში ამ პროცესთა ფორმულირება „გადაწერის წესების“ ტერმინებში უფრო მკვეთრად წარმოაჩენს მათს სპეციფიკას და ადგენს მათს განშლადობას დროში (რელატიურ ქრონოლოგიას).

* პირველად გამოქვეყნდა 1968 წელს: თ. გამყრელიძე, *დეზაფრიკატიზაცია სვანურში: „გადაწერის წესები“ დიაქრონიულ ფონოლოგიაში*: «თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა», თბილისი, 1968.

ნიმუშად ენის დიაქრონიულ პროცესთა აღწერისა „გადაწერის წესების“ საშუალებით აქ გამოყენებულია სვანური ენობრივი სისტემის ერთი ფონოლოგიური კანონზომიერება: საერთო-ქართველური შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა) რიგისაგან მომდინარე პრე-სვანური შიშინა /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატების სპირანტიზაცია ისტორიული ხანის სვანურში.

ამ ფონემური ცვლილების კომბინატორული (პოზიციური) შეპირობებულობის გამოვლენა სვანურში საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში მომხდარი მთელი რიგი ფონემური ცვლილებების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა.

ფონემურ ცვლილებათა ეს თანმიმდევრობა დროში აისახება „გადაწერის წესების“ სინქრონიული განლაგებით (რიგით). ამ წესებით აღიწერება პრე-სვანური შიშინა /*ჯ *ჩ *ჭ/ ფონემების, როგორც დიფერენციალურ ნიშანთა სათანადო კონების, დიაქრონიული გარდაქმნები შესაბამისი სპირანტული ფონემების წარმომადგენელ დიფერენციალურ ნიშანთა კონებად.

შემოკლებათა სია

- იკე = „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, თბილისი.
 სონანტა სისტემა... = თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965.
 Опыт реконструкции... = Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы (ИАН СССР, Отд. литературы и языка, 1960, т. 19).
 Studien zur Rekonstruktion = K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.
 გლოტალ. = გლოტალიზებული.
 დაბ(ალი) ტონ. = დაბალი ტონალობის.
 კონსონან. = კონსონანტური.
 глоттализ. = глоттализированный.
 прерван. = прерванный.

1. საერთო-ქართველური აფრიკატი ფონემების რეფლექსები სვანურში

1.1. საერთო-ქართველური წინასიბილანტური (სისინა) რიგის აფრიკატები /*ძ/ /*ც/ /*წ/ წარმოდგენილია სვანურში შესაბამისი სისინა აფრიკატების სახით:

*ძ: სვან. მეძიდ „მძაღვ“: ქართ. მძაღვ;

სვან. ლი-გძ-ენ-ე „გაწველა, გაჭიმვა“: ქართ. გრძელ-ი: მეგრ. გირძ-ე;

*ც: სვან. ცა- (მღრ. ცაშ „ხუთშაბათი“, ეტიმ. „ცისა“), დუ-ც „ცა“: ქართ. ცა: მეგრ.-ჭან. ცა „id.“;

სვან. ნა-ცმ-უნ „ქონი, საცხი“: ძვ. ქართ. ცმ-ელ-ი: მეგრ. ციმ-უ;

სვან. ლი-ცჷ-ი „გაყრა, აცმა, ასხმა“: ქართ. ა-ცვა-მ-ს: მეგრ.

გუ-ცუნ-აფ-ა „გაყრა, შეჭრა, წამოგება“;

*წ: სვან. წიფ-რა: ქართ. წიფ-ელ-ი: მეგრ.-ჭან. წიფ-ურ-ი;

1.2. ჰარმონიული /*ძღ/, /*ცხ/, /*წყ/ თანხმოვანთჯგუფები წარმოდგენილია სვანურში სპირანტული კომპონენტის შემცველი /სხ/ და /სყ/ ჯგუფებით¹, საპირისპიროდ ქართული და მეგრულ-ჭანური /ძღ/, /ცხ/ და /წყ/ ჯგუფებისა შესაბამის ფორმებში, რაც გვაგარაუდებინებს თავდაპირველი აფრიკატის შემცველი ჯგუფების სპირანტიზაციას (დეზაფრიკატიზაციას) საკუთრივ სვანურში².

*ცხ: სვან. (ბქვ.) ზესხ-რა: ქართ. ცაცხე-ი: ჭან. დუცხუ.

*წყ: სვან. ზისყ: ქართ. გრწყილ-ი: მეგრ. წყირ-ი, ჭან. მწყირ-ი;

სვან. ა-სყ-ი „აკეთებს“, ღშხ. ხ-ა-სყ-ა „აწყვიდა“: ქართ. ა-წყ-ობ-ს: მეგრ. ო-ნწყ-უნ-ს;

სვან. ხ-ო-მსყ-ირ-ი „უყურებს“: ქართ. უ-წყ-ი-ს: მეგრ. ო-რწყ-

¹ *ძღ ჯგუფის რეფლექსი არ დასტურდება ისტორიულ სვანურში წარმოდგენილ ფორმებში.

² იხ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები (იკე, IV, 1953, გვ. 46-47); ს. ულენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 180 შმდ.; ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი (იკე, XII, 1960, გვ. 151-155); გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 27 შმდ.

ე-(ნ) „უყურებს“, ჭან. *ო-წკ-ენ* „id“.

მაგრამ **/*ცხ/** ჯგუფი აფრიკატი შენახულია სვანურში, თუ იგი სონანტურ ფონემას მოსდევდა (გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი): შდრ.

სვან. *ცხა* „ფრცხილი“: ქართ. *ფრცხილი*-ი: მეგრ. *ბირცხა*-ა, ჭან. *ბუცხა*-ა;

სვან. *ლი-ცხ-ენ-ე* „გარჩევა, ვარცხნა“, *ლა-ცხ-ნ-ნ-რ* „სავარცხელი“: ქართ. *სა-ვარცხელ*-ი: მეგრ. *ო-რცხ-ონჯ*-ი, ჭან. *ო-ცხოჯ*-ი.

ამგვარად, **/*ცხ/** → სვან. **/სხ/**, მაგრამ **/*სცხ/** → სვან. **/სცხ/** → **/ცხ/**. ზემოთ მოყვანილ სვანურ მაგალითებში **/რ/** სონანტი, რომელმაც, როგორც ჩანს, შეაფერხა თავდაპირველი სვან. **/*ც/** ფონემის დეზაფრიკატიზაცია **/*ცხ/** ჯგუფში, დაკარგულია (შდრ. ანალოგიური ვითარება შესაბამის ჭანურ ფორმებში). დეზაფრიკატიზაციის პროცესი **/*ცხ/** ჯგუფში სვანურში აღარ მოქმედებდა წინამძველი სონანტის დაკარგვის შემდეგ.

1.3. ეგევე შეეხება უკანასიბილანტური (შიშინა) რიგის საერთო-ქართველურ **/*ჯ *ჩ *ჭ/** ფონემათა რეფლექსებს სვანურში. ამ ს. ქართვ. ფონემათა სავარაუდო თავდაპირველი რეფლექსები **/*ჯგ/**, **/*ჩქ/**, **/*ჭკ/** სვანურში შეცვლილია შესაბამისი შიშინა **/შ/** სპირანტის შემცველი **/შგ/**, **/შქ/**, **/შკ/** ჯგუფებით.

/*ჯგ/ ჯგუფისაგან მომდევნო **/*ჟ/** სონანტის გავლენით წარმოქმნილი **/*ძგ/**¹ გადადის შესაბამის სისინა **/სგ/** ჯგუფში², ხოლო **/*ჩქ/** ჯგუფისაგან მომდინარე ადრეული სვანური **/*შქ/** წინაველარული კომპონენტის დისიმილაციური გამჟღერებით გვაძლევს პარამონიულ **/შგ/** ჯგუფს ისტორიული ხანის სვანურში³:

*ჯ: სვან. *ლე-რსგჟენ* „მარჯვენა“: ძვ. ქართ. *მა-რჯუენ-ე*: მეგრ. *მა-რძგენ-ი*;

*ჩ: სვან. *მი-შგუ* „ჩემი“: ქართ. *ჩემი*; მეგრ. - ჭან. *ჩქიმი*;

სვან. *გუ-შგჟე-მ* „ჩვენი“: ქართ. *ჩვენ*-ი: მეგრ. *ჩქინ*-ი, ჭან. *ჩქუნ*-ი;

¹ თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 21.

² რომელიც თავის მხრივ ***ზგ** ჯგუფისაგან უნდა იყოს მიღებული **ზ** → **ჟ** დისიმილაციური დაყრუების გზით.

³ გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 40.

*ჳ: სვან. მგ-შეიდ „მჭედელი“: ქართ. მ-ჭედ-ელ-ი: მეგრ. ჳკად-უ.

1.4. უფრო რთულია ვითარება საერთო-ქართველური შუასიბილანტიური (სისინ-შიშინა) რიგის /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემათა სვანური რეფლექსების შემთხვევაში. აღნიშნული საერთო-ქართველური ფონემები, რომელნიც საერთო-ქართველურის დასავლურ დიალექტურ არეალში უკანასიბილანტიური (შიშინა) რიგის შესაბამის /*ჯ *ჩ *ჭ/ ფონემებში გადავიდნენ, წარმოდგენილია თანამედროვე სვანურში როგორც /ჯ ჩ ჳ/ აფრიკატების, ისე შესაბამისი შიშინა /ჟ შ/ სპირანტების სახით. ეს უკანასკნელი სამართლიანადაა მიჩნეული სვანურში უფრო ადრეული აფრიკატებისაგან მიღებულად დეზაფრიკატიზაციის (სპირანტიზაციის) გზით: ჳ → ჟ, $\left\{ \begin{matrix} ჳ \\ ჩ \end{matrix} \right\} \rightarrow შ$. დასადგენი

და დასაზუსტებელია ოღონდ ის კომბინატორული პირობები, ის გარემოცვა, რომელშიც აღგილი უნდა ჰქონოდა ადრეულ აფრიკატთა ამგვარ სპირანტიზაციას სვანურში, განსხვავებით იმ შემთხვევებისაგან, სადაც არ განხორციელებულა დეზაფრიკატიზაციის პროცესი, რის შედეგადაც ისტორიული ხანის სვანურში საერთო-ქართველური შუასიბილანტიური რიგის /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემათა სხვადასხვა სახის რეფლექსებს ვადასტურებთ²: შიშინა /ჯ ჩ ჳ/ აფრიკატებს და შესაბამის /ჟ შ/ სპირანტებს.

2. საერთო-ქართველური აფრიკატების სპირანტიზაცია სვანურში

2.1. /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემათა შემცველი საერთო-ქართველური ფორმების დისტრიბუციული ფონემური ანალიზი საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ამ ფონემათაგან პრე-სვანურში³ მიღებული /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატები ინახებოდა სონანტურ /*რ *ლ *მ *ნ *ჟ/ ფონემათა უშუალო მეზობლობაში, ამ უკანასკნელთა წინამავალ ან მომდევნო პოზიციაში. სხვა შემთხვევაში ადრეული სვანური /*ჯ *ჩ *ჭ/

¹ ლიტერატურა იხ. ზემოთ, გვ. 97₂.

² პირველი ცდა ამ მიმართულებით ეკუთვნის გ. მაჭავარიანს, რომლის მიხედვითაც აფრიკატთა სპირანტიზაცია არ განხორციელებულა უ (resp. ჟ) ელემენტის წინ (იხ. მისი „საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა“, გვ. 30).

³ ანუ საერთო-ქართველური ენის იმ დიალექტურ არეალში, სადაც შემდგომ სვანური ენა ჩამოყალიბდა როგორც ამ დიალექტური არეალის უშუალო გაგრძელება.

ავრიკატები შესაბამის /ჟ შ/ და /ჰ/ სპირანტებში გადადიოდნენ: შდრ.

- სვან. *ჟაგ-ჟგ-* „მოწამლვა“; *ლი-ჟგ-ენ-ი*; *ოთ-ჟაგ-ა* „მოწამლა“: ქართ. *ძაგ-ებ-ა*: მეგრ.-ჭან. *ჯოგ-*, *წჯუგ-* „მოძულება“ (ს.-ქართვ. **ძაგ*¹ > პრე-სვან. **ჯაგ-*);
- სვან. *ჟელ* „ძაღლი“: ქართ. *ძაღლ-ი*: მეგრ.-ჭან. *ჯოღოთ-ი* (ს.-ქართვ. *ძაღლ > პრე-სვან. **ჯაღლ-*);
- სვან. *ჭაშ* „ქმარი“: ქართ. *კაც-ი*: მეგრ.-ჭან. *კოხ-ი* (ს.-ქართვ. *კაცი > პრე-სვან. **კაჩ-*);
- სვან. *ღაშ* „ჯიხვი“: ქართ. *ვაც-ი*: მეგრ. *ოხ-ი*, ჭან. *ბოხ-ი* (ს.-ქართვ. *ვაცი > პრე-სვან. **ვაჩ-*);
- სვან. *ხ-ო-შა* „დიდი, უფროსი“: ქართ. *ხ-უ-ც-ე-ს-ი*: მეგრ.-ჭან. *უ-ჩ-ა-ში* „უფროსი“ (ს.-ქართვ. **უ-უ-ცი-*);
- სვან. (ბ.ზ.) *ხ-ე-შან* „ასხია“. *მა-შან*, (ლშხ.) *მა-შენ* „ნაყოფი“: ქართ. *ალ-მო-ცენ-ებ-ა*; *მ-ცენ-არ-ე*: მეგრ. *ჩან-ს* „ხარობს“, ჭან. *ი-ჩან-ენ* „id“ (ს.-ქართვ. *ციენ > პრე-სვან. **ჩენ-*);
- სვან. *ლი-რ-ში*: ქართ. *რეც-ე-ა*: მეგრ. *რჩ-აფ-ა* „დაგება“; *ნო-რჩ-აღ-ი* „სარეცელი“ (ს.-ქართვ. *რეცი+*რცი > პრე-სვან. **რეჩ-*/**რჩ-*);
- სვან. *ა-შხ-ი* „წვავს“, *ა-შიხ* „დაწვა“; *შიხ* „ნახშირი“: ქართ. *ცხ-ელ-ი*, *სი-ცხ-ე*: მეგრ. *ჩხ-ე* „ცხელი“, ჭან. *ჩხ-ე* „ცხელება“ (ს.-ქართვ. **ციეხ-*/**ციხ-*/**ცი ხ-* > პრე-სვან. **ჩეხ-*/**ჩიხ-*/**ჩხ-*);

როგორც ვხედავთ, ადრეული სვანური (პრე-სვანური) /*ჯ *ჩ *ჭ²/ ავრიკატები, მომდინარე საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგის /*ძი *ცი *წი/ ფონემებისაგან, დეზაფრიკატიზაციას განიცდიან და შესაბამის /ჟ/ და /შ/ სპირანტებს გვაძლევენ³.

¹ საერთო-ქართველური არქტიპების რეკონსტრუქციისათვის იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965; Г. А. Климов, *Этимологический словарь картвельских языков*, Москва, 1964.

² პრე-სვან./*ჟ/ ფონემის /ჰ/ რეფლექსის შესახებ ისტორიული ხანის სვანურში იხ. ქვემოთ, გვ. 105 შმდ.

³ სვან. ჩო შ- „coire“ ფორმაში, რომელიც შესატყვისია ქართ. ცოლ-ი, მეგრ.-ჭან. ჩილ-ი „კოლი“ ფორმისა, თავკიდური ჩ/ აფრიკატი, მომდინარე ს.-ქართვ. *ცი ფონემისაგან, შემონახულია ბოლოკიდური /შ/ ფონემის დისიმილაციური გავლენით (შდრ. გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 33).

2.2. ამისგან განსხვავებით, ადრეული სვანური /***ჯ *ჩ *ჭ**/ აფრიკატები დაცულია ისტორიულ სონანტურ ფონემათა უშუალო მეზობლობაში: შდრ.

*ჯ: სვან. *ჯუმ-ილ* || *ჯგმ-ილ* || *ჯიმ-ილ* „ძმა დისთვის“: ქართ. ძმა: მეგრ. *ჯიმა*, ჭან. *ჯუმა* „ძმა“ (ს.-ქართვ. **ძიმა* > პრე-სვან. **ჯი-*);

სვან. *ჯუინელ* „ძველი“: ქართ. *ძველ-ი*: მეგრ. *ჯვეში*, ჭან. *მჯვეში*, (ს.-ქართვ. *ძიველ-* > პრე-სვან. **ჯი-*);

სვან. *ჯიჯუი* „ძვალი“: ქართ. *ძვალი-ი* (ს.-ქართვ. **ძიძუალ* > პრე-სვან. **ჯიჯუი*);

სვან. *ლჯე* „რძე“: ქართ. *სძე*: მეგრ. *ბუა*, ჭან. *მჯა* „რძე“ (ს.-ქართვ. **სძიე* > პრეს-სვან. **ლჯე¹*);

სვან. *ჯუუა* „ძუ“ (ძალდი): ქართ. *ძუ* (ს.-ქართვ. **ძიუ-* > პრე-სვან. **ჯუ-*);

*ჩ: სვან. *მეჩი* „მოხუცი“ ქართ. *მეცე*: მეგრ. *ჩე*, ჭან. *ხე* „თეთრი“ (ს.-ქართვ. **მეციე* > პრე-სვან. **მეჩე* > **მე²*);

*ჭ: სვან. *განჭუ* „ანწლი“: ქართ. *ანწლ-ი*: მეგრ.-ჭან. *ინჭირ-ი* (ს.-ქართვ. **განწილ-* > პრე-სვან. **განჭლ-*);

სვან. *პ-ჭ-ი* „აცხოვს“: ქართ. *წუ-ა-ვ-ს*: მეგრ. *ლო-ჭე-ი* „დაწვი, გამოაცხვე“, ჭან. *ი-ჭე-ენ* „იწვის, ცხვება“ (ს.-ქართვ. **წი-ე* > პრე-სვან. **ჭე-* > **ჭ-*);

სვან. *ჭუშ* „ძე, ვაჟიშვილი“: ქართ. *წულ-ი* (ს.-ქართვ. **წულ-* > პრე-სვან. **ჭულ* > **ჭუშ*);

სვან. *ჭითხ* „წყრთა“: ქართ. *წყრთა*: მეგრ. *ჭყირთა* „წყრთა“

სვან. *ჭ ა რ ლ უ* „ძარღვი“ ფორმაში მოსალოდნელი /*ჟ*/ ფონემის ნაცვლად თავკიდურ პოზიციაში ხმოვნის წინ წარმოდგენილია /*ჯ*/ სიტყვა ნასესხები უნდა იყოს გვიან პერიოდში მეგრულიდან კანონზომიერი /*ჯ*/ ფონემით, რომელმაც აღარ განიცადა სვანურში დეზაფრიკატიზაცია (შდრ. ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 308).

¹ თავკიდური **ს₁* ფონემა **ძ₁* > **ჯ* აფრიკატის წინამავალ პოზიციაში /**ლ*/ სონანტში არის გადასული პრე-სვანურში (იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა..., გვ. 137 შმდ.).

² **ჭ* თანხმოვანი ამ ფორმაში ძალიან ადრეულ პერიოდში, უკვე პრე-სვანურში, უნდა ჩავარდნილიყო, რის შედეგადაც **ჩ* ფონემა **ჭ* სონანტის უშუალო მეზობლობაში აღმოჩნდებოდა.

(ს.-ქართვ. *წრთხა¹ > პრე-სვან. *ჭრთხა).

მოყვანილი ფორმების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ შიშინა აფრიკატები სვანურში, მომდინარე საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგის /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემებისაგან, შენახულია იმ შეთხვევაში, თუ ისინი სონანტურ ფონემებთან უშუალო მეზობლობაში იყვნენ წარმოდგენილი. ამასთანავე ანგარიში ეწევა ამ ფონემათა განაწილებას პრე-სვანურ მდგომარეობაში, ანუ სვანურის განვითარების უძველეს ეტაპზე, როდესაც არ იყო ჯერ მომხდარი მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაცია და არ იყო განხორციელებული მთელი რიგი შედარებით გვიანდელი ფონეტიკური პროცესები, რომელთაც თანამედროვე სვანური ფონოლოგიური სახე განსაზღვრეს².

3. ფონემურ ცვლილებათა რელატიური ქრონოლოგია სვანურში

3.1. მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციის შედეგად მიღებული ხმოვნები გვიანდელ სვანურში ცვლიან პირვანდელი შიშინა

¹ საერთო-ქართველური ფორმა სვანურის მონაცემის მიხედვით უნდა აღდგეს როგორც *წ₁ რთხა, მარცვლოვანი *რ სონანტით *წ₁ და *თხ თანხმოვნებს შორის. სვანურში, ს.-ქართვ. *წ₁ ფონემის კანონზომიერი რეფლექსი *ჭ და ცუღ იქნა დეზაფრიკატიზაციისაგან მომდევნო *რ სონანტის გავლენით, რომელმაც უფრო გვიან ვოკალიზაცია განიცადა: *ჭ რთხა > ჭ რთხ (ბოლოკიდური ა-ხმოვნის მოკვეციტ მახვილის პირველ მარცვალზე გადატანის შედეგად, რაც გვიანდელი სვანურისათვის მეტად დამახასიათებელ ფონეტიკურ მოვლენას წარმოადგენდა).

ქართულსა და მეგრულ-ჭანურ ფორმებში *თხ ჯგუფის დაშლისა და *ხ თანხმოვნის წინ გადასმის შედეგად მივიღეთ ამ ენათათვის მეტად ბუნებრივი პარამონიული წყ და ჭყ კომპლექსები (შდრ. ქართ. ბ ა რ ტ ყ ი : ბ ლ ა რ ტ ი, იხ. ს. ჟღენტი, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, თბილისი, 1960, გვ. 86 შმდ.; გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 96).

² სვან. ჩ ი ე ე „სიძე“ ფორმაში, რომელიც შეეფარდება ქართულ სიძე, მეგრ.-ჭან. სინჯა ფორმებს (ს.-ქართვ. *ს₁ ი ძ ე > პრე-სვან. *ში ე ე) /*ი/ სონანტის მომდევნო /*ჯ/ აფრიკატის სპირანტიზაცია შედარებით გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს და აიხსნებოდეს ისტორიული სვანურისათვის დამახასიათებელი ფონოლოგიური ტენდენციით სიტყვის ისეთი გაფორმებისა, რომ სიტყვის სტრუქტურაში აფრიკატი წინ უსწრებდეს სპირანტულ ფონემას: პრე-სვან. *ში ე ე > სვან. ჩ ი ე ე (იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა., გვ. 133).

აფრიკატების გარემოცვას: ეს უკანასკნელი აღარ იმყოფებიან სონანტთა უშუალო მეზობლობაში; მათი გარემოცვა უკვე ემთხვევა არსებითად იმ გარემოცვას, რომელშიც პრე-სვანურ შიშინა /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატებს სპირანტიზაცია უნდა განეცადათ. შიშინა აფრიკატების შენარჩუნება ამგვარ პოზიციებში (ე.ი. პოზიციებში, სადაც ისტორიულად მათ უშუალო მეზობლობაში სონანტური ფონემა ივარაუდება) საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ შიშინა /*ჯ *ჩ (*ჭ)/ აფრიკატთა სპირანტიზაციის რელატიური ქრონოლოგია: ეს პროცესი მოქმედებდა სვანურში მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციამდე; მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციისა და უკანასკნელთა ადგილას სრული წარმოების ხმოვანთა გაჩენის შემდეგ შიშინა /*ჯ *ჩ (*ჭ) აფრიკატების სპირანტიზაციის პროცესს აღარ უნდა ჰქონოდა ადგილი სვანურში¹. შიშინა /*ჯ/ და /*ჩ/ აფრიკატთა სპირანტიზაციის პროცესი ამდენად სვანური ენის განვითარების უძველესი ეტაპისათვის უნდა ვივარაუდოთ.

3.2. ამ დებულებას ადასტურებს გვიანდელი /ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატების არსებობა სვანურში, რომელნიც წინაველარული რიგის შესაბამისი /*გ *ქ *ყ/ ფონემებისაგან მომდინარეობენ ასიბილაციის გზით (პალატალურ ხმოვანთა მეზობლობაში).

ეს მეორეული, წინაველარული რიგის /*გ *ქ *ყ/ ფონემებისგან მომდინარე შიშინა /ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატები არ განიცდიან დეზაფრიკატიზაციას იმ შემთხვევაშიც, ისეთ გარემოცვაშიც, სადაც პირვანდელი, საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგისგან მომდინარე /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატები წარმოდგენილია შესაბამისი სპირანტული /ჟ შ/ და /ჰ/ ფონემების სახით, პირვანდელ შიშინა აფრიკატთა დეზაფრიკატიზაციის შედეგად: შდრ.

სვან. ჯგა „ის, იგი“: ქართ. ეგე;

სვან. ჭ- (მეორე ობ. პ. ნიშანი): ქართ. გ-: მეგრ.-ჭან. გ- „id“.

¹ შდრ. სვან. * მეჩეჲ > მეჩი „მოხუცი“, რომელიც ს.-ქართვ. მქცეჲ > პრე-სვან. *მჩე-ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდეს. სვან. /*ჩ/ აფრიკატი /*ე/ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში, რომელიც მიღებულია მარცვლოვანი [*ჲ] სონანტის ვოკალიზაციის შედეგად, აღარ განიცდის სპირანტიზაციას.

ეს დებულება არ ვრცელდება პრე-სვანურ შიშინა აფრიკატთა რიგის გლოტალიზებულ /*ჭ/ ფონემაზე, რომელიც სპეციფიკურ ქცევას ავლენს ამავე რიგის /*ჯ/ და /*ჩ/ ფონემებთან შედარებით და ისტორიული ხანის სვანურში სპირანტული /ჰ/ რეფლექსით ხასიათდება (იხ. ქვემოთ, გვ. 105 შმდ.).

სვან. *ონ-ჯაბ* „მოვხარშე“: ძვ. ქართ. *გბ-ოლ-ე-ა*: ჭან. *ო-გუბ-უ*;
 სვან. *ჩუ*: ქართ. *ქუე*: მეგრ.-ჭან. *ქო*;
 სვან. *ი-ჩო*: ქართ. *ი-ქმ-ს*: მეგრ. *ი-ქუნ-ს*, ჭან. *ი-ქომ-ს*;
 სვან. *ჭანშ* „ქმარი“: ქართ. *კაც-ი*: მეგრ.-ჭან. *კოჩ-ი*;
 სვან. *ჭუნდ* „კედელი“: ქართ. *კედელ-ი*: მეგრ. *კიდალა*, ჭან. *კოდა* „id.“;
 სვან. *ჭიშხ* „ფეხი“: მეგრ. *კუნჩხ-ი*, ჭან. *კუნჩხე* „ფეხი“ (შდრ. ქართ. *კუარ-ცხლობერკი, მკვრცხლ-ი* „ქვეითი“).

/ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატთა შენარჩუნება მოყვანილ ფორმებში იმით აიხსნება, რომ ამ ფორმათა ჩამოყალიბებისას ასიბილაციის გზით სვანურში აღარ მოქმედებდა დეზაფრიკატიზაციის პროცესი, რომლის წყალობითაც სათანადო პირობებში პირვანდელი (ე. ი. ს.-ქართვ. /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემებისაგან მომდინარე) შიშინა აფრიკატები ისტორიულ სვანურში /ქ/, /შ/ და /ჭ/ სპირანტების სახით წარმოგვიდგა¹.

3.3. სპეციფიკურ რეფლექსებს ავლენენ პრე-სვანური შიშინა /*ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატები ჰარმონიულ /*ჯღ/, /*ჩხ/, /*ჭყ/ ჯგუფებში. სპირანტიზაცია (დეზაფრიკატიზაცია) ამგვარ ჯგუფებში შეეხო /*ჯ/ და /*ჭ/ თანხმოვნებს, მაშინ როდესაც /*ჩ/ უცვლელად არის შემონახული:

*ჯღ→ქღ: სვან. *ხ-ო-ქღუნ-ე* „უძღვანებს“: ძვ. ქართ. *მი-უ-ძღუნ-ა*: მეგრ. *ქი-მე-უ-ჯღონ-უ* „გაუგზავნა“, ჭან. *მო-გ-ი-ნჯღონ-უ* „გამოგიგზავნა“.

*ჭყ→შყ: სვან. *ლი-შყედ* „ვარდნა“: ძვ. ქართ. *წყუედ-ა*: მეგრ. *ჭყვად-ილი-ი* „წყვეტილი, ამოწყვეტილი“, ჭან. *მე-ჭკვად-ერი-ი* „მოწყვეტილი“;

¹ ერთ შემთხვევაში წინაველარული *ჯ ფონემისაგან ასიბილაციის გზით მომდინარე ჯ აფრიკატი სპირანტიზებული სახით არის წარმოდგენილი როგორც /ხ/ ფონემა: შდრ.

სვან. *ზისყ* „რწყილი“: ძვ. ქართ. *გრწყილ-ი*: მეგრ. *წყირ-ი*, ჭან. *მწყირ-ი* (ს.-ქართვ. *გ რწყილ-).

თავდაპირველი *ჯ სვანურში მარცვლოვანი *რ სონანტის ვოკალიზაციის შედეგად მიღებული ი-ს წინ ჯ-ში უნდა გადასულიყო ასიბილაციის გზით. ამ უკანასკნელმა ბოლოკიდური სყ კომპლექსის გავლენით განიცადა ასიმილაციური დეზაფრიკატიზაცია და გაისინება: *ჯისყ > ზისყ (შდრ. გ. მ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 65). ამდენად ჯ→ზ პროცესი მოყვანილ ფორმაში არ არის იმავე რიგისა, რაც ს.-ქართვ. *ძ₁ ფონემისაგან მომდინარე *ჯ აფრიკატის სპირანტიზაცია ზემოთ განხილულ შემთხვევებში.

სვან. *შყაჟუ* „მწყერი“: ქართ. *მწყერი*-ი: მეგრ. *ჭყორი*-ი;

სვან. *ნაშყუ* „ფურთხი“: ქართ. *ნერწყვი*-ი: მეგრ. *ღერჭყე*-ა, ჭან. *ღერჭყე*-ა;

*ჩხ→ჩხ: სვან. *ჩხარა*: ქართ. *ცხრა*: მეგრ. -ჭან. *ჩხორო*;

სვან. *მეჩხიმი* „ცხიმი, ქონი“: ქართ. *ცხიმი*-ი: მეგრ.-ჭან. *ჩხომი* „თევზი“;

სვან. *ღი-რჩხ-ღნ-ე* „წყალში გაველება“: ძვ. ქართ. *რცხ*-ა: მეგრ. *გო-რჩხ-უ* „გარეცხა“, ჭან. *ო-ჩხ-უ* „id.“;

სვან. *ჩეჩხ*, *ჩჩხ* „ცოცხი“: ქართ. *ცოცხი*-ი (ს-ქართვ. *ციოციხ-ი) პრე-სვან. *ჩოჩხი-ი);

მოსალოდნელი /ჩხ/ ჯგუფის ნაცვლად /შხ/-ს დადასტურება რამდენსამე სვანურ ფორმაში აიხსნება გვიანდელი /ჩხ/→/შხ/ დისიმილაციური სპირანტიზაციით სიტყვის თავში წარმოდგენილი აფრიკატის გავლენით:

სვან. *ჭიშხ* „ფეხი“: მეგრ. *კუჩხი*-ი, ჭან. *კუჩხ-ე* „ფეხი“ (შდრ. ქართ. *მ-კურცხ-ღი* „ქვეითი“).

თავკიდური /ჭ/ სვანურ ფორმაში მიღებულია თავდაპირველი /კ/-საგან ასიბილაციის გზით. თავკიდური /ჭ/ დისიმილაციურ გავლენას ახდენს პირვანდელ /*ჩხ/ კომპლექსზე და აქცევს მას /შხ/-დ. რამდენადაც /კ/→/ჭ/ სვანურში ქრონოლოგიურად დეზაფრიკატიზაციის მომდევნო პროცესია, /ჩხ/→/შხ/ ამ ფორმაში გვიანდელ კომბინატორულ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ;

სვან. *ჟიშხე* „ლაფურთხა“: ქართ. *ციცხე*-ი¹ (ს-ქართვ. *ძიციხე→პრე-სვან. *ჯიჩხე).

სვანურ ფორმაში მოსალოდნელი /ჩხ/ შეცვლილია /შხ/ ჯგუფით თავდაპირველი თავკიდური /*ჯ/ აფრიკატის გავლენით, რომელმაც შემდგომ თვით განიცადა სპირანტიზაცია /შხ/ ჯგუფთან ასიბილაციით: *ჯიჩხე > *ჯიშხ-> *ჟიშხ-ე*².

3.4. როგორც ვხედავთ, ადრეულ სვანურ /*ჯ *ჩ *ჭ/ თანხმოვანთა რეფლექსები ჰარმონიულ ჯგუფებში განსხვავებულია მათი რეფლექსებისაგან ხმოვნებთან და სონანტებთან კომბინაციაში. /ჩ/ ფონემა ჰარმონიულ /ჩხ/ ჯგუფში ისევე არ განიცდის დეზაფრიკატიზა-

¹ K. H. Schmidt, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache*, Wiesbaden, 1962, გვ. 150.

² გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 31.

ციას და შესაბამის /შ/ სპირანტში გადასვლას, როგორც სონანტებთან მეზობლობაში; მაშინ როდესაც /*ჯღ/ და /*ჭყ/ ჰარმონიული ჯგუფები სპირანტიზებულ /ჟღ/ და /შყ/ ჯგუფებით არის შეცვლილი.

ამ მხრივ მეტად საინტერესოა ადრეული /*ჭ/ ფონემა /*ჭყ/ ჯგუფში, სადაც იგი დეზაფრიკატიზაციის შედეგად რეგულარულად სპირანტული /შ/ ფონემით არის წარმოდგენილი, მაშინ როდესაც სხვა ფონემებთან კომბინაციაში იგი არ განიცდის ამავე სახის დეზაფრიკატიზაციას (/შ/ ფონემაში გადასვლას) და სპეციფიკური თავისებურებებით ხასიათდება. /*ჭ/ ფონემა, რომლის რეფლექსები ისტორიულ სვანურში განსხვავებულია ადრეულ /*ჯღ/ და /*ჩ/ ფონემათა რეფლექსებისაგან, განსაკუთრებულ ქცევას ამჟღავნებს საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგის ფონემათაგან მომდინარე ადრეულ სვანურ /*ჯღ ჩ *ჭ/ სამეულში. ამგვარი /*ჭ/ თავიკიდურ პოზიციაში /*ა *ე *ო/ ხმოვნების წინ და პოზიციაში ხმოვნებს შორის /ჰ/ ფონემაში გადადიოდა (განსხვავებით /*ჯღ/ და /*ჩ/ ფონემებისაგან, რომელნიც ანალოგიურ პირობებში შესაბამისად /ჟ/ და /შ/ სპირანტებს გვაძლევენ)¹:

სვან. *ჰებ* „ბალი“: ქართ. *წაბლ-ი*: მეგრ.-ჭან. *ჭებურ-ი* (ს.-ქართვ. *წაბლ- > პრე-სვან. *ჭაბლ-);

სვან. *ჰოდ* (ა-ჰოდ „გაყიდე“, ხ-ა-ჰოდ-ი „აძლევს“): ქართ. *წოდ* (ა-წოდ-ებ-ს, მი-ა-წოდ-ა) (ს.-ქართვ. *წოდ- > პრე-სვან. *ჭოდ-);

სვან. *ჰადჟ* „ნატვრა“: ქართ. *წად-ილ-ი* (ს.-ქართვ. *წად- > პრე-სვან. *ჭად-);

სვან. *ჰამ* „დილა“: მეგრ. *ჭუმ-ე*, *ჭუმ-ან-ი* „ხვალ“; ჭან. *ჭუმ-ან-ი* „დილა“ (ს.-ქართვ. *წამ- > პრე-სვან. *ჭამ-);

სვან. *ხ-ე-ჰ-ა* „ეწევა“, *ლი-ჰ-ი* „დაწევა“: ქართ. *ე-წევა*: მეგრ.: *ჭაფ-ა* „დაწევა, მიღწევა“ (ს.-ქართვ. *წ- > პრე-სვან. *ჭ-);

სვან. *ჰ-მ-რ-ი* „წერს“: ქართ. *წერ-ს*: მეგრ.-ჭან. *ჭარ-უმ-ს* (ს.-ქართვ. *წერ- / *წრ- > პრე-სვან. *ჭერ- / *ჭრ-)².

¹ შდრ. გ. მაჭავარიანი, იქვე, გვ. 37 შმდ.

² მოყვანილ ფორმათა დაკავშირებისათვის იხ. Н. Марр, *Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания*: Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, СПб., 1914, вып. I-II, გვ. 4, 14-15, 33-35; В. Топуриа, *Некоторые вопросы сравнительной фонетики картвельских языков*, Москва, 1960, გვ. 10 შმდ. Г. А. Климов, *Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы* (ИАН СССР, Отд. литературы и языка, 1960,

ამ უკანასკნელ ფორმაში მოსალოდნელი /ჰ/-ს ნაცვლად წარმოდგენილია /მ/. სვანურში ს.-ქართვ. *წ₁ერ- / *წ₁-ერ- / *წ₁რ- ფუძის ნულ-საფეხურიანი ვარიანტის *ჭრ- გაბატონდა და განზოგადდა მთელს პარადიგმაზე. ამ პოზიციაში (/ *რ/ სონანტის უშუალო მეზობლობაში) ადრეული შიშინა / *ჭ/ აფრიკატი წარმოგვიდგა /მ/-ის სახით (განსხვავებით სავარაუდო სრულ-საფეხურიანი *ჭერ- ფორმისაგან, სადაც იგი /ჰ/-ს უნდა შერწყმოდა: პრე-სვან. *ჭერ- / *ჭრ- სვან. *ჭერ- / მრ-)¹.

ერთადერთ მაგალითში საერთო-ქართველური *წ₁ ფონემისაგან მომდინარე ქართ. /წ/ და მეგრ.-ჭან. /ჭ/ ფონემას სვანურში თითქოს ნული შეეფარდება; ამასთანვე დასტურდება მომდევნო ხმოვნის დაგრძელება;

სვან. მერ „ბუზი, მწერი“: ქართ. მწერი-ი: მეგრ. ჭანჯ-ი, ჭან. მჭანჯ-ი „ბუზი“².

სვანურში დადასტურებული ფორმა მარტივად აიხსნება სვან. / *ჭ/ თანხმოვნის ზემოთ განხილულ გარდაქმნათა გათვალისწინებით, ს.-ქართვ. *მწ₁ერ არქეტიპი მოგვცემდა პრე-სვანურში *მჭერ-ფორმას, შიშინა / *ჭ/ აფრიკატის კანონზომიერი შენარჩუნებით / *მ / სონანტის მეზობლობაში. უფრო გვიან მარცვლოვანი (*მ) სონანტის ვოკალიზაციის შედეგად უნდა მიგვეღო *მეჭერ- ფორმა, ორ იდენ-

ტ. 19, გვ. 24); Г.А. Климов, *Этимологический словарь картвельских языков*, Москва, 1964; К. Н. Schmidt, *Studien zur Rekonstruktion...*, გვ. 55; 154 შმდ.

¹ შდრ. *ჭ→ გადასვლა თანხმოვნის წინ ისეთ სვანურ ფორმებში, როგორიცაა ა-მცხ-უნ-ე „აღვიძებს“ < *ა-ჭცხ-უნ-ე (ძვ. ქართ. მ-კუირცხ-ე „ფხიზელი, მღვიძარე“, ჭან. გო-კუცხ-უ „გაიღვიძა“, ე. ი. ს.-ქართვ. *კ-სვან. *ჭ→მ); შდრ. აგრეთვე ზოგ სვანურ დიალექტში ჭ→მ თანხმოვნის წინ: ა-ჭ-ტის > ლშხ. ა-მ-ტის „დაგაბრუნა“ (იხ. გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 64 შმდ). ერთი და იმავე ფონემური ერთეულის რეფლექსთა სხვაობისათვის სვანურში ნულ-საფეხურიანი და სრულ-საფეხურიანი ფორმებში შდრ. ს.-ქართვ. *ჭ ფონემის რეფლექსები სვანურში. როგორც ცნობილია, ს.-ქართვ. *ჭ სვანურში წარმოდგენილია შკ ჯგუფის სახით; მაგრამ ნულ-საფეხურიანი ფორმებში, სადაც ს.-ქართვ. *ჭ ფონემა უშუალოდ თანხმოვანს ან უმარცვლო სონანტს უსწრებდა წინ, იგი შეცვლილია ნულით (წინამავალი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელებით): სვან. ხ-მ-მ-ნ-ე „აქმევს“: ქართ. ა-ჭმ-ევ-ს (სვან. მ- < *ჭმ-); ლ-მ-რ-ე „სათიბი“ (ეტიმ. „საჭრელი“): ქართ. სა-ჭრ-ელ-ი (სვან. რ- < *ჭრ-) (იხ. გ. მაჭავარიანი, ხს. ნაშრომი, გვ. 42).

² Г.А. Климов, *Опыт реконструкции...*, გვ. 22.

ტურ ხმოვანს შორის /*ჭ/ აფრიკატი, რომელიც ამ პოზიციაში /ჰ/-ში უნდა გადასულიყო. ამ უკანასკნელის დაკარგვითა და ხმოვანთა შერწყმით მივიღეთ ისტორიულ სვანურში დადასტურებული გრძელ-ხმოვნისანი მურ-ფორმა¹.

3.5. როგორც ვხედავთ, ადრეული სვანური /*ჭ/ ფონემა, რომელიც უპირისპირდებოდა ამავე რიგის /*ჯ/ და /*ჩ/ აფრიკატებს როგორც მკვეთრი (გლოტალიზებული) არამკვეთრებს (არაგლოტალიზებულებს), განსხვავებულია ამ უკანასკნელთაგან იმ მხრივ, რომ იგი ისტორიული ხანის სვანურში სპეციფიკური რეფლექსების სახით წარმოგვიდგება.

საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგის /*ძი/ და /*ცი/ ფონემათაგან მომდინარე პრე-სვან. /*ჯ/ და /*ჩ/ აფრიკატები გარკვეულ პირობებში განიცდიან დეზაფრიკატიზაციას და შესაბამის შიშინა /ჟ/ და /შ/ სპირანტებში გადადიან. ამათგან განსხვავებით, საერთო-ქართველური /*წი/ ფონემისაგან მომდინარე მკვეთრი /*ჭ/ აფრიკატი ადრეულ სვანურში ანალოგიურ პირობებში სპეციფიკურ სპირანტიზაციას განიცდის: /*ა ე *ო/ ხმოვნების წინა და ინტერვოკალურ პოზიციაში იგი /ჰ/ ფონემაში გადადის (მხოლოდ პარამონიულ /*ჭყ/ ჯგუფში განიცდის /*ჭ/ აფრიკატი /*ჯ/ და /*ჩ/ აფ-

¹ ერთადერთ მაგალითში მოსალოდნელი ჰ ფონემის ნაცვლად თავკიდურ პოზიციაში ხმოვნის წინ წარმოდგენილია ჰ: სვან. ჰემ „თივა“: მეგრ. (რ) ჰემ-ი „pubes“, ჰან. ჰამ-ი „წამალი“: ქართ. წამ-ალი (შდრ. გ. როგავა, წამალ-სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 3, 1945). რამდენადაც /ჰ/ ფონემის შემონახვა ამ პოზიციაში კომბინატორულად ვერ აიხსნება, სვანური ფორმა მეგრულ-ჭანური დიალექტებიდან შემოსულ სიტყვად უნდა მივიჩნიოთ (იხ. გ. მ ა ჰ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 38).

ამგვარი ფორმების აღმოჩენით, რომლებშიც შეინიშნება ერთგვარი გადახრები სვანურ ფონემათათვის დამახასიათებელი ფონოლოგიური ევოლუციისაგან, შეიძლება გამოიყოს უცხო ენობრივი ლექსიკური პლასტი სვანურში, მომდინარე ძირითადად მეგრული და ქართული დიალექტებიდან (შდრ. ზემოთ ჯჩრდლუ სიტყვის შემთხვევაში). მხოლოდ ამ აზრით შეიძლება ვილაპარაკოთ სვანურში „ზანური“ და „ქართული“ ფენების შესახებ. ეს „ფენები“ სვანურში სხვა არაფერია, თუ არა გარკვეული სიმრავლე მეგრულ-ჭანური, ქართული და სხვა დიალექტებიდან შესული ლექსიკური ერთეულებისა, რომელთა უცხო (არასვანური) წარმომავლობა ვლინდება მათში წარმოდგენილ ფონემათა სპეციფიკურ ქცევაში, რაც განსხვავებულია საკუთარივე პრე-სვანურიდან მომდინარე ფონემათა ქცევისაგან.

რიკატა ანალოგიურ სპირანტიზაციას და /მჟ/ ჯგუფის სახით წარმოგვიდგება). /*ჭ/→/ჰ/ პროცესი უნდა გაგრძელებულიყო სონანტთა ვოკალიზაციის შემდეგაც, რამდენადაც ამ პროცესისათვის ჯერ კიდევ რელევანტურია ის პოზიციები, ის გარემოცვა, რომელიც მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციის შედეგად შეიქმნა¹.

ადრეულ სვანურ თანხმოვანთა გარდაქმნის ყველაზე გვიანდელ აქტად უნდა მივიჩნიოთ წინაველარული რიგის /გ ქ კ/ თანხმოვანთა ასიბილაცია, რამდენადაც ამ უკანასკნელთაგან კომბინატორულად მიღებული /ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატები აღარ განიცდიან პირველად /*ჯ *ჩ *ჭ/ ფონემათათვის დამახასიათებელ ცვლილებებს, რომლებიც მათ სხვადასხვა სახის სპირანტიზაციაში გამოიხატა².

¹ შდრ. ზემოთ სვან. მჭო „ბუზი, მწერი“ ფორმის წარმომავლობა.

/*ჭ/→/ჰ/ პროცესი, რომელიც მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციის შემდეგაც მოქმედებდა, არ შეეხო თავიკიდურ სვანურ /ჰ/ აფრიკატს ჭითხ „წყრთა“ ფორმაში (ს.-ქართვ. *წყრთხა > პრე-სვან. *ჰრთხა > სვან. ჭითხ. სადაც [ი] სეგმენტი მარცვლოვანი [*რ] სონანტის ვოკალიზაციის შედეგად მიღებული ელემენტია, იხ. ზემოთ, გვ. 10), რამდენადაც ეს ფონემა აქ [ი] სეგმენტის მეზობლად არის წარმოდგენილი, რომელიც /*ჭ/→/ჰ/ პროცესის მოქმედების პერიოდში /*ჯ/ სონანტის მარცვლოვან ალოფონად (და არა საკუთრივ ხმოვან ფონემად) გვევლინებოდა.

სონანტთა მარცვლოვანი [*რ, *ღ *მ *წ] ალოფონების ვოკალიზაციის შედეგად სონანტურ ფონემათა კლასი არ ყოფილა მთლიანად ელიმინირებული სვანური ფონოლოგიური სისტემიდან. ფონემათა ამ კლასს ჯერ კიდევ განეკუთვნებოდა სვანურში [*ღ] და [*ჟ] ფონემები შესაბამისად [ი] და [ჲ], [უ] და [ჟ] ალოფონებით. სრული ელიმინაცია სონანტური ფონემებისა სვანური ფონოლოგიური სისტემიდან სვანურ დიალექტთა ისტორიულად დამოწმებული მდგომარეობის უშუალოდ წინამავალ პერიოდს უნდა მივაწეროთ. (შდრ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა..., გვ. 25 შმდ).

² ამით განისაზღვრება /*ჭ/→/ჰ/ სპირანტიზაციის პროცესის ქრონოლოგიური საზღვრები. /*ჭ/→/ჰ/ პროცესი, განსხვავებით პრე-სვან. /*ჯ/ და /*ჩ/ ფონემათა დეზაფრიკატიზაციის პროცესისაგან, მოქმედებდა სვანურში მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციის შემდეგაც, იგი გაგრძელდა სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში წინაველარულ /გ ქ კ/ თანხმოვანთა ასიბილაციის პროცესის დაწყებამდე: სვან./ჰ/ მიღებული /*კ/ ფონემის ასიბილაციის გზით, აღარ განიცდის პირველადი ს.-ქართვ. /*წ₁/ ფონემისაგან მომდინარე სვან. /*კ/ აფრიკატისათვის სათანადო პირობებში დამახასიათებელ გადასვლას /ჰ/ სპირანტში (შდრ. სვან. ჭჰშ. „ქმარი“: ქართ. კაცი: მეგრ.-ჭან. კოჩი სვან. ჭჰშად „კედელი“: ქართ. კედელ-ი: მეგრ. კიდალა ჭან. კოდა, „id“ იხ. ზემოთ. გვ. 102 შმდ.).

3.6. ყველაზე ადრინდელ ცვლილებად სვანურში, რომელიც სვანურ არეალს ზანურ არეალთან ერთ საერთო დასავლურ-ქართველურ დიალექტურ არეალად აერთიანებს, იყო სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა რიგების სათანადო გადაწევა. ამათგან შუასიბილანტურმა /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ რიგმა მოგვცა პრე-სვანურში შესაბამისი შიშინა /*ჯ₁ *ჩ₁ *ჭ₁/ რიგი.

ამ პროცესს ადრეულ სვანურში (პრე-სვანურში) მოჰყვა აფრიკატების სპირანტიზაცია ჰარმონიულ ჯგუფებში, რასაც უნდა დართვოდა არამკვეთრ /*ჯ/ და /*ჩ/ ფონემათა დეზაფრიკატიზაცია სათანადო პირობებში და მკვეთრი /*ჭ/ აფრიკატის გადასვლა /ჰ/ ფონემაში¹.

/*ჯ/ და /*ჩ/ ფონემათა დეზაფრიკატიზაციის პროცესის დასრულების (შეწყვეტის) შემდეგ იწყება სვანურში სონანტთა ვოკალიზაციის პროცესი, რომელიც მარცვლოვან სონანტთა ადგილას სხვადასხვა ტემბრის სრული წარმოების ვოკალურ სემანტთა წარმოქმნაში გამოიხატა.

მკვეთრი /*ჭ/ აფრიკატის სპირანტიზაციის პროცესი და მისი სათანადო პირობებში სპირანტულ /ჰ/ ფონემაში გადასვლა გრძელდება მარცვლოვან სონანტთა ვოკალიზაციის შემდეგაც, ვიდრე წინაველარულ თანხმოვანთა ასიმილაციის პროცესის დაწყებამდე. ამ თვალსაზრისით, გლოტალიზებული /*ჭ/ აფრიკატი სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში მკვეთრად უპირისპირდება ამავე რიგის /*ჯ/ და /*ჩ/ აფრიკატებს, რომელთაც განსხვავებული ხასიათის სპირანტიზაცია (დეზაფრიკატიზაცია) განიცადეს.

¹ საერთო-ქართველური შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა) რიგის /*ძ₁/ და /*წ₁/ ფონემათგან მომდინარე /*ჯ/ და /*ჭ/ აფრიკატთა ადრეულ სპირანტიზაციას ჰარმონიულ /*ჯლ/ და /*ჭყ/ ჯგუფებში (შესაძლებელია ჯერ კიდევ პრე-სვანურში) მხარს უჭერს საერთო-ქართველური უკანასიბილანტური (შიშინა) რიგის /*ჯ₁ *ჩ₁ *ჭ₁/ ფონემათა ქცევა სვანურში. ამ ფონემათა პრე-სვანური /*ჯგ/ და /*ჩქ/ და /*ჭკ/ რეფლექსები, რომლებიც თანხმოვანთა ჰარმონიულ ჯგუფებს წარმოადგენენ, მეტად ადრეულ პერიოდში განიცდიან სპირანტიზაციას და შესაბამისად, /სგ/ (შიშინა აფრიკატის წინასწარი გასისინებით მომდევნო /*ტ₁-ს გავლენით და ამის შედეგად მიღებული /*ზ/ ფონემის დისიმილაციური დაყრუებით), /*შქ/→/*შგ/ (წინაველარული კომპონენტის დისიმილაციური გამჟღერებით) და /შკ/ ჯგუფებს გვაძლევენ (იხ. ზემოთ გვ. 98); შდრ. აგრეთვე სვანურ სისინა აფრიკატთა სპირანტიზაცია ჰარმონიულ /*ცხ/ და /*წყ/ ჯგუფებში. (იხ. ზემოთ გვ. 97 შმდ.).

ამ პროცესებთან შედარებით ქრონოლოგიურად ყველაზე გვიანდელია კომბინატორული ფონეტიკური პროცესი წინაველარულ /გ ქ კ/ თანხმოვანთა ასიბილაციისა წინა რიგის ხმოვანთა მეზობლობაში.

რამდენადაც წინაველარული რიგის თანხმოვნებმა ასიბილაცია განიცადეს, აგრეთვე უმლაუტის შედეგად მიღებული პალატალური /წ თ ჯ/ ხმოვნების წინამავალ პოზიციაშიც,¹ უნდა დაეუშვათ, რომ ასიბილაციის პროცესი მოსდევდა ხმოვანთა უმლაუტს სვანურში (ან, ყოველ შემთხვევაში, მისი თანადროული პროცესი იყო).

აღნიშნულმა ფონეტიკურმა პროცესებმა არსებითად გარდაქმნეს საერთო-ქართველურიდან მომდინარე სიტყვის ფონემური შედგენილობა სვანურში და განსაზღვრეს სიტყვის ფონოლოგიური სახე, რომელსაც ჩვენ ისტორიული ხანის სვანურ დიალექტებში ვადასტურებთ.

4. ფონემურ გარდაქმნათა ფორმულირება „გადაწერის წესების“ ტერმინებში

4.1. წარმოვადგინოთ ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული ფონემური გარდაქმნები სვანურში ე.წ. „გადაწერის წესების“ საშუალებით, რომელთაც აქვთ სახე:

$A \rightarrow B$ გარემ. $X \xrightarrow{Z} Y$, სადაც A, B, X, Y და Z გარკვეული სიმბოლოებია,

რომელნიც სხვადასხვანაირად შეიძლება იქნენ ინტერპრეტირებულნი (მაგ., როგორც ფონემური დიფერენციალური ნიშნები ან ცალკეული ბგერითი სეგმენტები, როგორც ფონემები ან მორფემები და სხვ.) ხოლო „ $\rightarrow$ “ ნიშნავს: „უნდა შეიცვალოს...“, „უნდა გადაიწეროს როგორც...“ $A \rightarrow B$ გარემ. $X \xrightarrow{Z} Y$, მაშასადამე, ნიშნავს:

„შეცვალე A B -თი (ან: „გადაწერე A როგორც B “) $X \xrightarrow{Z} Y$ გარემოცვაში, სადაც X, Y და Z სიმბოლოებმა შეიძლება ნულის მნიშვნელობაც

¹ შდრ. სვან. ჭწუ. „ჭმარი“ საპირისპიროდ ქართ. კაც-ი და მეგრ.-ჭან. კოჩ-ი ფორმებისა, (პრე-სვან. *კაჩ-ი > *კწუ > ჭწუ). სვან. ჭიშხ „ფეხი“ საპირისპიროდ ძვ. ქართ. მ-კვრცხ-ლ-, მეგრ. კუჩხ-ი, ჭან. კუჩხ-ე ფორმებისა (პრე-სვან. *კუჩხ-ი > *ჭუჩხ და აქედან თავკიდური შიშინა აფრიკატის დისიმილაციური გავლენით სვან. ჭიშხ).

მიიღონ. $C \rightarrow D$ გარემ. $X \xrightarrow{Z} Y$ ნიშნავს: „გადაწერე C როგორც D ასეთსავე

$X \xrightarrow{Z} Y$ გარემოცვაში“. ეს ორი ფორმულა შეიძლება ჩაიწეროს ერთი

საერთო ფორმულის სახით: $\left\{ \begin{array}{l} A \rightarrow B \\ C \rightarrow D \end{array} \right\}$ გარემ. $X \xrightarrow{Z} Y^1$

4.2. ყოველი ფონემური ერთეული უნდა განვიხილოთ როგორც გარკვეული კონა, ერთობლიობა დიფერენციალური ნიშნებისა, რომელნიც მინიმალურ დისკრეტულ სიგნალებს წარმოადგენენ.

ასე, მაგალითად, სვანური ფონემური სისტემის ის ერთეული, რომელსაც ჩვენ პირობით /ბ/ სიმბოლოთი აღვნიშნავთ, წარმოადგენს შემდეგი დიფერენციალური ნიშნების ერთობლიობას (ბინარულ აკუსტიკურ დიფერენციალურ ნიშანთა ტერმინებში):² [კონსონანტური, არავოკალური, დიფუზური, დაბალი ტონალობის, მუდერი, მეყსეული, არამძაფრი, არანაზალი]. ამგვარად, /ბ/ სიმბოლო სხვა არაფერია, თუ არა შემოკლებული ჩაწერა ბინარულ დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობისა, რომელნიც დადებით ან უარყოფით მნიშვნელობებს იღებენ:

+ კონსონანტური
- ვოკალური
+ დიფუზური
+ დაბალი ტონალობის
+ მუდერი
+ მეყსეული
- მძაფრი
- ნაზალი

¹ იხ. Morris Halle, *Phonology in generative grammar* („Word“, 18, N 1-2, 1962, გვ. 54 შმდ).

² იხ. R. Jakobson, M. Fant, M. Halle. *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates*, Cambridge, Mass., 1955; რუსული თარგმანი: *Введение в анализ речи* („Новое в лингвистике“, II, Москва, 1962, გვ. 173 შმდ.); R. Jakobson and M. Halle. *Fundamentals of language*, The Hague, 1956.

საერთო-ქართველურ და სვანურ ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცა*

ფონემები	ძ	ც	წ	ძ ₁	ცი	წ ₁	ჭ	ჭ ₁	ს	ზ	ს ₁	ჟ	შ
ლოფერენ- ციალური ნიშნები													
კონსონანტური	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ვოკალური	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
კომბაქტური	(-)	(-)	(-)	+	+	+	(+)	(+)	(-)	(-)	+	(+)	(+)
დიფუზური	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-
დაბალი ტონალობის (პერიფერიული)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
მჟღერი	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
მეცხეული	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
მძიფრი	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
გლოტალიზებული		-	+		-								

* მატრიცაში დახასიათებულია მხოლოდ ის ფონემები, რომელთა გარდაქმნები სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში წარ-
მოდგენილია „გადაწერის წესების“ სახით.

საერთო-ქართულურ და სვანურ ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცი (გაგრძელება)

ფონემები	გ	ქ	კ	ღ	ხ	ყ	ჰ	რ	ლ	მ	ნ	ჟ	ა	ე	ი	ო	უ	ზ
ლიფერენ- ციალური ნიშნები																		
კონსონანტური	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ვოკალური	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
კომბაქტური	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
დიფუზიური	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
დაბალი ტონილობის (პერიფერიული)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ბემოლური	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
მჟღერი	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
მექსეული	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
მძაფრი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
გლტალიზებული	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ნაზალი	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ასევე, /ფ/ არის შემოკლებული ჩაწერა ბინარულ დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობისა:

+ კონსონანტური
- ეოკალური
+ დიფუზური
+ დაბალი ტონალობის
- მჟღერი
+ მეყსეული
- მძაფრი
- გლოტალიზებული
- ნაზალი

ამის საპირისპიროდ,

+ კონსონანტური
- ეოკალური
+ დიფუზური
+ დაბალი ტონ.
- მჟღერი
+ მეყსეული
- მძაფრი
+ გლოტალიზებული
- ნაზალი

დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობა ასახავს სვანური ფონემური სისტემის ერთეულს, რომელიც შემოკლებულად /ჰ/ სიმბოლოთი აღინიშნება. (იხ. ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცი).

რამდენადაც ხშულთა /ბ-ფ-ჰ/ სამეულში /ბ/ ფონემის „მჟღერიობიდან“ ავტომატურად გამოიყვანება მისი „არაგლოტალიზებულიობა“, ეს ნიშანი [-გლოტალიზებული] ჭარბია /ბ/ ფონემის დახასიათებისას. ამიტომ, იგი არ შედის /ბ/ ფონემისათვის დამახასიათებელ დიფერენციალურ ნიშანთა კონაში, განსხვავებით /ფ/ და /ჰ/ ფონემათაგან. ეგევე შეეხება ხშულთა და აფრიკატთა დანარჩენი სამეულების დიფერენციალურ ნიშანთა კონებს.

4.3. ამგვარივე დიფერენციალურ ნიშანთა კონების სახით შეიძლება წარმოვადგინოთ აფრიკატთა სისტემა ქართველურ ენებში. საერთო-ქართველური /*ძ *ც *წ/, /*ჯ *ჩ *ჭ/ და /*ძი *ცი *წი/ აფრიკატები გარკვეული ფონოლოგიური ინტერპრეტაციის შედეგად¹ წარმოგვიდგება როგორც შემდეგ ბინარულ დიფერენციალურ ნიშანთა კონები:

*ძ	*ც	*წ
+ კონსონანტური -ვოკალური -კომპაქტური + დიფუზური -დაბალი ტონალობის + მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი	+ კონსონანტური -ვოკალური -კომპაქტური + დიფუზური -დაბალი ტონალობის -მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი -გლოტალიზებული	+ კონსონანტური -ვოკალური -კომპაქტური + დიფუზური -დაბალი ტონალობის -მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი + გლოტალიზებული
*ჯ	*ჩ	*ჭ
+ კონსონანტური -ვოკალური + კომპაქტური -დიფუზური -დაბალი ტონალობის + მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი	+ კონსონანტური -ვოკალური + კომპაქტური -დიფუზური -დაბალი ტონალობის -მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი -გლოტალიზებული	+ კონსონანტური -ვოკალური + კომპაქტური -დიფუზური -დაბალი ტონალობის -მჟღერი + მეყსეული + მძაფრი + გლოტალიზებული

¹ თუ აღნიშნულ სამეულებს განვიხილავთ როგორც წინასიბილანტური (სისინა), უკანასიბილანტური (შიშინა) და შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა) რიგის ფონემურ ერთეულებს.

*ძ ₁	*ც ₁	*წ ₁
+ კონსონანტური	+ კონსონანტური	+ კონსონანტური
- ვოკალური	- ვოკალური	- ვოკალური
+ კომპაქტური	+ კომპაქტური	+ კომპაქტური
+ დიფუზური	+ დიფუზური	+ დიფუზური
- დაბალი ტონალობის	- დაბალი ტონალობის	- დაბალი ტონალობის
+ მჟღერი	- მჟღერი	- მჟღერი
+ მეყსეული	+ მეყსეული	+ მეყსეული
+ მძაფრი	+ მძაფრი	+ მძაფრი
	- გლოტალიზებული	+ გლოტალიზებული

სვანურში /ჯ ჩ ჭ/ და /ძ ც წ/ აფრიკატები დახასიათდება „კომპაქტურობა-დიფუზურობით“ არა როგორც ორი დამოუკიდებელი ნიშნით (როგორც ეს შესაბამის საერთო-ქართველურ ფონემათათვის გვაქვს, რამდენადაც აქ წარმოდგენილია სიბილანტურ აფრიკატა მესამე რიგი, რომელიც ამ ორივე დიფერენციალური ნიშნის დადებითი მნიშვნელობით უნდა დახასიათდეს), არამედ ერთ-ერთი ამ ნიშნით, რომელსაც დადებითი ან უარყოფითი მნიშვნელობა მიეწერება. სვანური /ჯ ჩ ჭ/ ფონემები ხასიათდება [-დიფუზური] ნიშნით, ხოლო სისინა /ძ ც წ/ ფონემები - [+ დიფუზური] ნიშნით. ამიტომ ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცში სვანური /ძ ც წ/ და /ჯ ჩ ჭ/ ფონემათათვის „კომპაქტური“ ნიშნის მნიშვნელობები ფრჩხილებშია ჩასმული; ეს ნიშანი დასახელებულ სვანურ ფონემათა მიმართ ირელევანტურია. მას ღირებულება აქვს საერთო-ქართველური წინასიბილანტური /*ძ *ც *წ/ და უკანასიბილანტური /*ჯ *ჩ *ჭ/ რიგებისათვის, რომლებიც უნდა დახასიათდნენ „კომპაქტური“ ~ „დიფუზური“ ნიშნების სხვადასხვა მნიშვნელობებით, საპირისპიროდ შუასიბილანტური რიგის /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ ფონემებისა.

აფრიკატთაგან განსხვავებით, შიშინა სპირანტები სვანურში შემდეგ დიფერენციალურ ნიშანთა კონების სახით წარმოგვიდგება:

შ	ჟ
+ კონსონანტური - ეოკალური + კომპაქტური - დაბალი ტონალობის - მჟღერი - მყესეული + მძაფრი	+ კონსონანტური - ეოკალური + კომპაქტური - დაბალი ტონალობის + მჟღერი - მყესეული + მძაფრი

4.4. ყოველი დიაქრონიული ფონემური გარდაქმნა შეიძლება გამოვხატოთ „გადაწერის წესის“ სახით, სადაც „→“ ნიშნის მარცხნივ წარმოდგენილი სიმბოლო ასახავს ენის ადრეული მდგომარეობის ფონემურ ერთეულს, ხოლო მის მარჯვნივ წარმოდგენილი – ამ ფონემის გარდაქმნის შედეგად მიღებულ ერთეულს ენის მომდევნო მდგომარეობაში. ასე მაგალითად, ს.-ქართვ. /*ძ₁/ → პრე-სვან. /*ჯ/ ფორმულა არსებითად „გადაწერის წესის“ სახითაა წარმოდგენილი, რომელიც გვეუბნება, რომ საერთო-ქართველური ფონემა გამოხატული /*ძ₁/ სიმბოლოთი, უნდა შეიცვალოს /*ჯ/ სიმბოლოთი გამოხატული ფონემით, რათა მივიღოთ პრე-სვანური ფონემური ერთეული, რომლითაც შეიცვალა გარკვეულ პერიოდში საერთო-ქართველური /*ძ₁/ ფონემა.

ამგვარად, დიაქრონიულად ინტერპრეტირებული „გადაწერის წესები“ გვიხასიათებს იმ ოპერაციებს, რომელნიც უნდა განხორციელდეს ენის ადრეული ეტაპიდან უფრო გვიანდელ ეტაპზე გადასვლისათვის სხვადასხვა სტრუქტურულ დონეზე.

ფონემურ ერთეულთა დიფერენციალურ ნიშანთა კონებად განხილვისას „გადაწერის წესები“ შეიძლება ისე იყოს ფორმულირებული, რომ გადაწერის ოპერაცია შეეხებოდეს დიფერენციალურ ნიშნებს, რაც მეტად ამარტივებს ფონემათა დიაქრონიული გარდაქმნების აღწერას. ამგვარი „გადაწერის წესების“ თანმიმდევრული (ე. ი. გარკვეული რიგის მიხედვით დალაგებული) განხორციელება გადაგვიყვანს ენის ამოსავალი ეტაპიდან (ე. ი. ისეთი ენობრივი მდგომარეობიდან, რომელიც მოცემული აღწერის თვალსაზრისით „ამო-

სავალ“ მდგომარეობად ითვლება – მაგალითად, „საერთო-ქართველური ენობრივი მდგომარეობა“, „საერთო-ინდოევროპული ენობრივი მდგომარეობა“ და სხვა). განვითარების უფრო გვიანდელ ეტაპზე ვიდრე „საბოლოო“ ეტაპამდე, რომელსაც ენის ისტორიულად დადასტურებული მდგომარეობა წარმოადგენს.

4.5. საერთო-ქართველური შუასიბილანტური რიგის ზემოთ ფორმულირებული გარდაქმნები სვანურში შემდეგი თანმიმდევრული „გადაწერის წესების“ საშუალებით შეიძლება იქნეს გამოსახული¹:

(1) ს.-ქართვ. /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ → პრე-სვან. /*ჯ *ჩ *ჭ/:

$$\begin{bmatrix} +\text{კომპაქტური} \\ +\text{დიფუზური} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მძაფრი} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} -\text{დიფუზური} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მძაფრი} \end{bmatrix}$$

ეს წესი გულისხმობს, რომ ყველა ის ფონემა, რომელთაც საერთო აქვთ ნიშნები [+კომპაქტური, +დიფუზური, +მეყსეული, +მძაფრი], ხოლო დანარჩენი ნიშნები შეიძლება არ გავითვალისწინოთ (ასეთი ფონემები – ე. ი. ფონემები, რომელთათვისაც საერთოა ზემოთ დასახელებული ნიშნები – საერთო-ქართველურში მხოლოდ ის ფონემებია, რომლებიც შემოკლებით /*ძ₁ *ც₁ *წ₁/ სიმბოლოებით აღინიშნება), გარდაიქმნება პრე-სვანურში ფონემებად, რომელთათვისაც საერთოა ნიშნები [-დიფუზური, +მეყსეული, +მძაფრი], ხოლო დანარჩენი ნიშნები შეიძლება არ გავითვალისწინოთ (ასეთი ფონემები – ე. ი. ფონემები, რომელთათვისაც საერთოა ზემოთ დასახელებული ნიშნები – პრე-სვანურში მხოლოდ ის ფონემებია, რომლებიც შემოკლებით /*ჯ *ჩ *ჭ/ სიმბოლოებით აღინიშნება). ამგვარად, პრე-სვანური შიშინა აფრიკატები მიიღება საერთო-ქართველური შუა რიგის (სისინ-შიშინა) შესაბამისი აფრიკატებისაგან მათთვის აუცილებელი საერთო დიფერენციალური ნიშნებიდან [+კომპაქტური] ნიშნის ამოგდებით და [+დიფუზური] ნიშნის [-დიფუზური] ნიშანზე შეცვლით. ეს წესი უფრო მარტივად შეიძლება შემდეგი სახით იქნეს წარმოდგენილი:

¹ დიფერენციალურ ნიშანთა ტერმინებში წარმოდგენილი „გადაწერის წესების“ პარალელურად მოგვეყვას ტრადიციული ფორმულებიც, რომელნიც ცალკეულ ფონემურ სიმბოლოებს შეიცავს, რათა მკითხველს გაუადვილდეს დიფერენციალურ ნიშანთა გარდაქმნების ოპერაციების გააზრება.

(1¹)

$$\left[\begin{array}{l} +\text{კომპაქტური} \\ +\text{დიფუზური} \end{array} \right] \rightarrow [-\text{დიფუზური}] \text{ გარემ.} \left[\begin{array}{l} +\text{კონსონანტური} \\ -\text{ვოკალური} \\ -\text{დაბალი ტონალობის} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მძაფრი} \end{array} \right]$$

[+კომპაქტური, +დიფუზური] ნიშნები „გარემოცვის“ ნიშნებთან ერთად წარმოადგენს ს.-ქართვ. /*d₁ *C₁ *V₁/ ფონემათათვის საერთო დიფერენციალურ ნიშნებს (იხ. ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცი); [+კომპაქტური, +დიფუზური] ნიშნების შეცვლა [-დიფუზური] ნიშნით ამავე „გარემოცვაში“ გვაძლევს დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობას, რომელიც საერთოა პრე-სვანური /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატებისათვის.

(2) პრე-სვან. $\left\{ \begin{array}{l} /*ჯ, *ჩ, *ჭ/ +S \\ S+ /*ჯ, *ჩ, *ჭ/ \end{array} \right\} \rightarrow$ სვან. /ჯ, ჩ, ჭ/:

$$[X] \rightarrow [X] \text{ გარემ.} \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} -\text{დიფუზური} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მძაფრი} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} +\text{კონსონანტური} \\ +\text{ვოკალური} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} +\text{კონსონანტური} \\ +\text{ვოკალური} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} -\text{დიფუზური} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მძაფრი} \end{array} \right] \end{array} \right\}$$

ე. ი. რაღაც ერთობლიობა დიფერენციალური ნიშნებისა [X], წარმოდგენილი [-დიფუზური, +მეყსეული, +მძაფრი] ნიშნებთან ერთად¹, უნდა შეიცვალოს დიფერენციალურ ნიშანთა ამავე [X] ერთობლიობით, თუ მას მოსდევს ან წინ უსწრებს დიფერენციალურ

¹ ადვილი დასაანხია, რომ დიფერენციალურ ნიშანთა კონები, რომლებიც შეიცავენ სხვა ნიშნებთან ერთად ნიშნებს [-დიფუზური, +მეყსეული, +მძაფრი], შიშინა აფრიკატებს წარმოადგენენ, რომელნიც შემოკლებით /*ჯ *ჩ *ჭ/ სიმბოლოებით გამოიხატება.

ნიშანთა კონა, რომელიც შეიცავს ნიშნებს [+კონსონანტური, +ვოკალური]¹.

(3) პრე-სვან. /***ჩხ**/ → სვან. /ჩხ/:

[-მჟღერი -გლოტალ.]	→	[-მჟღერი -გლოტალ.]	<i>გარემ.</i>	[+კონსონან. -ვოკალური -დიფთუზური -დაბალი ტონ. +მეყსეული +მძაფრი]	[+კონსონან. -ვოკალური -დიფთუზური -დაბალი ტონ. -მეყსეული -მჟღერი]
-----------------------	---	-----------------------	---------------	---	---

ნიშნები [-მჟღერი, -გლოტალიზებული] „გარემოცვის“ პირველ სვეტში წარმოდგენილ დიფერენციალურ ნიშნებთან ერთად გვაძლევს ნიშანთა კონას, დამახასიათებელს /ჩ/ ფონემისათვის, „გარემოცვის“ მეორე სვეტში წარმოდგენილი დიფერენციალური ნიშნები ქმნიან კონას, დამახასიათებელს სვანური ფონემისათვის, რომელიც შემოკლებით /ხ/ სიმბოლოთი გამოიხატება.

¹ დიფერენციალურ ნიშანთა ისეთი კონები, რომლებიც სხვა ნიშნებთან ერთად შეიცავენ ნიშნებს [+კონსონანტური +ვოკალური], სონანტურ ფონემებს წარმოადგენენ, ე. ი. არც ერთ სხვა ფონემას მოცემულ სისტემაში, გარდა სონანტური ფონემებისა, არ გააჩნია ერთდროულად ნიშნები [+კონსონანტური +ვოკალური]. ამდენად ეს ნიშნები აუცილებელი და საკმარისია სონანტურ ფონემათა კლასის დასახასიათებლად, თვით ამ კლასში შემავალ ფონემურ ერთეულთა განსხვავებების (დაპირისპირების) აღნიშვნის გარეშე.

ამ ფორმულაში, ისევე როგორც მომდევნო ფორმულებში, „გარემოცვის“ ქვეშ გაიგება დიფერენციალურ ნიშანთა გარკვეული კონები, წარმოდგენილი მოცემული ფონემის დიფერენციალურ ნიშნებთან როგორც „ვერტიკალურ“, ისე „ჰორიზონტალურ“ მიმდევრობაში. დიფერენციალურ ნიშანთა „ვერტიკალური“ მიმდევრობა გულისხმობს ნიშანთა გარკვეულ ერთობლიობას, რომელიც მოცემულ დიფერენციალურ ნიშნებთან ერთად (ე. ი. ნიშნებთან, რომლებიც წარმოდგენილია ფორმულაში „-“ სიმბოლოს მარცხნივ) კონკრეტული ფონემისათვის დამახასიათებელ დიფერენციალურ ნიშანთა კონას ქმნის, ხოლო დიფერენციალურ ნიშანთა „ჰორიზონტალური“ მიმდევრობა გულისხმობს ნიშანთა გარკვეულ კონას, დამახასიათებელს კონკრეტული ფონემისათვის, რომელიც წარმოდგენილია განსახილველი ფონემის მეზობლობაში, მის წინამავალ ან მომდევნო პოზიციაში.

(4) პრე-სვან. /**ჭყ*/ → სვან. /*შყ*/:

<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+მეყსეული</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+ძძაფრი</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+გლოტალ.</td></tr> </table>	+მეყსეული	+ძძაფრი	+გლოტალ.	→	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">[-მეყსეული]</td></tr> </table>	[-მეყსეული]	გარემ.	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+კონსონან.</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-ვოკალური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-დიფუზური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-დაბალი ტონ.</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-მჟღერი</td></tr> </table>	+კონსონან.	-ვოკალური	-დიფუზური	-დაბალი ტონ.	-მჟღერი	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+კონსონან.</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-ვოკალური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-დიფუზური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+დაბალი ტონ.</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+ბემოლური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+მეყსეული</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+გლოტალ.</td></tr> </table>	+კონსონან.	-ვოკალური	-დიფუზური	+დაბალი ტონ.	+ბემოლური	+მეყსეული	+გლოტალ.
+მეყსეული																					
+ძძაფრი																					
+გლოტალ.																					
[-მეყსეული]																					
+კონსონან.																					
-ვოკალური																					
-დიფუზური																					
-დაბალი ტონ.																					
-მჟღერი																					
+კონსონან.																					
-ვოკალური																					
-დიფუზური																					
+დაბალი ტონ.																					
+ბემოლური																					
+მეყსეული																					
+გლოტალ.																					

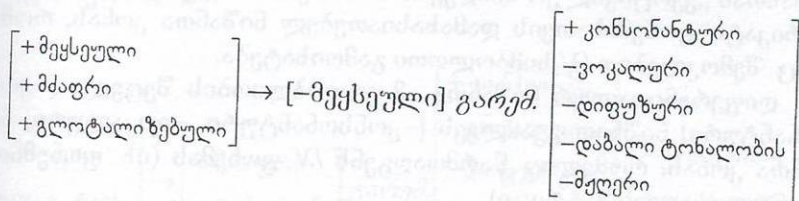
ნიშნები [+მეყსეული, +ძძაფრი, +გლოტალიზებული] „გარემოცვის“ პირველ სვეტში წარმოდგენილ ნიშნებთან ერთად ქმნიან დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობას, დამახასიათებელს /*ჭ*/ ფონემისათვის. [+მეყსეული, +ძძაფრი, +გლოტალიზებული] ნიშნები ამ ერთობლიობაში უნდა შეიცვალოს ნიშნით [-მეყსეული], რაც გვაძლევს დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობას, დამახასიათებელს /*შ*/ ფონემისათვის. მომდევნო სვეტში წარმოდგენილია სვანური /*ყ*/ ფონემისათვის დამახასიათებელი დიფერენციალური ნიშნები.

(5) პრე-სვან. /**ჯ*/ → სვან. /*ჟ*/:

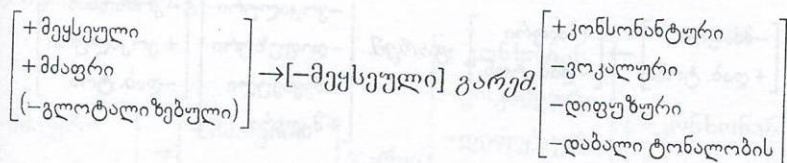
<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+მეყსეული</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+ძძაფრი</td></tr> </table>	+მეყსეული	+ძძაფრი	→	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">[-მეყსეული]</td></tr> </table>	[-მეყსეული]	გარემ.	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+კონსონანტური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-ვოკალური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-დიფუზური</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">-დაბალი ტონალობის</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">+მჟღერი</td></tr> </table>	+კონსონანტური	-ვოკალური	-დიფუზური	-დაბალი ტონალობის	+მჟღერი
+მეყსეული												
+ძძაფრი												
[-მეყსეული]												
+კონსონანტური												
-ვოკალური												
-დიფუზური												
-დაბალი ტონალობის												
+მჟღერი												

ე. ი. ნიშნები [+მეყსეული, +ძძაფრი] გარემოცვაში [+კონსონანტური, -ვოკალური, -დიფუზური, -დაბალი ტონალობის, +მჟღერი], რაც ქმნის /*ჯ*/ ფონემისათვის დამახასიათებელ დიფერენციალურ ნიშანთა ერთობლიობას, უნდა შეიცვალოს [-მეყსეული] ნიშნით, რომელიც ზემოთ დასახელებულ ნიშნებთან ერთად ახასიათებს სვანურში ფონემურ ერთეულს, გამოხატულს შემოკლებით /*ჟ*/ სიმბოლოთი.

(6) პრე-სვან. /*ჩ/ → სვან. /შ/:

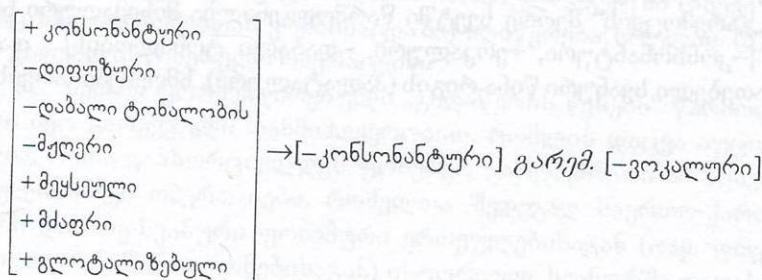

(5) და (6) წესები შეიძლება საერთო (5¹) წესის სახით ჩამოვაყალიბოთ:

მაგრამ (5¹) წესი არ შეიცავს ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ არამჟღერი (ინტენსიური) აფრიკატი გარდაიქმნება არამჟღერ სპირანტად, ხოლო მჟღერი (არაინტენსიური) აფრიკატი შესაბამისად მჟღერ სპირანტად. ეს წესი გვეუბნება საზოგადოდ, რომ არაგლოტალიზებული აფრიკატი გარდაიქმნება შიშინა სპირანტად, საპირისპიროდ გლოტალიზებული აფრიკატისა, რომლის გარდაქმნა (7) წესით ხასიათდება:

(7) პრე-სვან. /*ჭ/ → სვან. /ჰ/:

ნიშნები [+კონსონანტური, -დიფუზური, -დაბალი ტონალობის, -მჟღერი, +მეყსეული, +მძაფრი, +გლოტალიზებული] [-ვოკალური] ნიშანთან „ვერტიკალურ მიმდევრობაში“ ქმნიან გლოტალიზებული აფრიკატი ფონემისათვის დამახასიათებელ ნიშანთა კონას, რომელიც შემოკლებით /ჟ/ სიმბოლოთი გამოიხატება.

დიფერენციალურ ნიშანთა ამ ერთობლიობის შეცვლა [-კონსონანტური] ნიშნით გვაძლევს [-კონსონანტური, -ვოკალური] ნიშანთა კონას, რომელიც წარმოადგენს /ჟ/ ფონემას (იხ. ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცი).

(8) სვან. /გ V/ → /ჯ/:

$\begin{bmatrix} -\text{მძაფრი} \\ +\text{დაბ. ტონ.} \end{bmatrix}$	→	$\begin{bmatrix} +\text{მძაფრი} \\ -\text{დაბ. ტონ.} \end{bmatrix}$	გარემ.	$\begin{bmatrix} +\text{კონსონან.} \\ -\text{ვოკალური} \\ -\text{დიფუზური} \\ +\text{მეყსეული} \\ +\text{მჟღერი} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} -\text{კონსონან.} \\ +\text{ვოკალური} \\ -\text{დაბ. ტონ.} \end{bmatrix}$
---	---	---	--------	---	--

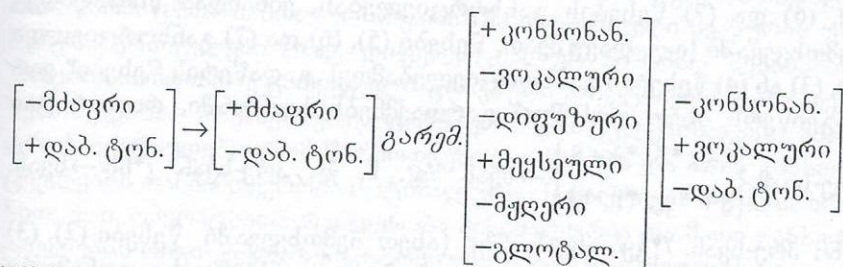
წესი (8) გულისხმობს /გ/ ფონემის შენაცვლებას /ჯ/ აფრიკატით პალატალური (წინა რიგის) V_i ხმოვნის წინამავალ პოზიციაში.

[-მძაფრი, +დაბალი ტონალობის] დიფერენციალური ნიშნები „გარემოცვის“ პირველი სვეტის დიფერენციალურ ნიშნებთან ერთად (ე. ი. ამ ნიშნებთან „ვერტიკალურ მიმდევრობაში“) ქმნიან სვან. /გ/ ფონემისათვის დამახასიათებელ დიფერენციალურ ნიშანთა კონას. [-მძაფრი, +დაბალი ტონალობის] ნიშნების შენაცვლება [+მძაფრი, -დაბალი ტონალობის] ნიშნებით გვაძლევს დიფერენციალურ ნიშანთა კონას, რომელიც წარმოადგენს სვან. /ჯ/ ფონემას (იხ. ფონემათა იდენტიფიკაციის მატრიცი).

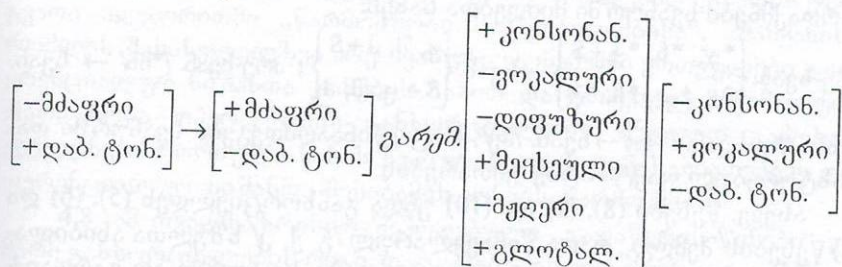
„გარემოცვის“ მეორე სვეტში წარმოდგენილია მინიმალური ნიშნები [-კონსონანტური, +ვოკალური, -დაბალი ტონალობის], დამახასიათებელი სვანური წინა რიგის (პალატალური) ხმოვნებისათვის.

ანალოგიური ხასიათისაა მომდევნო, (9) და (10) წესები:

(9) სვან. /ქ V:/ → /ჩ/:

(10) სვან. /კ V:/ → /ჭ/:

წესები (8), (9) და (10) გვიხასიათებს წინაველარულ /გ ქ კ/ თანხმოვანთა ასიბილაციის პროცესს სვანურში წინა რიგის (პალატალურ) /წ ო ჟ ი ე/ ხმოვანთა წინამავალ პოზიციაში.

„გადაწერის წესებში“ არ შედის ცალკე ოპერაციის სახით წესი: პრე-სვან. /*ჯღ/ → სვან. /ჟღ/ [შდრ. წესები (3) და (4)], რამდენადაც /*ჯღ/ ფონემის დეზაფრიკატიზაცია პარმონიულ ჯგუფში (ისევე როგორც სხვა ფონემებთან კომბინაციაში) აღიწერება სრულად (5) წესით გათვალისწინებული ოპერაციით.

4.6. ზემოთ ფორმულირებული „გადაწერის წესები“ წარმოდგენილი იყო გარკვეული თანმიმდევრობით, რომლის დაცვა აუცილებელია, რათა განხორციელდეს ფონემურ გარდაქმნათა ამ წესებით ნაგულისხმევი ოპერაციები, რომელთა შედეგად საერთო-ქართველური და პრე-სვანური ფონემური ერთეულებისაგან (resp. დიფერენციალურ ნიშანთა კონებისაგან) ისტორიულ სვანურში დადასტურებულ ფონემურ ერთეულებს (resp. შესატყვის დიფერენციალურ

ნიშანთა კონებს) ვიღებთ (ან, უფრო ზუსტად, რომელთაც ს-ქართვ. და პრე-სვანური ერთეულებიდან ისტორიულ სვანურ ფონემურ ერთეულებზე გადაყვავართ). ასე, მაგალითად, (2), (3) და (4) წესების განხორციელება აუცილებლობით წინ უნდა უსწრებდეს (5), (6) და (7) წესების განხორციელებას, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში [თუ, დაეუშვათ, წესები (5), (6) და (7) განხორციელდა (2), (3) ან (4) წესების განხორციელებამდე] „გადაწერის წესები“ ვერ აღგვიწერს ისეთ ფონემურ გარდაქმნებს სვანურში, როგორცაა

პრე-სვან. $\left\{ \begin{array}{l} *ჟ, *ჩ, *ჭ+S \\ S+*ჟ, *ჩ, *ჭ \end{array} \right\} \rightarrow$ სვან. /ჟ, ჩ, ჭ/; პრე-სვან. /ჩხ/ $\rightarrow$ სვან.

/ჩხ/; პრე-სვან. /*ჭყ/ $\rightarrow$ სვან. /შყ/ (ასეთ შემთხვევაში წესები (2), (3) და (4) „ზედმეტი“ იქნებოდა და ზემოთ განხილული ფონემური გარდაქმნები სვანურში მიიღებდა სახეს:

პრე-სვან. $\left\{ \begin{array}{l} *ჟ, *ჩ, *ჭ+S \\ S+*ჟ, *ჩ, *ჭ \end{array} \right\} \rightarrow$ სვან. $\left\{ \begin{array}{l} შ, შ, ჰ+S \\ S+შ, შ, ჰ \end{array} \right\}$; პრე-სვან. /ჩხ/ $\rightarrow$ სვან.

/შხ/; პრე-სვან. /*ჭყ/ $\rightarrow$ სვან. /ჰყ/, რაც ეწინააღმდეგება სვანურში დადასტურებულ ფაქტობრივ ვითარებას.

ასევე, წესები (8), (9) და (10) უნდა განხორციელდეს (5), (6) და (7) წესების შემდეგ, რათა წინაველარულ /გ ქ კ ხშულთა ასიბილაციის გზით მიღებული /ჯ ჩ ჭ/ აფრიკატები სვანურში არ გარდაიქმნას შესაბამისად /ჟ შ ჰ/ სპირანტებად, რასაც (5), (6) და (7) წესებით გათვალისწინებული ოპერაციები გულისხმობს.

მეორეს მხრივ, წარმოდგენილ „გადაწერის წესებში“ არის ოპერაციები, რომელთა განხორციელების რიგი (თანმიმდევრობა) ფაქულტატურია. ასე, მაგალითად, წესები (2), (3) და (4) ინდიფერენტულია მათი თანმიმდევრობის თვალსაზრისით; წესი (4) შეიძლება განხორციელდეს (2) და (3) წესების წინ, ან წესი (3) ჩვენი სიის (2) წესამდე. ამით არ დაირღვევა ნავარაუდევ ფონემურ გარდაქმნათა საერთო სურათი სვანურში, რომელთა შედეგად პრე-სვანურ ფონემურ ერთეულთა (სახელდობრ, /*ჯ *ჩ *ჭ/ აფრიკატების) ისტორიულად დადასტურებული რეფლექსები უნდა მიგვედო. ასეთივე ფაქულტატური ხასიათისაა ერთმანეთის მიმართ თანმიმდევრობის თვალსაზრისით წესები (5), (6), (7) და წესები (8), (9), (10); მათი ერთმანეთში გადასმა არ არღვევს ოპერაციათა განხორციელების საერთო კანონზომიერებას.

4.7. ფონემურ გარდაქმნათა „გადაწერის წესების“ სახით წარმოდგენილი ოპერაციების რიგი (თანმიმდევრობა) განისაზღვრებოდა მხოლოდ იმ მოსაზრებით, რომ აღნიშნულ ოპერაციათა განხორციელებას მოცემული თანმიმდევრობით, ერთიმეორის მიყოლებით, წარმოექმნა საბოლოო ანგარიშში ისტორიული სვანურის ფონემური ერთეულები (resp. დიფერენციალურ ნიშანთა შესაბამისი კონები), მომდინარე გარკვეული ფონემური არქეტიპებისაგან (ჩვენს შემთხვევაში, პრე-სვანური ფონემური ერთეულებისაგან); ამავე დროს ივარაუდება, რომ წარმოდგენილი წესები და მათი განხორციელების თანმიმდევრობა ოპტიმალურია სიმარტივის თვალსაზრისით; ე. ი. ოპერაციათა რაოდენობა მინიმალურია და მათი განხორციელების რიგი ყველაზე ეკონომიური საბოლოო შედეგის (დიფერენციალურ ნიშანთა გარკვეული კონების) მისაღებად. ეს არის ერთგვარი აღგორითში „წარმომშობი მოწყობილობისა“, „მანქანის“, რომლის შესასვლელზეა პრე-სვანური ფონემური ერთეულები დიფერენციალურ ნიშანთა კონების სახით და რომელიც მინიმალური რაოდენობა ოპერაციების განხორციელების შედეგად გამოსასვლელზე ისტორიული ხანის სვანურისათვის დამახასიათებელ დიფერენციალურ ნიშანთა შესაბამის კონებს წარმოშობს.

4.8. ამ თვალსაზრისით შემოღებული „გადაწერის წესები“ და მათი განხორციელების რიგი, დამყარებული ფონემურ გარდაქმნათა აღწერის სიმარტივის კრიტერიუმზე, ერთს განსაკუთრებულ თვისებას ამჟღავნებს მათი შედარებისას სვანურში ისტორიულად მომხდარ ფონემურ ცვლილებათა რელატიურ ქრონოლოგიასთან: „გადაწერის წესების“ სახით წარმოდგენილ განსახორციელებელ ოპერაციათა სინქრონიული რიგი (თანმიმდევრობა) ასახავს არსებითად სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში ისტორიულად მომხდარ შესაბამის ფონემურ გარდაქმნათა თანმიმდევრობას დროში.

მართლაც, პრე-სვანურ /*ჯ/, /*ჩ/ და /*ჭ/ ფონემათა დეზაფრიკატიზაციის პროცესი ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა სვანურში პრეველარული /გ ქ კ/ ხშულების ასიბილაციას [შდრ. წესები (5), (6), (7) და წესები (8), (9), (10)].

პარმონიულ /*ჯღ/ და /*ჭყ/ ჯგუფებში პრე-სვანური /*ჯ/ და /*ჭ/ აფრიკატები ძალიან ადრეულ პერიოდში (შესაძლებელია, უკვე პრე-სვანურში) განიცდიან სპირანტიზაციას და შესაბამის /*ჟ/ და /*შ/ სპირანტებს ერწყმიან: /*ჯღ/ → /ჟღ/, /*ჭყ/ → /შყ/. როგორც ჩანს, პრე-სვანური /*ჯ/ და /*ჭ/ აფრიკატების სპირანტიზაცია /*ჯღ/ და

/*ჳყ/ ჯგუფებში უნდა მომხდარიყო უფრო ადრე, ვიდრე მათი (და აგრეთვე /*ჩ/ აფრიკატის) სპირანტიზაცია დანარჩენ პოზიციებში [შდრ. წესები (4) (5¹)].

ამისგან განსხვავებით, ის ფონემური ცვლილებები სვანურში, რომლებიც ერთდროულად უნდა მომხდარიყო, რომელთა თანადროული განხორციელება უნდა ვივარაუდოთ სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში¹, გამოიხატა ჩვენს „გადაწერის წესებში“ ისეთი ოპერაციების სახით, რომელნიც ფაკულტატურნი არიან მათი განხორციელების თანმიმდევრობის თვალსაზრისით [შდრ. წესები (2), (3), (4); წესები (5), (6), (7); წესები (8), (9), (10)]. გარკვეული წესების ინდიფერენტობა თანმიმდევრობის თვალსაზრისით შეესაბამება ამ წესებით ნავარაუდევ ფონემურ ცვლილებათა (დიაქრონიული ფონოლოგიური პროცესების) თანადროულობას სვანურ ფონოლოგიურ სისტემაში.

ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ჩვენ მიერ წარმოდგენილი „გადაწერის წესების“ თანმიმდევრობა, რომელიც განისაზღვრებოდა განსახორციელებელ ოპერაციათა სიმარტივით და ეკონომიურობით, გარკვეული აზრით ასახავს აღწერილ ფონოლოგიურ ცვლილებათა რელატიურ ქრონოლოგიას სვანურში.

ამით ერთგვარი შესაბამისობა მყარდება ენის ფონემურ გარდაქმნათა აღმწერი „გადაწერის წესების“ რიგსა (თანმიმდევრობასა) და ენობრივ სისტემაში მომხდარ ფონემურ გარდაქმნათა რელატიურ ქრონოლოგიას (ე. ი. მათს დროში არსებულ თანმიმდევრობას) შორის. სიმარტივისა და ეკონომიურობის კრიტერიუმის მიხედვით დალაგებული „გადაწერის წესები“ ასახავენ ენის ფონემურ გარდაქმნათა თანმიმდევრობას დროში. „გადაწერის წესებისათვის“ დადგენილი რიგის მიხედვით შეიძლება აღდგენილ იქნას აღსაწერ ფონოლოგიურ ცვლილებათა ისტორიული თანმიმდევრობა.

¹ თანადროულ ფონემურ ცვლილებებზე სვანურში უნდა ჩაითვალოს, მაგალითად, პრე-სვანური /*ჯ ჩჳ/ აფრიკატების სპირანტიზაცია სათანადო პირობებში (ამათგან /*ჳ/ აფრიკატის სპირანტიზაციის პროცესი /*ჳ/→/ჳ/ უფრო დიდხანს უნდა გაგრძელებულიყო /*ჯ/ და /*ჩ/ ფონემათა სპირანტიზაციასთან შედარებით); პრე-სვანური /*ჯ/ და /*ჳ/ ფონემათა დეზაფრიკატიზაცია ჰარმონიულ /*ჯლ/ და /*ჳყ/ ჯგუფებში; სვანურ პრეველარულ /გ ქ კ/ ზშულთა ასიბილაცია და შესაბამის /ჯ ჩ ჳ/ აფრიკატებში გადასვლა და სხვა.

სიტყვა-ზოგადი საძიებელი

სვანური	მიშგუ 98	ბეჰა 106
აშიხ 100	მეშკიდ 99	ხომსყირი 97
აჯტიხ 107 ₁	მეჩხიმ 105	ხოჟღუნე 104
აჰოდ 106	მეძიდ 97	ხოშა 100
ადტიხ 107 ₁	ნაშყუ 105	ჯარღუ 100 ₃ , 108 ₁
ანსი 97	ნაცმუნ 97	ჯიმილ 100
ანში 100	ოთჟაგა 100	ჯიჯუ 100
ანჭი 101	ონჯაბ 104	ჯუმილ 100
ანრი 106	ჟაგ-ჟგ- 100	ჯუშა 100
ანცხუნე 107 ₁	ჟელ 100	ჯუინელ 100
განჭუ 101	ჟიშხე 105	ჯემილ 100
გუშგუე 98	ცანუ 97	ჰადუ 106
დეც 97	ცხა 97	ჰამ 106
ეჯა 103	ღუაშ 100	ჰებ 106
ზესხრა 97	ჩანხ 105	ჰოდ- 106
ზისყ 97, 104 ₁	ჩეჩხ 105	
იხო 104	ჩიჟე 102 ₂	
ღარე 107 ₁	ჩოშ- 100 ₃	
ღაცხნორ 98	ჩუ 104	
ღერსგუენ 98	ჩხარა 105	
ლიგძენე 97	შიხ 100	
ლიჟგენი 100	შყანუ 105	
ლირში 100	წიფრა 97	
ლირჩხენე 105	ჭანუ 100, 104, 109 ₂ , 111 ₁	
ლიშყედ 104	ჭემ 108 ₁	
ლიცუი 97	ჭითხ 101, 102 ₁ , 109 ₂	
ლიცხენე 98	ჭიშხ 104, 105, 111 ₁	
ლიჰი 106	ჭუნდ 104, 109 ₂	
ლჯჯე 101	ჭუშ 101	
მაშან 100	ხანგე 107 ₁	
მაშენ 100	ხასყა 97	
მერ 107, 108, 109 ₁	ხაჟღი 106	
მეჩი 101, 103 ₁	ხეშან 100	
		ქართული
		ანწლი 101
		აღმოცენება 100
		აცვამს 97
		აწოდებს 106
		აწყობს 97
		აჭმევს 107 ₁
		ბარტყი 102 ₁
		ბლარტი 102 ₁
		გბოლვა 104
		გრძელი 97
		გრწყილი 97, 104 ₁
		ეგე 103
		ეწევა 106
		ვაცი 100
		იქმს 104
		კაცი 100, 104, 109 ₂ , 111 ₁

კედელი 104, 109₂
 კუარცხლბერკი
 104
 მარჯუნე 98
 მიაწოდა 106
 მიუძღუნა 104
 მკუირცხე 107₁
 მკვრცხელი 104, 105,
 111₁
 მძაღე 97
 მცენარე 100
 მწერი 107
 მწყერი 105
 მჭედელი 99
 მჭცე 101
 ნერწყვი 105
 რეცვა 100
 რცხა 105
 სავარცხელი 98
 საჭრელი 107₁
 სიძე 102₂
 სიცხე 100
 სძე 101
 უწყის 97
 ფრცხილი 98
 ქუე 104
 ჩანს 100
 ჩემი 98
 ჩენი 98
 ცა 97
 ცაცხვი 97
 ციცხვი 105
 ცმელი 87
 ცოლი 100₃
 ცოცხი 105

ცხელი 100
 ცხიმი 105
 ცხრა 105
 ძაგება 100
 ძაღლი 100
 ძმა 101
 ძუ 101
 ძუალი 101
 ძუელი 101
 წაბლი 106
 წადილი 106
 წამალი 108₁
 წერს 106
 წიფელი 97
 წოდ- 106
 წუავს 101
 წული 101
 წერთა 101
 წყუედა 104
 ხუცესი 100

მეგრულ-ჭანური

ბირცხა 98
 ბოჩი 100
 ბუა 101
 ბუცხა 98
 გეცუნაფა 97
 გირძე 97
 გოკუცხე 107₁
 გორჩხე 105
 დოჭვი 101
 დუცხე 97

ინჭირი 101
 იქომს 103
 იქუნს 103
 იჩანენ 100
 იჭვენ 101
 კიდალა 104, 109₂
 კოდა 104, 109₂
 კოჩი 100, 104,
 109₂, 111₁
 კუნხე 104, 105, 111₁
 კუნხი 104, 105, 111₁
 ლემჭკვა 105
 ლერჭყვა 105
 მარბგვანი 98
 მეჭკუადერი 104
 მოგინჯლონუ 104
 მწკირი 97, 104₁
 მჭაჯი 107
 მჯა 101
 მჯვეში 101
 ნორჩალი 100
 წჯუგ- 100
 ოგუბუ 104
 ონწყუნს 97
 ორცხონჯი 98
 ორწყენ 97
 ოჩი 100
 ოჩხუ 105
 ოცხოჯი 98
 ოწყენ 98
 რჩაფა 100
 რჭემი 108₁
 სინჯა 102₂
 უჩაში 100
 ქიმეუჯლონუ 104

ქო 104	ციმუ 97	ჭუმე 106
ჩე 101	წიფური 97	ჭყადილი 104
ჩილი 100 ₃	წყირი 97, 104 ₁	ჭყირთა 101
ჩქიმი 98	ჭამი 108 ₁	ჭყორი 105
ჩქინი 98	ჭანჯი 107	ხჩე 101
ჩქუნი 98	ჭარუმს 106	ჯვეში 11
ჩხე 100	ჭაფა 106	ჯიმა 101
ჩხომი 105	ჭკადუ 99	ჯოგ- 100
ჩხორო 105	ჭუბური 106	ჯოდორი 100
ცა 97	ჭუმანი 106	ჯუმა 101

ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“*

1 ენობრივი სისტემა წარმოადგენს ორი ძირითადი დონისაგან შემდგარ ოდენობას – შინაარსისა და გამოხატულების პლანისაგან, ანუ ლოგიკურ-სემანტიკური და გრამატიკული დონისაგან, რომელთა შორის გარკვეული შესაბამისობა არსებობს: სემანტიკური დონის ერთეულები გამოიხატება ამა თუ იმ წესის საშუალებით გრამატიკულ დონეზე, გრამატიკული დონის ერთეულებით – მორფოლოგიური ელემენტებით თუ სინტაქსური საშუალებებით.

შინაარსის პლანის, ანუ ენის ლოგიკურ-სემანტიკური დონის ისეთი ერთეულები, როგორცაა პრედიკატი P, სუბიექტი S, ობიექტი O, ანუ მოქმედების, მდგომარეობისა თუ თვისების (უფრო ზოგადად: პროცესის ან სიტუაციის) გამომხატველი და ამ პროცესის ან სიტუაციის მონაწილე ოდენობები – სუბიექტი და ობიექტი – უნივერსალური კატეგორიებია, რომლებიც რაღაც სახით, სხვადასხვა გრამატიკული საშუალებებით გამოხატულია ნებისმიერ ენობრივ სისტემაში. ენები განსხვავდება ერთმანეთისაგან არა ამ კატეგორიათა არსებობა-არარსებობით, არამედ ამ უნივერსალურ ლოგიკურ-სემანტიკურ კატეგორიათა განსხვავებული გამოხატვით გარკვეული მორფოლოგიური, სინტაქსური თუ ლექსიკური საშუალებებით. მაშასადამე, განსხვავებები ამ თვალსაზრისით ენებს შორის შეეხება ენათა ე. წ. „ზედაპირულ სტრუქტურებს“ და არა „სიღრმისეულ სტრუქტურებს“, რომლებიც ზოგადობით და უნივერსალობით ხასიათდებიან.

სუბიექტი S და ობიექტი O, როგორც სიტუაციის ან პროცესის მონაწილენი, წარმოდგენილია ყველა ენის შინაარსეულ სისტემაში.

ობიექტი, როგორც სემანტიკური კატეგორია, შესაძლებელია დიფერენცირებულ იქნეს როგორც „პირდაპირი ობიექტი“ O^d, ანუ ობიექტი, რომელზედაც უშუალოდ გადადის სუბიექტის – Agents'-ის მიერ ჩადენილი მოქმედება, ან რომელიც ამ მოქმედების შედეგს წარ-

* პირველად გამოქვეყნდა 1979 წელს: თ. გამყრელიძე, ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“: «საენათმეცნიერო კრებული». გივი შაქავარიანის ხსოვნას: «მეცნიერება», თბილისი, 1979, გვ. 33-51.

მოადგენს, და „ირიბი ობიექტი“ O^{ind} , ანუ ობიექტი, რომელიც სხვადასხვა როლს ასრულებს პროცესსა ან სიტუაციაში და შესაძლებელია დახასიათდეს როგორც ადრესატი¹ C^A , დესიგნატი² O^D , ექსექუტორი³ O^{Exs} , ლოკატიური ობიექტი⁴ O^L და სხვ.⁵

2. აღნიშნული სემანტიკური ერთეულები გამოიხატება ენის გრამატიკულ სტრუქტურაში ზმნა-პრედიკატთან დაკავშირებული სახელების თუ ნაცვალსახელების საშუალებით, რომელთაც შესაძლებელია გარკვეული მორფოლოგიური გაფორმება ჰქონდეთ (სპეციფიკურ ბრუნვის ნიშანთა სახით).

ამგვარად, ენის ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის ყოველ სემანტიკურ ერთეულს შეესაბამება ენის გამოხატულების პლანის, ენის გრამატიკული სტრუქტურის გარკვეული ერთეული; სემანტიკური ერთეულები გამოხატულების პლანში შესაბამისი ლექსიკურ-გრამატიკული ერთეულებით არის წარმოდგენილი; ლოგიკურ-სემანტიკური სუბიექტი S და პირდაპირი O^d და ირიბი ობიექტი O^{ind} წარმოდგენილია ენის გამოხატულების პლანში შესაბამისად გრამატიკული სუბიექტით $\{S\}$ (ანუ „ქვემდებარით“) და გრამატიკული პირდაპირი $\{O^d\}$ და ირიბი ობიექტით $\{O^{ind}\}$ (ანუ პირდაპირი და ირიბი „დამატებით“). სემანტიკურ ერთეულთა ეს შესატყვისი გრამატიკული $\{S\}$, $\{O^d\}$ და $\{O^{ind}\}$ ერთეულები მორფოლოგიურად სახელს ან ნაცვალსახელს წარმოადგენენ.

გარკვეულ შემთხვევებში პირველადი შესაბამისობა ენის ლოგიკურ-სემანტიკური და გრამატიკული დონის ერთეულებს შორის შეიძლება დაირღვეს და „პირდაპირი შესაბამისობის“ ნაცვლად: $S \rightarrow \{S\}$, $O \rightarrow \{O\}$, რაც დამახასიათებელია „სიღრმისეული სტრუქტურ“

¹ ირიბი ობიექტის ეს სემანტიკური ფუნქცია გამოხატულია ისეთ ქართულ წინადადებაში, როგორიცაა, მაგალითად, „ბავშვი წერილს სწერს მ ა მ ა ს“.

² შდრ. „დედა წერილს უწერს ბ ა ვ შ ვ ს“.

³ შდრ. „დედა წერილს აწერინებს ბ ა ვ შ ვ ს“.

⁴ შდრ. „დედა ქუდს ახურავს ბ ა ვ შ ვ ს“.

⁵ შესაძლებელია გამოიყოს ირიბი ობიექტის, როგორც უნივერსალური სემანტიკური კატეგორიის, კიდევ უფრო მეტი სახეობა. სემანტიკურ კატეგორიათა ამგვარი ზოგადი კლასიფიკაცია უნივერსალური გრამატიკის ამოცანაა, რომელიც შეისწავლის ზოგად სემანტიკურ კატეგორიებს და მათ გამოვლენას ენის „სიღრმისეულ სტრუქტურაში“.

რისათვის“, გარკვეული გარდაქმნების შედეგად ენის „ხედაპირულ სტრუქტურაში“ განსხვავებული სახის შესაბამისობას ვიღებთ (მაგალითად, „შებრუნებულ შესაბამისობას“: $S \rightarrow \{O\}$, $O \rightarrow \{S\}$; შდრ. „ინვერსიული წყობა“, „პასიური კონსტრუქცია“ და სხვ.)⁶.

3. სახელთან და ნაცვალსახელთან დაკავშირებით, რომლებიც წარმოადგენენ ენის სემანტიკური დონის ერთეულთა – სუბიექტისა და ობიექტის – რეპრეზენტანტებს გრამატიკულ დონეზე, დგება საკითხი პირის კატეგორიისა და ამ კატეგორიის გამოხატვის შესახებ ენობრივ სისტემაში.

პირის კატეგორია ერთ-ერთი უნივერსალური სემანტიკური კატეგორიაა, რომელიც სხვადასხვა სახით გამოხატულებას პოუვებს ენობრივ სისტემაში. იგი უშუალოდ გამომდინარეობს ენობრივი კომუნიკაციის აქტიდან და აღნიშნავს ამ აქტის მონაწილეთა დამოკიდებულებას ენობრივი კომუნიკაციისადმი.

ენობრივი კომუნიკაციის აქტი გულისხმობს „მეტყველს“, ანუ სამეტყველო აქტის ავტორს, „მსმენელს“, სამეტყველო აქტის ადრესატს, და რაღაც მესამე ოდენობას, რასაც შეეხება სამეტყველო კომუნიკაცია, მაგრამ რაც არ იღებს მასში უშუალო მონაწილეობას როგორც „მეტყველი“ ან „მსმენელი“. ჩვეულებრივ ეს სამი ოდენობა სამეტყველო კომუნიკაციისა ხასიათდება შესაბამისად როგორც პირველი, მეორე და მესამე პირი, რაც ბერძნული გრამატიკული ტრადიციიდან მომდინარეობს: შდრ. $\pi\rho\tau\sigma\alpha\upsilon\upsilon$ $\pi\rho\acute{\alpha}\tau\upsilon\varsigma$, $\delta\epsilon\acute{\upsilon}\tau\epsilon\rho\upsilon\varsigma$, $\tau\epsilon\tau\iota\sigma\upsilon$. სემანტიკურად დაპირისპირებულ სამ ოდენობას, სამ „პირს“ შორის რთული ბინარული კორელაციები არსებობს, რომლებიც ერთმანეთს ფარავენ. ერთი მხრივ, „მეტყველი“, ანუ პირველი, „ჩემუელი“ პირი, ეგდ უპირისპირდება იმას, რაც „ჩემს“ გარეშეა – კორელაცია სუბიექტურისა და არასუბიექტურის; ხოლო, მეორე მხრივ, „მეტყველი“ და „მსმენელი“, პირველი და მეორე, ანუ „ჩე-

⁶ შდრ. მაგალითად, ქართულში: (1) კაცი დათვს კლავს და (2) კაცს დათვი მოუკლავს, სადაც (1) წინადადებაში წარმოდგენილია სემანტიკურ-გრამატიკულ ელემენტთა „პირდაპირი შესაბამისობა“:

S O P
↓ ↓ ↓
{S} {O} {P}

ხოლო (2) წინადადება, სადაც „შებრუნებული შესაბამისობა“ გვაქვს, არის შედეგი „ინვერსიული ტრანსფორმაციისა“.

მეული“ და „შენეული“ პირი უპირისპირდება იმას, რაც არც „მეტყველია“ და არც „მსმენელი“ – კორელაცია პერსონალურისა და არაპერსონალურის.

პირის კატეგორია, როგორც უნივერსალური სემანტიკური კატეგორია, გამოიხატება ენობრივ სისტემაში სპეციფიკური ნაცვალსახელების სახით, რომლებიც განარჩევენ მინიმუმ სამ ფორმას – პირველი, მეორე და მესამე პირისა – შესაბამისად სამეტყველო კომუნიკაციით შეპირობებული სამი ოდენობისა.

პირის კატეგორია ურთიერთკავშირშია სუბიექტისა და ობიექტის კატეგორიასთან იმ აზრით, რომ ეს კატეგორიები ენის სემანტიკურ დონეზე არ ვლინდება ცალ-ცალკე და ყოველთვის ერთმანეთთან კომბინაციაშია მოცემული. არ არსებობს საზოგადოდ S სუბიექტი ან O ობიექტი, არამედ პირის კატეგორიის თვალსაზრისით განსაზღვრული სუბიექტი – S_1, S_2, S_3 – და ობიექტი – O_1, O_2, O_3 . ამ კატეგორიათა გამომხატველი ოდენობები ენის გრამატიკულ დონეზე – შესაბამისად $\{S_1\}, \{S_2\}, \{S_3\}$ და $\{O_1\}, \{O_2\}, \{O_3\}$ საკუთრივ სახელებს ან ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ. კერძოდ, $\{S_1\}, \{S_2\}$ და $\{O_1\}, \{O_2\}$ ყოველთვის ნაცვალსახელებია, ხოლო $\{S_3\}$ და $\{O_3\}$, ნაცვალსახელთან ერთად, შესაძლებელია საკუთრივ სახელის სახით იყოს გამოხატული. ამგვარად, სახელი შესაძლებელია მხოლოდ S_3 და O_3 სემანტიკურ ოდენობებს წარმოგვიდგენდეს ენის გამოხატულების სტრუქტურაში, მაშინ როდესაც S_1, S_2 და O_1, O_2 სემანტიკური კატეგორიები მხოლოდ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა სახით გამოიხატება.

4. სუბიექტისა და ობიექტის სხვადასხვა სახეობათა აღმნიშვნელი სახელები ან ნაცვალსახელები გარკვეული ფორმით უკავშირდებიან პროცესის ან სიტუაციის გამომხატველ გრამატიკულ ერთეულს – ზმნა-შემასმენელს – და ქმნიან სინტაქსურ ერთიანობას, რომელსაც შეიძლება „წინადადების ბირთვი“ ეწოდოს. მაშასადამე, წინადადების ბირთვი განისაზღვრება როგორც ზმნური ფორმა მასთან გარკვეული წესით დაკავშირებული სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელებით ან ნაცვალსახელებით. იმისდა მიხედვით, თუ რა ხასიათისაა ზმნა, რა სემანტიკური შინაარსისა და სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველია იგი, ზმნური ფორმა შეიძლება წარმოგვიდგეს წინადადების ბირთვში უსახელოდ (ე. ი. მას სტრუქტურულად არავითარი სახელი არ შეეწყოს: შდრ.

ქართ. თოვს, წვიმს, ქუხს; ლათ. pluit და სხვ.), ან მას ერთი, ორი ან მეტი სახელი (resp. ნაცვალსახელი) დაუკავშირდეს, რითაც იქმნება სინტაქსური სტრუქტურული მთლიანობა, რასაც „წინადადების ბირთვი“ ეწოდება. წინადადების ბირთვი ამდენად შეიძლება განვიხილოთ როგორც ზმნური ფორმა, განსაზღვრული რაოდენობა ცარიელი სინტაქსური უჯრედებით, რომლებიც შესაძლებელია გარკვეული ფორმის სახელებით (resp. ნაცვალსახელებით) შეივსოს გრამატიკულად სწორი წინადადების მისაღებად.

წინადადების ბირთვის ცენტრალურ სინტაქსურ ელემენტად ამ თვალსაზრისით გვევლინება ზმნა-შემასმენელი, რომელსაც ამა თუ იმ ფორმით შეეწყობა სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი ოდენობები – სახელები ან ნაცვალსახელები.

ზმნური ფორმის უნარს შეიწყოს წინადადების ბირთვში სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელების (resp. ნაცვალსახელთა) ანუ „აქტანტების“ განსაზღვრული რაოდენობა შეიძლება ზმნის „ვალენტობა“ ეწოდოს (L. Tesnière). მაშასადამე, მოცემულ ზმნური ფორმის „სინტაქსური ვალენტობა“ განისაზღვრება წინადადების ბირთვში თავისუფალ უჯრედთა რაოდენობით. ამის მიხედვით ზმნა შეიძლება იყოს ნულვალენტიანი („თოვს“), ერთვალენტიანი („წვივს“), ორვალენტიანი („— — კლავს“), სამვალენტიანი („— — — სწერს“) და ა. შ.⁷

სინტაქსური უჯრედების რაოდენობა წინადადების ბირთვში განისაზღვრება ზმნური ფორმის სტრუქტურით: შდრ., მაგალითად, შემდეგი სტრუქტურის წინადადებები: ქართ. თოვს, — წვივს, — — კლავს, — — — სწერს; რუს. — иждѣт, — — нѣтъ, — — — даѣт და მისთ. აქტუალურად წარმოდგენილ გრამატიკულად სწორ წინადადებაში შეიძლება ყველა სინტაქსური უჯრედი შევსებულიც არ იყოს სათანადო სახელებით (resp. ნაცვალსახელებით). მაგრამ ყოველთვის არსებობს შესაძლებლობა ამგვარი სინტაქსური კონსტრუქციის „შევსებისა“ სრულ ბირთვამდე.

⁷ ქართული ზმნა ვალენტობის თვალსაზრისით მოთავსდება დიაპაზონში 0...4, ე. ი. ზმნური ფორმა ქართულში შეიძლება იყოს როგორც უაქტანტო (შდრ. თოვს, წვიმს, ქუხს და სხვ. — ნულვალენტიანი ზმნები ქართულში, ისე როგორც სხვა ენებში, ძირითადად მეტეოროლოგიურ მოვლენებს გამოხატავს), ისე ერთ-, ორ-, სამ- და ოთხაქტანტიანი, ანუ მაქსიმალური რაოდენობა სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელებისა (resp. ნაცვალსახელებისა), რომლებიც შეიძლება ზმნურ ფორმას შეეწყოს წინადადების ბირთვში, არის ოთხი.

5. სხვადასხვა ტრანსფორმაციული წესების შემოღებით შესაძლებელია აღიწეროს ენის სინტაქსურ კონსტრუქციათა გარდაქმნები ზმნური ფორმის ვალენტობის გარდაქმნისდა შესაბამისად. ასე, მაგალითად, ორვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარით და პირდაპირი დამატებით) ქართულში გარდაიქმნება სამვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ზმნური ფორმის ტრანსფორმაციით კაუზატიური ან ვერსიის (სათავისო, სასხვისო ან საზედაო)⁸ კატეგორიის მიხედვით:

$$(1) \begin{matrix} T_{caus.} \\ \{S\} \{O^d\} \end{matrix} V_{tr} \Rightarrow \begin{matrix} \text{მამა ბავშვს წერილს ა-წერ-ინ-ებს-ს} \\ \{S\} \{O^{Exs.}\} \{O^d\} \end{matrix} V_{caus.}$$

$$(2) \begin{matrix} T_{Vob.} \\ \{S\} \{O^D\} \end{matrix} V_{tr} \Rightarrow \begin{matrix} \text{მამა ბავშვს წერილს უ-წერ-ს} \\ \{S\} \{O^D\} \{O^d\} \end{matrix} V_{Vob.}$$

$$(3) \begin{matrix} T_{Vsup.} \\ \{S\} \{O^L\} \end{matrix} V_{tr} \Rightarrow \begin{matrix} \text{მამა წერილს მისამართს ა-წერ-ს} \\ \{S\} \{O^L\} \{O^d\} \end{matrix} V_{Vsup.}$$

სამვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარით და პირდაპირი და ირიბი დამატებით) ამავე ტრანსფორმაციებით გარდაიქმნება ოთხვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ირიბი ობიექტის გამომხატველი სახელის ბრუნვის შეცვლით:

$$(1) \begin{matrix} T_{caus.} \\ \{S\} \{O^A\} \end{matrix} V_{tr} \Rightarrow (1)' \begin{matrix} \text{მამა დედას ბავშვთან} \\ \{S\} \{O^{Exs.}\} \{O^A\} \\ \text{წერილს ა-წერ-ინ-ებს-ს} \\ \{O^d\} \end{matrix} V_{caus.}$$

$$(2) \begin{matrix} T_{Vob.} \\ \{S\} \{O^D\} \end{matrix} V_{tr} \Rightarrow (2)' \begin{matrix} \text{მამა დედას ბავშვთან} \\ \{S\} \{O^D\} \{O^A\} \\ \text{წერილს უ-წერ-ს} \\ \{O^d\} \end{matrix} V_{Vob.}$$

⁸ ქცევა და სიტუაცია როგორც ცალკეულ სტრუქტურაში ერთმანეთთან შეუთავსებელი კატეგორიები შეიძლება ერთი საერთო კატეგორიის ვარიანტებად მივიჩნიოთ და „ვერსიის“ კატეგორიაში გავავრთიანოთ: სუბიექტური, ობიექტური და საზედაო (სუპერესიული).

ამოსავალი კონსტრუქციის O^A კატეგორიის გამომხატველი ირი-
ბი დამატება, რომელიც მიცემით ბრუნვაშია, ტრანსფორმირებულ
(1)' და (2)' სინტაქსურ კონსტრუქციებში თანდებულებიან ბრუნვაში
წარმოგვიდგება, ხოლო მიცემითი ბრუნვის ფორმას კონსტრუქციის
დამატებითი წევრი იღებს. ტრანსფორმირებულ კონსტრუქციებში
ირიბი ობიექტის გამომხატველი თანდებულბრუნვიანი სახელი, რო-
მელიც ამოსავალი კონსტრუქციის შესაბამისი უთანდებულ მიცე-
მითბრუნვიანი სახელის გარდაქმნას წარმოადგენს, წინადადების
ბირთვის ისეთივე აქტანტად უნდა იქნეს განხილული, როგორც
ამავე კონსტრუქციის ზმნურ ფორმასთან დაკავშირებული დანარ-
ჩენი უთანდებულბრუნვიანი წევრები.

ამ თვალსაზრისით ინვერსიული ტრანსფორმაცია არ ცვლის
ზმნური კონსტრუქციის ვალენტობას:

$$(3) \text{ მამა } \text{ბავშვს} \text{ წერილს } \text{სწერს} \xrightarrow{T_{inv.}} (3)' \text{ მამას } \text{ბავშვისთვის} \text{ წერილი} \\ \{S\} \quad \{O^A\} \quad \{O^d\} \quad V_{ur}^{III} \quad \text{მი-უ-წერ-ია}$$

ინვერსიული ტრანსფორმი (3)' ვედარ გარდაიქმნება ქცევის
კატეგორიის მიხედვით (მსგავსად I და II სერიის ზმნური ფორმე-
ბისა), რამდენადაც III სერიის ზმნური პარადიგმები წარმოშობით I
სერიის სასხვისო ქცევის ფორმები უნდა იყოს (ე. ი. I სერიის ზმნურ
პარადიგმათა სასხვისო ქცევის ტრანსფორმები), რომელთაც და-
კარგეს ვერსიის გაგება და ახალი ფუნქციონალური შინაარსით
დაიტვირთნენ. ამდენად, ინვერსიული ტრანსფორმაცია წარმოშო-
ბით შეიძლება განვიხილოთ როგორც I სერიის ზმნურ კონსტრუქ-
ციათა ობიექტური ვერსიის ტრანსფორმაცია.

6. წინადადების ბირთვში ზმნასთან დაკავშირებულ სახელსა თუ
ნაცვალსახელს, სუბიექტისა ან ობიექტის გამომხატველს, შეუძლია
ზმნურ ფორმაში თავისი ნიშანი გააჩინოს, რითაც ეს სინტაქსური
კავშირი – „კონექსია“ – ზმნურ და სახელურ ფორმას შორის მატე-
რიალურ გამოხატულებას იძენს. ეს ნიშნები ზმნურ ფორმაში ერთ-
გვარი რეპრეზენტანტები, „ექსპონენტებია“ სუბიექტ-ობიექტურ მი-
მართებათა გამომხატველი სახელებისა ან ნაცვალსახელების, რომ-
ლებიც ზმნას წინადადების ბირთვში გარკვეული ფორმით უკავშირ-
დება; ე. ი. $\{S\} \{O\} V$ წინადადების ბირთვში ზმნური სტრუქტურა V
შესაძლებელია შეიცავდეს $\{S\}$ და/ან $\{O\}$ სახელის გამომხატველ $/S/$

და/ან /O/ ნიშნებს აფიქსების სახით. ამით S და O კატეგორიათა ამსახველ სახელებსა (resp. ნაცვალსახელებსა) და ზმნურ ფორმას შორის არსებული სინტაქსური კავშირი – კონექსია – მორფოლოგიურ გამოხატულებას იძენს.

სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა ამსახველ სახელთან ან ნაცვალსახელთან დაკავშირებული ამგვარი /S/ და /O/ ნიშნები ზმნურ ფორმაში შესაძლებელია ამ ერთეულთა სხვადასხვა კატეგორიებს გამოხატავდნენ:

1) ნაცვალსახელის (resp. სახელის) პირს – ასეთ შემთხვევაში ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილი სახელური ნიშნები იცვლება ზმნასთან დაკავშირებული ნაცვალსახელის პირის მიხედვით ცვლის შესაბამისად;

2) სახელის (resp. ნაცვალსახელის) კლასს – ასეთ შემთხვევაში ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილი სახელური ნიშნები იცვლება გარკვეული სემანტიკური ჯგუფების მიხედვით კლასიფიცირებულ სახელთა შესაბამისად.

პირველ შემთხვევაში გვაქვს ზმნის სისტემა პიროვანი უღვლილებით;

მეორე შემთხვევაში – ზმნის სისტემა კლასოვანი უღვლილებით.⁹ შესაძლებელია მესამე, შერეული ტიპიც – ზმნის სისტემა პიროვან-კლასოვანი უღვლილებით.

7. ქართული ენის ზმნური სისტემა წარმოადგენს სტრუქტურულ ტიპს მკვეთრად გამოხატული პიროვანი უღვლილებით. ზმნური ფორმა წინადადების ბირთვში არა მხოლოდ შეიწყობს გარკვეული რაოდენობის სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველ სახელებს – რაც განისაზღვრება ზმნური ფორმის სინტაქსური ვალენტობით, არამედ წარმოგვიდგენს ზმნურ სტრუქტურაში ამ სახელთა რეპრეზენტანტ ნიშნებს, რომლებიც მოცემული სახელების (resp. ნაცვალსახელების) პირის კატეგორიას გამოხატავენ.

ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) სათანადო ნიშანს ზმნურ ფორმაში

⁹ შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ კლასოვანი უღვლილების ენებში არ არის გამოხატული პირის კატეგორია. პირის კატეგორია, რომელიც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, უნივერსალური სემანტიკური კატეგორიაა, გამოიხატება ამ ტიპის ენებში ზმნურ ფორმასთან სინტაქსურად დაკავშირებული ნაცვალსახელების საშუალებით, რომლებიც სამი პირის ფორმას განარჩევენ.

აჩენს როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის გამომხატველი სახელები (resp. ნაცვალსახელები), ე. ი. {S}, {O^d} და {O^{ind.}} – გრამატიკული სუბიექტი (ქვემდებარე) და გრამატიკული პირდაპირი და (მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი) ირიბი ობიექტი, რომლებიც პირებისდა მიხედვით ცვლის შესაბამისად სამ ნიშანს განარჩევენ:

/S₁/→ჟ-, /S₂/→ხ-, /S₃/→-ს;
 /O₁^d/→მ-, /O₂^d/→გ-, /O₃^d/→ხ-//Ø-;
 /O₁^{ind.}/→მ-, /O₂^{ind.}/→გ-, /O₃^{ind.}/→ხ-

ქართული ზმნური სტრუქტურა ამ მხრივ განსხვავდება მორფოლოგიურად ისეთი ენების ზმნური სტრუქტურისაგან, როგორიცაა, მაგალითად, ბერძნული, ლათინური, გერმანული, რუსული და სხვ., სადაც ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) სათანადო ნიშანს ზმნურ ფორმაში მხოლოდ გრამატიკული სუბიექტი აჩენს, ხოლო გრამატიკული ობიექტი ზმნაში აღუნიშნავი რჩება¹⁰.

ამ თვალსაზრისით ქართული ზმნა შესაძლებელია როგორც სუბიექტ-ობიექტური წყობის ზმნად დახასიათდეს, განსხვავებით სუბიექტური წყობის ზმნური სტრუქტურისაგან, რომელიც ზმნურ ფორმაში მხოლოდ სუბიექტურ ნიშანს წარმოაჩენს.

მაგრამ ერთ-ერთი ძირითადი სტრუქტურული მახასიათებელი სუბიექტ-ობიექტური წყობის ქართული ზმნისა ის არის, რომ არა ყველა სახელი (resp. ნაცვალსახელი), წინადადების ბირთვში ზმნას-

¹⁰ ამ მხრივ განსხვავებულ სტრუქტურას გვიჩვენებს, მაგალითად, თანამედროვე ფრანგული, რომელშიც ჩამოყალიბდა როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირის მაჩვენებელი პრეფიქსული ნიშნები ზმნაში. ისეთ კონსტრუქციებში, როგორიცაა je le lui donne „მე მას მას ვაძლევ“, je-le-lui- ერთეულები არ წარმოადგენენ დამოუკიდებელ ნაცვალსახელებს და ზმნურ კონსტრუქციაში სათანადო სუბიექტ-ობიექტური აქტანტების მარკერებად გვევლინებიან.

ანალოგიური სტრუქტურა გვაქვს აგრეთვე უნგრულში, სადაც ზმნურ ფორმაში გამოხატულია მასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (resp. ნაცვალსახელთა) როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური ნიშანი. შდრ. უნგრული სუბიექტური და ობიექტური ულგილიების სტრუქტურები:

სუბიექტური	ობიექტური
1. én lát-ok „მე ვხედავ“	1. én lát-om „მე მას ვხედავ“
2. te lát-sz „შენ ხედავ“	2. te lát-od „შენ მას ხედავ“
3. ő lát „იგი ხედავს“	3. ő lát-ja „იგი მას ხედავს“

თან სინტაქსურად დაკავშირებული, ავლენს ერთდროულად შესაბამის მორფოლოგიურ ნიშანს ზმნურ ფორმაში. რამდენი სახელიც არ უნდა იყოს წარმოდგენილი წინადადების ბირთვში ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებული (მაქსიმალური რაოდენობა ასეთი სახელებისა ქართულში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ოთხს უდრის – ოთხვალენტიანი ზმნის შემთხვევაში), აქტუალურად გამოვლენილ მორფოლოგიურ ნიშანთა რაოდენობა ზმნურ სტრუქტურაში არ აღემატება ორს.

ამგვარად, „პირიანობის“ თვალსაზრისით, ე. ი. ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (ნაცვალსახელთა) პირის გამომხატველი ნიშნების რაოდენობის თვალსაზრისით ზმნურ ფორმაში, ქართული ზმნა შეიძლება დახასიათდეს როგორც ერთპირიანი („მონოპერსონალური“) ან – გარკვეულ შემთხვევებში – ორპირიანი („ბიპერსონალური“) სტრუქტურა.

არსებობს გარკვეული სტრუქტურული წესები იმისა, თუ ზმნასთან დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) კონკრეტულად რომელი ერთეული გამოავლენს ზმნურ ფორმაში შესაბამის მორფოლოგიურ ნიშანს და რომელი ერთეულები რჩება ზმნაში მორფოლოგიური გამოხატულების გარეშე (ა. შანიძე).¹¹

¹¹ არ უნდა ავრიოთ ერთმანეთში ზმნის სინტაქსური „ვალენტობა“, ანუ ზმნური ფორმის უნარი შეიწყოს წინადადების ბირთვში სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამოხატველი სახელების (resp. ნაცვალსახელების) გარკვეული რაოდენობა, და ზმნის „პირიანობა“, ანუ ზმნურ ფორმაში ამ სახელთა (resp. ნაცვალსახელთა) პირის გამოხატველი მორფოლოგიური ნიშნის წარმოდგენა.

ის, რაც „პირიანობად“ გაიგებოდა, უნდა გულისხმობდეს არა პირის ნიშანთა გამოვლენას ზმნურ ფორმაში, არამედ ზმნური ფორმის სინტაქსურ უნარს, შეიწყოს წინადადებაში გარკვეული რაოდენობა სახელებისა თუ ნაცვალსახელების, რომელნიც სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებას გამოხატავენ, ე. ი. ზმნის სინტაქსურ „ვალენტობას“.

ამას ემყარება ქართული ზმნის დახასიათება როგორც „მრავალპირიანი“ (ორ-, სამ-, და ოთხპირიანი) ზმნისა: მაგ., ვ ა ძ ლ ე ვ მე მას მას. მაგრამ ამ თვალსაზრისით რომელიმე რუსული — — — даю, ან გერმანული — — — gebe სტრუქტურები, რომელთაც სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამოხატველი სამი ნაცვალსახელი შეეწყობა (я-emy-то; ich-es-ihm), დახასიათებოდა აგრეთვე როგორც „მრავალპირიანი“.

საქმე ისაა, რომ ყველა ეს ზმნური ფორმა (როგორც ქართული, ისე რუსული და გერმანული) ს ა მ ვ ა ლ ე ნ ტ ი ა ნ ი ა (ზმნურ ფორმასთან სუბიექტ-ობიექტური

ამ თვალსაზრისით შესაძლებელია ენათა ტიპოლოგიური დაჯგუფება მოვახდინოთ, კერძოდ, იმის მიხედვით, თუ როგორ ხდება აქტანტთა მორფოლოგიური ასახვა ზმნურ ფორმაში; ამ მხრივ შეიძლება გამოიყოს სუბიექტური, სუბიექტურ-ობიექტური და ობიექტური წყობის ენები (შდრ. ზემოთ).

სუბიექტ-ობიექტური წყობის ენათა ჯგუფში შესაძლებელია გაირჩეს ენათა რამდენიმე ქვეკლასი იმის მიხედვით, თუ რა შესაბამისობა არსებობს ზმნის ისეთ ურთიერთდამოკიდებულ კატეგორიებს შორის, როგორცაა ზმნის სინტაქსური „ვალენტობა“ და ზმნის მორფოლოგიური „პირიანობა“, „ნაწილობრივია“ ეს შესაბამისობა თუ „სრული“.

ნ ა წ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი ა შესაბამისობა იმ შემთხვევაში, როდესაც არა ყველა პოტენციურად შესაძლებელი სუბიექტ-ობიექტური აქტანტის ნიშანია აქტუალურად წარმოდგენილი ზმნურ ფორმაში (შდრ. ქართული ენობრივი სისტემა);

ს რ უ ლ ი ა შესაბამისობა ზმნის ვალენტობასა და ზმნის პირიანობას შორის საზოგადოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც წინადადების ბირთვში ზმნასთან პოტენციურად დაკავშირებული ყოველი

მიმართებების გამომხატველ აქტანტთა შეწყობის თვალსაზრისით), მაგრამ ე რ თ - პ ი რ ი ა ნ ი (ზმნურ ფორმაში პირის ნიშანთა გამოვლენის თვალსაზრისით). საზოგადოდ ქართული ზმნა განსხვავდება რუსულისა ან გერმანულისაგან არა იმით, რომ ქართული ზმნა მრავალპირიანია, ხოლო რუსული და გერმანული – ერთპირიანი, არამედ იმით, რომ ქართული ზმნა სუბიექტ-ობიექტური წყობისაა (ე. ი. ქართულ ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილია ერთ-ერთი პირის ნიშანი – სუბიექტისა ან ობიექტის, მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევაში – ორივესი ერთად), ხოლო რუსული და გერმანული ზმნა – სუბიექტური წყობის (ე. ი. ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილია მხოლოდ სუბიექტის ნიშანი).

ამ თვალსაზრისით ზმნის „პირიანობა“ და ზმნის „ვალენტობა“ არსებითად განსხვავებულ სტრუქტურულ მახასიათებლებს წარმოადგენს, რომლებიც ასახავენ ზმნური კონსტრუქციის შესაბამისად მორფოლოგიურ აგებულებას და სინტაქსურ კავშირებს. მაგრამ ამ მახასიათებლებს შორის გარკვეული ურთიერთდამოკიდებულება არსებობს, რომელიც განსაზღვრავს მათ შორის შესაბამისობის ხასიათს სხვადასხვა ენათა ზმნურ სისტემაში.

სახელი (resp. ნაცვალსახელი) თავის წარმომადგენელ მორფოლოგიურ ნიშანს აჩენს ზმნურ ფორმაში¹².

8. ყოველი მორფემა ზმნურ სტრუქტურაში მკაცრად განსაზღვრულ ადგილს იკავებს ზმნური ძირისა და სხვა მორფემების მიმართ, რაც ქმნის ზმნური ფორმის მორფემათა „რანგობრივ სტრუქტურას“.

ზმნური სტრუქტურა შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც ზმნის ძირი -R- განსაზღვრული რაოდენობა ცარიელი მორფოლოგიური უჯრედებით ძირის წინ და მის მომდევნოდ. თითოეული ასეთი უჯრედი შეივსება მხოლოდ ერთი განსაზღვრული პრეფიქსული თუ სუფიქსური მორფემით, რის შედეგადაც წარმოიქმნება ენის ზედაპირულ სტრუქტურაში ესა თუ ის ზმნური ფორმა სრული მორფოლოგიური გაფორმებით.

პირის პრეფიქსული მორფემები ძველი ქართული ზმნის სტრუქტურაში, როგორც წესი, მხოლოდ ერთ უჯრედს იკავებენ, რომელიც მოთავსებულია ქცევის, კაუზატივისა და ვნებითის მაწარმოებელ

¹² ენათა ასეთ სტრუქტურულ ტიპს უახლოვდება აფხაზური, სადაც წინადადების ყოველი პოტენციური აქტანტი სათანადო მარკერით არის წარმოდგენილი ზმნურ კონსტრუქციაში: შდრ. ისეთი სტრუქტურები, როგორიცაა და-უ-ზ-ლ-ს-თოფტ „მივცემ“ (რაღაცას შენთვის მას მე); და-უ-ზ-ლ-რ-თოფტ „მისცემენ“ (რაღაცას შენთვის მას ისინი) და მისთ.

აქტანტთა გამომხატველ ნიშნებს აფხაზურ ზმნურ ფორმაში ძირისა და ერთმანეთის მიმართ მკაცრად განსაზღვრული ადგილი უჭირავთ, რაც აისახება პრეფიქსულ მორფემათა რანგობრივ სტრუქტურაში. ერთი და იმავე ფონემური შედგენილობის მორფემები სულ სხვადასხვა გრამატიკული მნიშვნელობისა (სუბიექტური ან ობიექტური პირის გამომხატველია), ე. ი. არსებითად განსხვავებული გრამატიკული ერთეულებია, პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობაში მათი ადგილისდა შესაბამისად; მათი შინაარსობლივი სხვაობა ძირითადად განსხვავებულ რანგობრივ სტრუქტურაში გამოიხატება. ამდენად, „მორფემა“ საზოგადოდ უნდა განისაზღვროს არა მხოლოდ მისი გრამატიკული მნიშვნელობისა და ფონემური შედგენილობის საფუძველზე, არამედ აგრეთვე „რანგობრივი“ სტრუქტურის გათვალისწინებით. ამგვარ დეფინიციებს არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ისეთ შემთხვევებში, როდესაც გარკვეულ გრამატიკულ მიმართებათა გამომხატველი ერთეულები ემთხვევა ერთმანეთს ფონემური შედგენილობის მხრივ.

სუფიქსთა უჯრედის წინ.¹³ ეს იმას ნიშნავს, რომ პრეფიქსული პირის ნიშნები სტრუქტურულად შეუთავსებელია ერთმანეთთან პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობაში. რამდენი სახელიც არ უნდა დაუკავშირდეს სინტაქსურად ზმნას წინადადების ბირთვში, მხოლოდ ერთ-ერთი მათგანის ნიშანი ჩაჯდება ზმნურ სტრუქტურაში პირის პრეფიქსულ მორფემათათვის განკუთვნილ მორფოლოგიურ უჯრედში. ძველი ქართული ზმნის სტრუქტურაში შეინიშნება მკაცრად განსაზღვრული იერარქია ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (resp. ნაცვალსახელთა) პრეფიქსული ნიშნების აქტუალურად გამოვლენისა ზმნურ ფორმაში; ზმნურ სტრუქტურაში მხოლოდ ის აქტანტები აჩვენებენ სათანადო ნიშანს, რომლებიც წარმოადგენენ წინადადების ბირთვში შესაბამისად გრამატიკულ სუბიექტს, პირდაპირ ობიექტს ან ირიბ ობიექტს (მიცემით ბრუნვაში დასმულს).

მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი ირიბი ობიექტი თავისი ფუნქციით შეიძლება იყოს ადრესატი, დესიგანტი, ექსეკუტორი ან ლოკატიური ობიექტი. წინადადების ბირთვში ამავე ფუნქციით ნახმარი თანდებულბრუნვიანი სახელი, რომელიც მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი ირიბი ობიექტის ტრანსფორმს წარმოადგენს და აქტანტად უნდა ჩაითვალოს, ზმნურ ფორმაში ნიშანს არ აჩენს და, ამდენად, არავითარ მონაწილეობას არ იღებს ზმნური სტრუქტურის გაფორმებაში. ამიტომ, რომ სამ- და ოთხვალენტიან ზმნებში, რომელთა ერთ-ერთი აქტანტი თანდებულბრუნვიან ფორმაშია წარმოდგენილი, ივარაუდება მხოლოდ იმ აქტანტების ნიშანთა კომბინირება, რომლებიც წარმოგვიდგენენ გრამატიკულ სუბიექტს, პირდაპირ ობიექტსა და (უთანდებულო) მიცემით ბრუნვაში დასმულ ირიბ ობიექტს.

¹³ ქართული ზმნის სტრუქტურაში უნდა გამოიყოს სამი პრეფიქსული უჯრედი: ჰ ჰ ო R.

პირველი უჯრედი არის უჯრედი ვერსიისა და ვნებითის მაწარმოებელი პრეფიქსებისა. მეორე უჯრედი პირის ნიშნის უჯრედი, ხოლო მესამე უჯრედს – ე. ი. ყველაზე დაცილებულს ძირისაგან იმ შემთხვევაში, თუ პირველი და მეორე უჯრედი შევსებულია – იკავებენ პრევერბები. თუ ამგვარ უჯრედებს განვსაზღვრავთ, როგორც მორფემათა რანგებს, შესაბამისი მორფოლოგიური ერთეულები დახასიათდება როგორც პირველი, მეორე და მესამე პრეფიქსული რანგის მორფემები.

ნიშანთა კომბინირების ეს წესები სქემატურად შემდეგი სახით ჩამოვალბდება:

A: ო რ ვ ა ლ ე ნ ტ ი ა ნ ზ მ ნ უ რ ს ტ რ უ ქ ტ უ რ ე ბ შ ი :

- (1) $/S_1//O_2^d/ \Rightarrow /O_2^d/-R \rightarrow \text{გ}-R$
- (2) $/S_2//O_1^d/ \Rightarrow /O_1^d/-R \rightarrow \text{მ}-R$
- (3) $/S_2//O_3^d/ \Rightarrow /S_2/-R \rightarrow \text{ბ}-R$
- (4) $/S_3//O_1^d/ \Rightarrow /O_1^d/-R/-S_3/ \rightarrow \text{მ}-R-ს$
- (5) $/S_3//O_2^d/ \Rightarrow /O_2^d/-R/-S_3/ \rightarrow \text{გ}-R-ს$
- (6) $/S_3//O_3^d/ \Rightarrow /O_3^d/-R/-S_3/ \rightarrow \text{ბ}-\emptyset-R-ს$

B: ს ა მ ვ ა ლ ე ნ ტ ი ა ნ ზ მ ნ უ რ ს ტ რ უ ქ ტ უ რ ე ბ შ ი :

- (1) $/S_1//O_2^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_2^{ind}/-R \rightarrow \text{გ}-R$
- (2) $/S_2//O_1^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_1^{ind}/-R \rightarrow \text{მ}-R$
- (3) $/S_2//O_3^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /S_2/-R \rightarrow \text{ბ}-R$
- (4) $/S_3//O_1^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_1^{ind}/-R/-S_3/ \rightarrow \text{მ}-R-ს$
- (5) $/S_3//O_2^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_2^{ind}/-R/-S_3/ \rightarrow \text{გ}-R-ს$
- (6) $/S_3//O_3^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_3^{ind}/-R/-S_3/ \rightarrow \text{ბ}-R-ს$

ამგვარად, ზმნასთან დაკავშირებული აქტანტების პირის ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის თვალსაზრისით ქართული ზმნა უნდა დახასიათდეს ძირითადად როგორც მ ო ნ ო კ ე რ ს ო ნ ა ლ უ რ ი (ერთპირიანი) ზმნური სტრუქტურა. ბიპერსონალურია (ორპირიანია) იგი იმ შემთხვევაში, თუ $\{S_3\}$ აქტანტი, რომელიც სუფიქსური ნიშნით გამოიხატება, კომბინირებს წინადადების ბირთვში პრეფიქსული ნიშნით გამოხატულ ობიექტურ პირთან, შდრ. (4), (5), (6) სტრუქტურები.

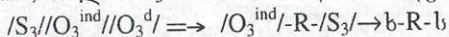
ამ შეზღუდვით შეიძლება ვილაპარაკოთ ქართული ზმნის „პრეფიქსულ მონოპერსონალიზმზე“. ამ პრინციპის შესაბამისად ზმნასთან დაკავშირებულ აქტანტთა პოტენციურად შესაძლებელ პრეფიქსულ ნიშანთაგან ზმნურ ფორმაში აქტუალურად გამოვლინდება მხოლოდ ერთი ნიშანი.

პრეფიქსულ ნიშანთა მიმდევრობიდან გარკვეული პრეფიქსის ზმნურ ფორმაში აქტუალურად წარმოჩენის თვალსაზრისით შეიძლება შემოვიტანოთ სუბიექტ-ობიექტური პირის ნიშანთა „სიმძლავრის“ ცნება.

ამ მხრივ გრამატიკული სუბიექტისა და ობიექტის გამომხატველი პრეფიქსები ზმნურ კონსტრუქციაში განისაზღვრება როგორც ერთი და იმავე „სიმძლავრის“ მქონე ნიშნები, რამდენადაც ამ ნიშანთა კომბინირებისას გარკვეულ კონსტრუქციებში ვლინდება მხოლოდ სუბიექტური ნიშნები, ხოლო სხვა კონსტრუქციებში – მხოლოდ ობიექტური პირის ნიშნები ($\{O_1\}$ და $\{O_2\}$ აქტანტთა სუბიექტურ $\{S_{1,2}\}$ აქტანტთან კომბინირების შემთხვევაში).

ერთგვარი განსხვავება იჩენს თავს „სიმძლავრის“ თვალსაზრისით პირდაპირი და ირიბი ობიექტის ამსახველ აქტანტებსა და მათ შესაბამის პრეფიქსულ ნიშნებს შორის. ირიბი ობიექტი ამ მხრივ უფრო „მძლავრია“ პირდაპირ ობიექტთან შედარებით, რამდენადაც მათი კომბინირება წარმოაჩენს ზმნურ ფორმაში მხოლოდ ირიბი ობიექტის პრეფიქსულ ნიშანს.

ისეთ სინტაქსურ სტრუქტურებში, სადაც O_3^d ობიექტის ამსახველი აქტანტი კომბინირებს O_3^{ind} ობიექტის ამსახველ აქტანტთან, ზმნის სტრუქტურაში აისახება აქტუალურად მხოლოდ $\{O_3^{ind}\}$ ხ-პრეფიქსის სახით, ხოლო $/O_3^d/$ ნიშანი არ წარმოიდგინება:

ამგვარ კონსტრუქციებს უნდა შეეწყოს ხელი $/O_3^d/$ ნიშნის (ე. ი. მესამე პირდაპირ-ობიექტური /ხ-/ პრეფიქსის) ნულთან გათანაბრებისათვის ($/O_3^d/\rightarrow \emptyset$) ისეთ კონსტრუქციებშიც, სადაც იგი არ კომბინირდება მესამე ირიბ-ობიექტურ პირთან და სადაც იგი, ამდენად, კანონზომიერად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი /ხ-/ პრეფიქსის სახით. ამით დაირღვა მანამდე სისტემაში არსებული სტრუქტურული პარალელიზმი პირდაპირ- და ირიბ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველ აქტანტებს შორის, რომლებიც პირველ, მეორე და მესამე პირის ფორმებში მათთვის საერთო /მ-/, /გ-/ და /ხ-/ პრეფიქსებით გამოიხატებოდა.

ძველი ქართული ზმნის იმ სისტემაში, რომელიც ასახულია „ხანმეტ“ ძეგლებში, გაბატონებულ ნორმად შეიძლება ჩაითვალოს უკვე $\{O_3^d\}$ აქტანტის ნიშნად ზმნაში $\emptyset$ - მორფემის ხმარება.

მაგრამ ძველი სისტემა $/O_3^d/\rightarrow x-$ პრეფიქსით ჯერ კიდევ თავს იჩენს გარკვეულ კონსტრუქციებში¹⁴.

¹⁴ ამგვარი ევოლუცია პირდაპირი ობიექტის ნიშნისა (ე. ი. $/O_3^d/x\rightarrow \emptyset$), რისთვისაც ხელი უნდა შეეწყოს $/O_3^d/ /O_3^{ind}/ \Rightarrow /O_3^{ind}/-R$ კონსტრუქციებს, არ შეეხება პირველი

/ხ-/ პრეფიქსის ოდინდელი არსებობა მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის ნიშნად, როდესაც /O₃^d/ → ხ- ქართული ზმნის სტრუქტურაში ნორმა უნდა ყოფილიყო, შეიძლება დავინახოთ ი-ნიანი ვნებითის ფორმებში, რომლებიც პასიურ ტრანსფორმებს წარმოადგენენ შესაბამისი აქტიური კონსტრუქციებისა მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის გამომხატველი /ხ-/ პრეფიქსით. ი-ნიანი ვნებითის კონსტრუქციებში ეს ხ-პრეფიქსი (წარმოშობით მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის გამომხატველი ნიშანი) არ გაუთანაბრდა ნულს, რამდენადაც /O₃^d/ ხ → ∅- პროცესის განხორციელების დროს აქტიურ კონსტრუქციებში მორფოლოგიური კავშირი ი-ნიანი ვნებითის გარკვეულ ფორმებსა და შესაბამისი მოქმედებითი გვარის პირდაპირ-დამატებთან კონსტრუქციებს შორის გაწყვეტილი უნდა ყოფილიყო; აქტიურ კონსტრუქციებში /O₃^d/ ხ → ∅ პროცესის დაწყებისათვის შესაბამის პასიურ კონსტრუქციათა /ხ-/ პრეფიქსი აღარ გაიგებოდა როგორც /O₃^d/ ნიშანი.

9. სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი აქტანტებისა და მათ შესაბამის ნიშანთა შეპირისპირება ძველი ქართული ზმნის სტრუქტურაში საშუალებას გვაძლევს კიდევ ერთი შინაგანი რეკონსტრუქცია მოვახდინოთ სტრუქტურათა უნიფიცირებულ ტიპებზე დაყვანით. ამ შემთხვევაში საკითხი შეეხება სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებებს პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველ ორ- და სამვალენტო ზმნურ სტრუქტურებში.

ძველი ქართული ზმნის პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის პრინციპი, რომელიც გატარებულია უცილობლად ზმნური სტრუქტურის ყველა პარადიგმატული ერთეულის მიმართ, ირღვევა ზოგიერთს ზმნურ ფორმაში, სადაც წინადადების ბირთვში მესამე ობიექტური პირის ამსახველი სახელი უკავშირდება პირველ სუბიექტურ პირს. ასეთ შემთხვევაში ორივე ეს აქტანტი სათანადო აქტუალურად გამოვლენილი პრეფიქსული ნიშნით არის წარმოდგენილი

და მეორე პირდაპირ-ობიექტური პირის /მ-/ და /გ-/ ნიშნებს, რამდენადაც გამორიცხული იყო სტრუქტურულად პირველი და მეორე პირის შემთხვევაში (განსხვავებით მესამე პირისაგან) პირდაპირ- და ირიბ-ობიექტურ ნიშანთა კომბინირება (წინადადების ბირთვში ზმნას არ უკავშირდება ერთსა და იმავე კონსტრუქციაში {O₁^d} {O₁^{ind}} და {O₂^d} {O₂^{ind}} აქტანტები).

ზმნურ ფორმაში: შდრ. „ხანმეტი“ ფორმები შ ე - ხ - ჭ - ა ბ თ , ა ღ - ხ - ჭ - მ ა რ თ ე და მისთ.

ამ ფორმებში წარმოდგენილია, წინააღმდეგ „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპისა, როგორც {S₁}, ისე {O₃} აქტანტთა გამომხატველი პრეფიქსული ელემენტები /ჭ-/ და /ხ-, რაც /ხ- ჭ-/ მიმდევრობას გვაძლევს: /O₃//S₁/.

ამგვარი სტრუქტურული შეუსაბამობის ელიმინირება და უძველესი ქართული ზმნური სტრუქტურის სუბიექტ-ობიექტურ ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის თვალსაზრისით უნიფიცირებულ ტიპზე დაყვანა შესაძლებელი ხდება /ხ-ჭ-/ მიმდევრობის ერთიან მორფემად განხილვის შემთხვევაში, სახელდობრ /ხ-ჭ-/ ელემენტად, რომელიც უნდა განიხილებოდეს როგორც პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველი /S₁/ ნიშანი. მაშასადამე, მიმდევრობები /S₁//O₃ⁱ/ და /S₁//O₃^d//O₃^{ind}/, ისე როგორც მიმდევრობები /S₂//O₃^d/ და /S₂//O₃^d//O₃^{ind}/ (იხ. ზემოთ), უნდა გამოხატულიყო აქტუალურ სტრუქტურაში – თანახმად „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპისა – მხოლოდ სუბიექტური პირის /S₁/ და /S₂/ ნიშნების სახით.

ამგვარი დაშვების შედეგად ზმნურ ფორმაში მივიღებდით პირის ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის შემდეგ სქემას, რომელშიც სრულად აისახება ზმნის „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპი:

$$A: /S_1//O_2^d/ \Rightarrow /O_2^d/-R \rightarrow \text{გ-R}$$

$$/S_2//O_1^d/ \Rightarrow /O_1^d/-R \rightarrow \text{მ-R}$$

$$/S_1//O_3^d/ \Rightarrow /S_1/-R \rightarrow \text{ხ-ჭ-R}$$

$$/S_2//O_3^d/ \Rightarrow /S_2/-R \rightarrow \text{ხ-R}$$

$$B: /S_1//O_2^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_2^{ind}/-R \rightarrow \text{გ-R}$$

$$/S_1//O_3^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /S_1/-R \rightarrow \text{ხ-ჭ-R}$$

$$/S_2//O_1^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /O_1^{ind}/-R \rightarrow \text{მ-R}$$

$$/S_2//O_3^{ind}//O_3^d/ \Rightarrow /S_2/-R \rightarrow \text{ხ-R}$$

ამგვარად, პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველი /S₁/ ნიშანი უძველესი ქართული ზმნის სტრუქტურაში აღდგება შინაგანად როგორც /ხ-ჭ-/ (და არა /*ჭ-/ პრეფიქსი (ივ. ჯავახიშვილი). იგი შემდგომ დაიშალა /ხ-/ და /ჭ-/ ნიშნებად, ე. ი. გაგებულ იქნა როგორც {O₃} და {S₁} აქტანტთა გამომხატველი ნიშნები ზმნაში, რითაც დაირღვა ქართული ზმნური სტრუქტურისათვის თავდაპირველად

დამახასიათებელი პრეფიქსული მონოპერსონალიზმი, რომელიც ჯერ კიდევ „ხანმეტ“ ძეგლებში ასახული ძველი ქართულის დონეზე უცილობლად გატარებულია ყველა დანარჩენ სუბიექტ-ობიექტურ პირთა კომბინირებისას.¹⁵

პრექართულისათვის, ე. ი. ქართული ენის განვითარების იმ ეტაპისათვის, რომელიც წინ უსწრებს უძველეს წერილობით ძეგლებში ასახულ ენობრივ მდგომარეობას, შესაძლებელია ვივარაუდოთ პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის შესაბამისი ზმნური სტრუქტურა პირველი სუბიექტური პირის /S₁/ → *ხჷ- მარკერით.

ენის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე უნდა მომხდარიყო ამგვარ სტრუქტურათა პირველი სუბიექტური პირის ხჷ-R ფორმის გააზრინება როგორც ზმნური ფორმისა, რომელშიც გამოხატულია აგრეთვე მესამე ობიექტური პირი O₃/ხ-/ პრეფიქსის სახით; 1. *მ ი - ხ ჷ - ე ც - ~ 3. *მ ი - ხ - ც - ა ტიპის პარადიგმებში ხდება მ ი - ხ ჷ - ე ც - ფორმის დაშლა მ ი - ხ - ჷ - ე ც სტრუქტურად; წარმოშობით ერთიანი პირველი სუბიექტური პირის /*ხჷ-/ პრეფიქსი რეინტერპრეტირებულ იქნა როგორც O₃^{ind} /ხ-/ და S₁ /ჷ-/ პრეფიქსთა კომბინაცია.

რომელიმე *მ ი - ხ ჷ - ე ც სტრუქტურა (წინადადების ბირთვი: {S₁} {O₃^{ind}} {O₃^d} V) მესამე ობიექტური პირის მ ი - ხ - ც - ა სტრუქტურის გავლენით, სადაც კანონზომიერად წარმოდგენილია O₃^{ind} /ხ-/ პრეფიქსი, გააზრინებულ იქნა როგორც მ ი - ხ - ჷ - ე ც სტრუქტურა, ე. ი. როგორც ისეთი ზმნური ფორმა, რომელშიც /*ხჷ-/ პრეფიქსის /*ხ-/ ელემენტი მიჩნეულია {O₃} სახელის გამომხატველ ნიშნად, მსგავსად /ხ-/ პრეფიქსისა მი-ხ-ც-ა ტიპის სტრუქტურებში, სადაც იგი კანონზომიერად {O₃} სახელის (resp. ნაცვალსახელის) გამომხატველია. ამით ერთგვარად დაირღვა ზმნურ ფორმათა პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის აბსოლუტური ხასიათი ძველი ქართული ზმნის სისტემაში.

¹⁵ შდრ. აგრეთვე შინაგანად რეკონსტრუირებული S₁ /*ხჷ-/ ნიშნის ფონემური მიმართება S₂ /*ხ-/ ნიშნთან, რომელიც ანალოგიურია O₁^{pl} /*გჷ-/ ნიშნის ფონემური მიმართებისა O₂ /*გ-/ ნიშნთან, ე. ი. S₁: *ხჷ-კლავ ~ S₂: *ხ-კლავ და O₁^{pl}: *გჷ-კლავ ~ O₂: *გ-კლავ.

პირველი სუბიექტური პირის /**ხჷ-*/ პრეფიქსის ამგვარ გააზრიანებას მესამე პირის ობიექტურ-პრეფიქსიან ფორმათა გავლენით, მის მიხედვას O_3 /**ხ-*/ ელემენტის შემცველ მიმდევრობად უნდა გამოეწვია თავდაპირველი S_1 /**ხჷ-*/ პრეფიქსის /**ჷ-*/ პრეფიქსად გამარტივება იმ პარადიგმებშიც, სადაც არ იყო წარმოდგენილი მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში ობიექტის გამომხატველი O_3^{ind} /*ხ-*/ პრეფიქსი (ე. ი. ერთვალენტიან სუბიექტური წყობის ზმნებში, აგრეთვე ნაწილობრივ ორვალენტიან ზმნებში პირდაპირი ობიექტის ამსახველი სახელით); **ხჷ-*არ ტიპის სტრუქტურას უნდა მოეცა **ჷ-*არ, ხოლო *ხჷ-*კ და ე ტიპის სტრუქტურა უნდა გარდაქმნილიყო S_1 : **ჷ-*კლავ ფორმად.

/ S_1 / პრეფიქსის ამგვარი გამარტივება /**ხჷ-*/→/**ჷ-*/ აღნიშნულ პარადიგმებში შეიძლება დავახასიათოთ როგორც /*ხ-*/ ელემენტის „მორფოლოგიური დაკარგვა“ თავდაპირველად ერთიანი /**ხჷ-*/ პრეფიქსის გააზრიანების გამო გარკვეულ სტრუქტურებში როგორც / O_3 // S_1 /→/**ხ*·**ჷ-*/ პრეფიქსთა მიმდევრობისა¹⁶. ეს ეტაპი ქართული ზმნის განვითარებისა ასახულია უკვე „ხანმეტი“ ძეგლების ენაში, სადაც { S_1 } ნაცვალსახელის გამომხატველი ნიშანი ზმნის სტრუქტურაში რეგულარულად ვ/ჷ პრეფიქსის სახით არის წარმოდგენილი, ხოლო პრეფიქსული /*ხ*·*ჷ-*/ წარმოადგენს / O_3 / / S_1 / ნიშანთა მიმდევრობას ზმნურ ფორმაში.

¹⁶ ანალოგიური დაკარგვა გ- ელემენტისა O_1^{pl} /**გჷ-*/ პრეფიქსში O_2 /*გ-*/ პრეფიქსის გავლენით არ უნდა მომხდარიყო იმის გამო, რომ O_1 და O_2 ობიექტები ვერ შეეწყობა ერთმანეთს საერთო პრედიკატთან, და ამდენად გამოირიცხება { O_1 } და { O_2 } ნაცვალსახელთა ნიშნების ზმნურ ფორმაში კომბინირების შესაძლებლობა.

† ტოგო გუდავა, თამაზ გამყრელიძე

თანხმოვანთკომპლექსები მეგრულში*

1.0. მეგრული ფონემური სისტემა განარჩევს ფონემათა ორ კლასს – თანხმოვნებსა და ხმოვნებს. თანხმოვანია ფონემა, რომელიც უმარცველოა მისთვის დამახასიათებელ ყველა პოზიციაში; ხმოვანია ფონემა, რომელიც მარცველოვანია მისთვის დამახასიათებელ ყველა პოზიციაში.

კომპლექსი განისაზღვრება როგორც ერთი და იმავე კლასის ფონემათა სინტაგმატური გაერთიანება, ერთი და იმავე კლასის ფონემათა შეერთება მიმდევრობაში.

კომპლექსის სიგრძე განისაზღვრება როგორც ელემენტთა რაოდენობა ფონემურ მიმდევრობაში. ამ თვალსაზრისით გამოიყოფა თანხმოვანთა (ან ხმოვანთა) ორწევრა, სამწევრა, ოთხწევრა და ა. შ. კომპლექსები.

1.1. მეგრულში მაქსიმალური სიგრძის თანხმოვანთკომპლექსი მორფემის ფარგლებში უდრის ოთხს, ე. ი. თანხმოვანთა მიმდევრობაში დასაშვებ ერთეულთა რაოდენობა არ აღემატება ოთხს (ივარაუდება მორფემაში თანხმოვანთმიმდევრობა $\#-V, V-V$ და $V-\#$ პოზიციებში).

აღვნიშნათ ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში თითოეული თანხმოვნის ადგილი მარცხნიდან მარჯვნივ სიმბოლოებით **a, b, c, d**, ე. ი. **a** არის პირველი პოზიცია თანხმოვანთკომპლექსში, **b** – მეორე პოზიცია, **c** – მესამე პოზიცია, **d** – მეოთხე პოზიცია.

ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში **a** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ ორი თანხმოვანი:

a: რ, ნ;

b პოზიციაში ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს შემდეგი თანხმოვნები:

b: დ თ ტ, ძ ც წ, ჯ ჩ ჭ, ზ ს ე შ;

c პოზიციაში ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს შემდეგი თანხმოვნები:

c: გ ქ კ ღ ხ ყ

* პირველად გამოქვეყნდა 1981 წელს: ტოგო გუდავა, თამაზ გამყრელიძე, თანხმოვანთკომპლექსები მეგრულში: «თბილისის უნივერსიტეტი აკაკი შანიძეს», თბილისი, 1981.

d პოზიციაში ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ *g* თანხმოვანი:

d: *g*

ამგვარად, მეგრული ოთხთანხმოვნიანი (ამ ენისათვის მაქსიმალური სიგრძის) კომპლექსის სტრუქტურიდან ამოსვლით ვიღებთ გარკვეულ თანხმოვანთრიგებს, რომლებიც აერთიანებს მაქსიმალური სიგრძის კომპლექსის თითოეულ პოზიციაში დასაშვებ ერთეულებს. ეს რიგები მთლიანი სახით ასეთ სქემას წარმოგვიდგენს:

a: *რ ნ*

b: *დ თ ტ, ძ ც წ, ჯ ჩ ჭ, ზ ს, ჟ შ*

c: *გ ქ ჭ, ღ ხ ყ*

d: *g*

ამ რიგებში წარმოდგენილია თანხმოვანი ფონემები, რომელთაც ოთხთანხმოვნიან კომპლექსში შეუძლიათ დაიკავონ შესაბამისად პირველი (**a**), მეორე (**b**), მესამე (**c**) და მეოთხე (**d**) ადგილი. ეს იმას ნიშნავს, რომ თანხმოვანთკომპლექსში შეიძლება გვექნოდეს კომბინირება სხვადასხვა რიგების ერთეულებს შორის, მაგრამ არა თითოეული რიგის ერთეულებს შორის (რიგს შიგნით), ე. ი. დასაშვებია **abcd**, **acd**, **bc** და მისთ. მიმდევრობები, მაგრამ დაუშვებელია **abbc**, **abcc**, **bb**, **cc** და მისთ. მიმდევრობანი.

1.2. არა ყოველი თანხმოვანი თითოეული ამ რიგიდან შედის კომბინაციაში დანარჩენი რიგების ნებისმიერ თანხმოვანთან სათანადო პოზიციაში. კონკრეტული თანხმოვანი ფონემა გარკვეული რიგიდან შეუერთდება დანარჩენი რიგების მხოლოდ განსაზღვრულ ერთეულებს. ამ მხრივ თანხმოვანთრიგები დაიყოფა ქვეკლასებად თანხმოვანთკომპლექსში ერთმანეთთან შეერთების თვალსაზრისით. ამ ქვეკლასებს განსაზღვრავს თანხმოვანთა გარკვეული დიფერენციალური ნიშნები, სახელდობრ *მჟღერობა*, *სიყრუე* (ფშვინვიერობა) და *სიმკვეთრე* (აბრუპტიულობა, გლოტალიზაცია). თანხმოვნები ერთმანეთს უერთდებიან და ქმნიან კომპლექსს ამ ნიშანთა თვალსაზრისით ჰომოგენურობის მიხედვით, ე. ი. *მჟღერი* უერთდება მხოლოდ *მჟღერს*, *ყრუ* (ფშვინვიერი) – *ყრუს* (ფშვინვიერს), *მკვეთრი* – *მკვეთრს*, რის შედეგადაც ვიღებთ თანხმოვანთა ერთგვარ „გრძელ კომპონენტებს“. ის თანხმოვანი ფონემები, რომელთათვისაც მითითებული დიფერენციალური ნიშნები ფონოლოგიურად ღირებული არ არის (კერძოდ, სონორი *რ*, *ნ* და *g* ფონემები), შეიძლება დაუკავ-

შირდნენ დანარჩენი რიგების როგორც *მუღერებს*, ისე *ყრუებს* და *მკვეთრებს*:

- a: რ ნ
 b: დჟ ზუ თცნ სშ ტწჭ
 c: გ ღ ქხ კყ¹
 d: გ

როგორც სქემიდან ჩანს, **b** რიგს ქმნიან ანტერიორული (წინა წარმოების) თანხმოვნები, ხოლო **c** რიგს – პოსტერიორული (უკანა წარმოების) თანხმოვნები, თავკიდურ და ბოლოკიდურ ელემენტებად ოთხთანხმოვნიან კომპლექსებში გვაქვს **რ ან ნ (a რიგი)** და **გ (d რიგი)**. თანხმოვანთა მიმდევრობა კომპლექსში მკაცრად განსაზღვრულია: თანხმოვანთა შეერთება შეიძლება მოხდეს მხოლოდ **a-b-c-d** რიგით (კომპლექსში რიგების გადასმა დაუშვებელია).

1.3. უფრო დაბალი რიგის (სამ- და ორწევრიანი) თანხმოვანთკომპლექსები მიიღება ამავე ოთხწევრიანი **a-b-c-d** სქემიდან შესაბამისად ერთი ან ორი წევრის ამოღებით:

$$a - b - c - d \Rightarrow \begin{bmatrix} a - b - c \\ a - c - d \\ a - b - d \\ b - c - d \end{bmatrix} \begin{array}{l} \text{სამწევრიანი} \\ \text{კომპლექსები} \end{array}$$

$$a - b - c - d \Rightarrow \begin{bmatrix} a - b \\ a - c \\ b - c \\ b - d \\ c - d \end{bmatrix} \begin{array}{l} \text{ორწევრიანი} \\ \text{კომპლექსები} \end{array}$$

1.4. ერთადერთი შეზღუდვა, რაც ორწევრიან კომპლექსებს ახასიათებს, არის უკიდურესი რიგების (**a - d**) შეუთავსებლობა, ე. ი.

¹ /ყ/ ფონემა აერთიანებს ორ პოზიციურ ვარიანტს [ყ]ა და [ყ]ს. ხც შედგენილობის კომპლექსებში მკვეთრი თანხმოვნის მომდევნოდ წარმოადგენილია ყ ვარიანტი. კომპლექსის შემადგენლობაში ყ გვხვდება მხოლოდ ვ-ს წინ.

b რიგის ხშულ თანხმოვანთა გაერთიანებას **c** რიგის პოპოგენურ თანხმოვნებთან ეძახიან პარმონიულ კომპლექსებს.

დაუშვებელია ორწევრიან კომპლექსში **a** რიგის უშუალო შეერთება **d** რიგთან (*რვ, *ნვ). რიგებს შიგნით თანხმოვანთა შეერთებისას სამწევრიან და ორწევრიან კომპლექსებში მოქმედებს ზემოთ მითითებული ჰომოგენურობის პრინციპი, რომელიც აუცილებელი კომბინატორული წესია ნებისმიერი სიგრძის თანხმოვანთა კომპლექსში.

ოთხწევრიან **a-b-c-d** და სამწევრინ **a-b-c**, **a-b-d** სტრუქტურის კომპლექსებში **b** რიგის თანხმოვანთაგან გამოირიცხება ნაპრალოვანი თანხმოვნები, განსაკუთრებით მჟღერი სპირანტები. ამრიგად, ოთხწევრიან კომპლექსებში დაუშვებელია *-რჟღე- -ნზღე- -რშქე- -ნსქე-* და მისთ., ხოლო სამწევრიან კომპლექსებში – *-რჟღ-, -ნზღ-, რჟვ-, -რზვ-, -ნშქ-, -ნსქ-* და მისთ. მიმდევრობანი. სპორადულად (ძირითადად ხმაბაძვით სიტყვებში) გვხვდება *-რშბ-* (*რშხიპუა* „ხვრეპა“), *-რსხ-* (*რსხია* „წივილ-კივილი“, *რსხება* „ხსნა“) და მისთ.

1.5. ერთგვარ გამონაკლისს ჰომოგენურობის პრინციპიდან წარმოადგენს **b** რიგის ყრუ სპირანტთა შეერთების შესაძლებლობა **c** რიგის მკვეთრ **კ** ფონემასთან: **-სკ-, -შკ-**. ყველა ასეთ შემთხვევაში ეს კომპლექსები წარმოადგენს თავისუფლად მონაცვლე ვარიანტს კანონზომიერი **-სქ-, -შქ-** კომპლექსებისას, შდრ. *სქუა* || *სკუა* „შვილი“, *სქანი* || *სკანი* „შენი“, *დიშქა* || *დიშკა* „შეშა“, *შქა* || *შკა* „შუა“ და სხვ.

-სქ- || -სკ-, -შქ- || შკ- თავისუფალი მონაცვლეობა უნდა აიხსნებოდეს ყრუ სპირანტთა მომდევნოდ გლოტალიზაციის დაპირისპირების ნეიტრალიზაციით¹.

1.6. მაქსიმალური სიგრძის **a-b-c-d** კომპლექსებიდან უფრო დაბალი რიგის კომპლექსების გამოყვანა დახასიათებული წესების მიხედვით ემყარება „თანხმოვანთა კომპლექსთა დაშლადობის“ ზოგად პრინციპს, რომლის მიხედვით ყოველი **n** სიგრძის თანხმოვანთა მიმდევრობა შეიცავს თუნდაც ერთ მიმდევრობას **n-1** სიგრძისას (*ლ. პიელმსლევეი*).

აკრძალულია ისეთი თანხმოვანთა შეერთებანი, რომლებიც გულისხმობენ **a-b-c-d** მიმდევრობაში (და შესაბამისად ყველა უფრო დაბალი რიგის მიმდევრობაში) ერთ-ერთი რიგის გადასმას, ე. ი. და-

¹ დაპირისპირება ყრუ *ს, შ, ხ/* სპირანტთა მომდევნოდ მოხსნილია მკვეთრსა და ყრუ-ფშვინვიერს შორის ნასესხებ სიტყვებშიც: **ხტ** || **ხთ** (ვახტანგი || ვახთანგი), **სტ** || **სთ** (სტოლი || სთოლი „მაგიდა“), **შტ** || **შთ** (შტრაფი || შთრაფი „ჰარიმა“), **სპ** || **სფ** (სპირიდონი || სფირიდონი), **შპ** || **შფ** (შპიონი || შფიონი).

საშეგებია მიმდევრობა **a-b-c-d** ან მისი გარდაქმნა ერთი ან ორი წევრის ამოღებით, მაგრამ დაუშვებელია რიგების აღრევა, ერთ-ერთი რიგის გადაადგილება: ეს რიგები, რომლებიც განსაზღვრავენ შესაბამის თანხმოვანთა პოზიციას თანხმოვანთკომპლექსში, ფიქსირებულია თანმიმდევრობის თვალსაზრისით, ე. ი. გვაქვს **a-b-c-d, a-c-d, a-c** და ა.შ., მაგრამ გამორიცხულია **a-c-b-d, a-d-c, b-a, d-c** და მისთ. მიმდევრობები.

1.7. ზემოთ მოყვანილი სქემის საშუალებით და ფორმულირებული პრინციპების დაცვით ვიღებთ ჩამოთვლას მეგრულში არსებულ (ან თეორიულად დასაშვებ, ე. ი. მეგრულ თანხმოვანთა ფონოტაქტიკის თვალსაზრისით სტრუქტურულად შესაძლებელ) ოთხ-, სამ- და ორწევრიან ყველა კომპლექსს, რაც მორფემის ფარგლებში შეიძლება შეგვხვდეს. ამ თვალსაზრისით ეს მოდელი შეიძლება ჩაითვალოს თანხმოვანთკომპლექსთა წარმომშობ მოდელად მეგრულში.

მაგალითები

ოთხწევრიანი კომპლექსები

რძგვ	მარძგვანი	„მარჯვენა“	ნღღვ	ლანღღვირი	„ამღვრეული“
რჩქვ	მერჩქვანა	„მიჩვევა“	ნძგვ	ნინძგვი	„ნისკარტი“
რჩხვ	რხჩვიანს	„ჩხავის“	ნღგვ	ღგვინღგვი	„ფისი“
რცხვ	ნორცხვა	„ნაკვერცხალი“	ნჯღვ	მანჯღვერი	„მოძღვარი, წინამძღოლი“
რჭყვ	ლერჭყვა	„ნერწყვი“	ნჩქვ	მუნჩქვი	„მაჩვი“
რწკვ	წკვარწკვალი	„წურწური“	ნწყვ	ნწყვირი	„დაქცეული“

სამწევრიანი კომპლექსები

რღგ	არღგილი	„ადგილი“	ნწყ	გონწყუ	„გახსნა“
რძგ	გომორძგუა	„გამარჯვება“	რღვ	დარღვი	„დაყარე“
რჯგ	ორჯგინუ	„აჯობა“	რქვ	მარქვალი	„კვერცი“
რღღ	ბარღღალი	„ბურტყუნის“	რხვ	რხვილი	„გახვრეტილი“
რძღ	რძღელი	„მძღარი“	ნქვ	მინქვალუ	„მოისპო“
რჯღ	რჯღია	„ჩხავილი“	ღღვ	ქედნადღვაბუ	„ტყაპუნით ჩავარდა“
რთქ	რთქაფუნს	„თქელეფს“	ჯღვ	ჯღვალიკი	„ჭანგი“
რცქ	ხორცქუ	„სკდება“			

რჩქ	არჩქილე	„ემის“	ზღვ	ზღვინდუ	„გადაუჭირა“ (შოლტი)
რცხ	რცხონუა	„ვარცხნა“	ჟღვ	ჟღვინტი	„წკინტილი“
რსხ	რსხება	„ხსნა“	თქვ	თქვა	„თქვენ“
რშხ	რშხიპუნს	„ხვრეპს“	ცქვ	ოცქვანს	„აქებს“
რწყ	რწყინუნს	„ბრწყინავს“	ცხვ	ცხვანტი	„მოუსვენარი“
რტყ	ორტყაფუ	„სარტყელი“	სქვ	სქვერი	„შველი“
რწყ	ორწყე	„ხედავს“	ტყვ	ტყვაცი	„მეხი“
ნძვ	გიონძგილუ	„გაჩრილია“	წკვ	წკვარამი	„ქვესკნელი“
ნჯვ	ფენჯგირე	„ცოცხი“	ჭკვ	ჭკვერი	„ჭკვიანი“
ნდლ	ნდლულუ	„დნება“	ჭყვ	ჭყვადირი	„გაწყვეტილი“
ნძლ	ბანძლი	„ხათაბალა“	რთვ	ორთვალი	„სახურავი“
ნჯლ	ონჯლორე	„სირცხვილი“	რცვ	გორცვი	„გაქუცე“
ნთხ	უნთხუ	„უსუნა“	რჩვ	გორჩვი	„გადარცვე“
ნჩხ	სინჩხე	„სიცხე“	რშვ	რშვინი	„სტვენა“
ნტკ	ონტკა	„არაყი“	რწყ	მარწყენი	„მაწონი“
ნწყ	ღვანწყი	„ლოყა“	ნღვ	ღინღვი	„ჩაიძირე“
ნტყ	მონტყორი	„მატყლი“			

ორწვერიანი კომპლექსები

რდ	რდულა	„ზრდა“	თხ	თხირი	„თხილი“
რძ	არძა	„ყველა“	ცქ	ცქუმუნტური	„ზღმარტლი“
რჯ	ებორჯუ	„აიბნა“	ცხ	ცხაცხუ	„ცაცხვი“
რზ	დარზება	„დანთება“	ჩქ	ჩქიმი	„ჩემი“
რჟ	ირჟიოლუ	„ჟრიალებს“	ჩხ	ჩხუ	„ძროხა“
რთ	რთულა	„გაყოფა“	სქ	სქანი	„მენი“
რც	რცულა	„ჩაცვენა“	სხ	სხული	„მსხალი“
რჩ	რჩინუ	„მოხუცი“	შქ	შქირენს	„შია“
რს	რსიოლი	„სრიალი“	შხ	შხუ	„მსხვილი“
რშ	გნჯრშუმჯუ	„ღრძობა“	ტკ	ტკუ	„მტკაველი“
რტ	ირტუ	„გაიქცა“	ტყ	ტყა	„ტყე“
რწყ	ფერწყ	„ლოკოკინა“	წკ	წკა	„კურკა“
რჭ	ბურჭი	„ბერწყი“	წყ	წყუ	„ჭა“
ნღ	ონღეთ	„ოდნავ“	ჭკ	ჭკომუ	„ჭამა“

ნძ	გინძე	„გრძელი“	ჭყ	ჭყორი	„მწყერი“
ნჯ	დინჯირუ	„დაწვა“	ღვ	ღვანს	„ღვბს“
ნთ	თუნთი	„დათვი“	ძვ	ძვალი	„ძვალი“
ნც	მენცარი	„მეცნიერი“	წვ	წვეში	„ძველი“
ნჩ	უნჩაში	„უფროსი“	ზვ	მოზვერი	„მოზვერი“
ნტ	ონტუ	„უკიდია“	ჟვ	ჟვეპური	„ქაფი“
ნწ	ონწე	„აკვანი“	თვ	თვალუა	„მოთქმით ტირილი“
ნჭ	ინჭირია	„ანწლი“	ცვ	იცვიცვინანს	„ვატრეცილია“
რგ	მარგალი	„მეგრელი“	ჩვ	ჩვარა	„ჩუჭი“ (თხილი)
რლ	არლია	„ლალღა“	სვ	მოსვანჯა	„მოსვენება“
რქ	ირქენს	„ქრის“	შვ	გეშვი	„დალიე“
რხ	მორხინუ	„შემართა“	ტვ	ტვინი	„ტვინი“
რკ	რკიანს	„კივის“	წვ	წვანჯი	„წვერი“
ღგ	ღგუ	„ღგას“	ჭვ	მოჭვა	„ქრუხი“
ღღ	ღღა	„ღღე“	გვ	გვერი	„გველი“
ძგ	ძგა	„კიდე“	ღვ	ღვანწკი	„ლოყა“
ძღ	ძღაბი	„გოგო“	ქვ	ქვირა	„კვიცი“
ჭგ	ჭგირი	„ქარგი“	ხვ	ხვამა	„ლოცვა“
ჭღ	მეჭღონა	„გაგზავნა“	კვ	ფოკვა	„ობი“
ზღ	ზღოდაფა	„მოსრა“	ყვ	ყვაყვალანს	„ყიყინებს“
ჟგ	ჟგართუ	„აგღია“	[წვ	წვალი	„ყველი“]
თქ	თქუანს	„იტყვის“			

1.8. მოდელის მიხედვით თეორიულად დასაშვებ კომპლექსთაგან დადასტურებულია მხოლოდ ერთი ნაწილი.

თეორიულად დასაშვები კომპლექსი გულისხმობს ისეთ კომპლექსებს, რომლებიც მეგრულ თანხმოვანთა ფონოტაქტიკის თვალსაზრისით სტრუქტურულად დასაშვებია, თუმცა რეალურად შეიძლება არც დასტურდებოდეს. ყოველთვის არსებობს შესაძლებლობა ამგვარ კომპლექსთა წარმოქმნისა ან რომელიმე ენიდან ნასესხებ სიტყვაში ამგვარი კომპლექსების შენარჩუნებისა. ასეთი (თეორიულად დასაშვები) კომპლექსის შემცველი ნასესხები სიტყვა მეგრულში არ გარდაიქმნება, განსხვავებით იმ ნასესხები თანხმოვანთკომპლექსებისაგან, რომლებიც ჩვენს სქემაში არ აისახება და დაუშვებელია მეგრულ თანხმოვანთა ფონოტაქტიკის თვალსაზრისით.

„თეორიულად დასაშვები“ კომპლექსი ისეთი კომპლექსებია, რომლებიც ჩვენი სქემიდან გამომდინარეობს მითითებული წესების დაცვით და ამდენად შეესაბამება თანხმობანთკომპლექსთა სტრუქტურულ კანონზომიერებებს მეგრულში. ამგვარად მიღებულ კომპლექსებს მეგრულ თანხმობანთა ფონოტაქტიკის თვალსაზრისით კ ა ნ ო - ნ ი კ უ რ ი კ ო მ პ ლ ე ქ ს ე ბ ი შეიძლება ეწოდოს. კანონიკური კომპლექსები ნასესხებ სიტყვებში (ცვლილებებს არ განიცდიან, მაშინ როდესაც სხვა კომპლექსები გარდაიქმნებიან დასაშვებ კანონიკურ კომპლექსებად (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

1.9. ლაბიალური თანხმობენები **ბ, ფ, პ** და **მ**, რომლებიც შედიან გარკვეული კომპლექსის შემადგენლობაში როგორც პირველი ელემენტი, ჩვენი სქემის გარეთ რჩება, ვინაიდან ეს თანხმობენები ისეთ ორ- და იშვიათად სამწევრ სტრუქტურის კომპლექსებში მონაწილეობენ, რომლებიც არ გამოიყვანება ზემოთ აღწერილი მოდელიდან. ამ თვალსაზრისით მათ შეიძლება ვუწოდოთ **არაკანონიკური კომპლექსები**. ეს კომპლექსებია¹:

ბჟ: ბუა	„მზე“	ფრ: ფრიმული	„წვერი“
ბუა	„რძე“	ფრევალი	„თებერვალი“
ბუაკე	„წვერები“	პრ: პროლი	„იატაკი“
ბზ: ბზაკალი	„ბზა“	აპრილი	„იატაკი“
ბზარხული	„ზაფხული“	მშვ: ამშივი	„ექვსი“
ბზითი	„მზითვი“	მცვ: ციმცვა	„მარწვევი“
ბრ: ბრულა	„რბენა“	მჩ: ოჩამჩირე	(ქალაქის სახელი)
ბრუს	„რვა“	მხ: ხემხე	(ეურძნის ჯიში)
ფშ: ფშაფა	„გსება“	მფ: ჯამფეზია	(ბალახის სახელი)
ეფშა	„სავსე“	ლამფა	„ლამფა“
ლაფშა	„ლაფშა“ (ცხენი)	მპ: ლამპა	„ლამპა“
მაფშალია	„ბუღბული“	მრ: წიმრატი	„წიწმატი“
აფშილაფა	(გვარი)		(ი. ყიფშიძე)
ლეფში	„ნემსი“	ხუმრა	„ხუმრა“
ფხ: ფხუმა	„დასველება“	მგ: შამგონა	(სოფლის სახელი)
ფხ: აფხა	„მხარი“		
აფხაზა	„აფხაზი“		

¹ მოგვეყვას ჩვენთვის ცნობილი ყველა მაგალითი.

უფრო ხშირია კომპლექსი ამ ორი ლაბიალური თანხმოვნის, მ-სა და ბ-ს, გაერთიანებით:

მბ:	ამბე	„ამბავი“
	ბამბე	„ბამბა“
	კამბენი	„კამენი“
	ომბაღე	„ომბაღო“
	ომბოღი	„ობოღი“
	ტომბა	„ღრმა“
	მბარუა	„ბერვა“

მ ელემენტის შემცველი კომპლექსები საკმაოდ სტაბილურია, მაშინ როდესაც კომპლექსები თავიკიდური ბ, ფ, ჰ ელემენტებით მერყევია და აქვთ ტენდენცია გარდაიქმნან კანონიკურ კომპლექსებად, ძირითადად კომპლექსის გამარტივების გზით (დიალექტების მიხედვით):

ბC→C

- ბჟა „რძე“, შდრ. ჟა-ჟუ „რძე“ (ბავშვის ენაზე)¹
- ბზაკალი „ბზა“, შდრ. ზაკალი
- ბზითი „მზითვი“, შდრ. ზითი
- ბზარხული „ზაფხული“, შდრ. ზარხული
- ბრულა „რბენა“, შდრ. რულა
- ბრუო „რვა“, შდრ. რუო
- ბზადუა „შეკაზმვა; შეგებება“, შდრ. ზადუა.

საინტერესოა, რომ ასეთ მერყეობას არ გვინგენებს ბC კომპლექსი ბჟა „მზე“ ფორმაში².

ანალოგიურ ტენდენციას ავლენს ფC კომპლექსიც:

- ფC→C:**
- ფფშა „სავსე“, შდრ. ფშა
  - ლფფში „ნემსი“, შდრ. ლეში
  - ფსუმა „დასველება“, შდრ. სუმა

¹ შდრ. ბავშვის ენაში რედუბლიკაციის ანალოგიური შემთხვევები: ხე „ხელი“ = ხე-ხუ; პიჯი „პირი“ = პი-პუ.

² ჟაშზა „კვირა“ (ეტიმოლოგიურად „მზის დღე“) ფორმის შესახებ, რომელიც თავიკიდურა ბ-ს გარეშე გვხვდება, იხ. ქვემოთ.

ფხ→რხ: ზაფხული „ზაფხული“ შდრ. ზარხული
დანარჩენი ფც კომპლექსები შედარებით სტაბილურია.

მოდელის გარეთ რჩება აგრეთვე ლ თანხმოვანი, რომელიც მეგრულში არ მონაწილეობს თანხმოვანთკომპლექსებში. ცლ და ლც მიმდევრობები შეიძლება შეგვხვდეს ცალკეულ უახლეს ნასესხობებში (კლასი, პლატოკი, გამრეკლია...). ასეთ შემთხვევებშიც იგი განიცდის გარდაქმნას არსებული მოდელის მიხედვით (იხ. ქვემოთ).

1.10. თანხმოვანთკომპლექსთა ზემოთ განხილული მოდელი აღწერს მეგრულ თანხმოვანთკომპლექსებს მორფემის ფარგლებში. გარკვეული შეზღუდვებით იგივე წესები მოქმედებს სიტყვა-ფორმის ფარგლებშიც, სადაც თავს იჩენს მორფემათა საზღვრებისათვის დამახასიათებელი ფონოლოგიური კანონზომიერებანი.

თანხმოვანთმიმდევრობა, წარმოქმნილი ფუძეზე სუფიქსური მორფემების დართვით, მთლიანად ექვემდებარება თანხმოვანთა გაერთიანების ზემოთ ფორმულირებულ კანონზომიერებებს, ე. ი. მოდელის მიხედვით დაშვებული თანხმოვანთმიმდევრობა უცვლელი რჩება, ხოლო დაუშვებელი თანხმოვანთმიმდევრობანი გარდაიქმნება მოდელის თვალსაზრისით დასაშვებ (resp. კანონიკურ) მიმდევრობებად.

პრეფიქსულ მორფემებში წარმოქმნილ თანხმოვანთმიმდევრობებში დამატებითი კანონზომიერება მოქმედებს, რაშიც ვლინდება ფუნქციური განსხვავებანი სიტყვა-ფორმის ფარგლებში პრეფიქსულ და სუფიქსურ მორფემათა შორის.

2.0. თანხმოვანთმიმდევრობები, რომლებიც წარმოიქმნება სახელებში სუფიქსური მორფემების დართვით, გვაქვს ბრუნების პარადიგმაში, როდესაც თანხმოვანფუძიან სახელს დაერთვის თანხმოვანიანი სუფიქსები – მთხრობითი ბრუნვის ნიშანი -ქ, მიცემითისა -ს. ასეთ ფორმებში არაკანონიკური თანხმოვანთკომპლექსები გარდაიქმნება კანონიკურად:

სახელური ბრუნება კანონიკური კომპლექსებით

სახ.	გურ-ი	„ბული“	გინ-ი	„ხბო“	ჩხომ-ი „თევზი“
მოთხ.	გურ-ქ		გინ-ქ		ჩხომ-ქ

მიც.	გურ-ს		გინ-ს	ჩხომ-ს ¹
სახ.	კონ-ი	„კაცი“	ღორონთ-ი	„ღმერთი“
მოთხ.	კონ-ქ		ღორონთ-ქ	

სახელური ბრუნება არაკანონიკური კომპლექსით

ასეთი კომპლექსი გარდაიქმნება კანონიკურ კომპლექსად:

სახ.	კონ-ი	„კაცი“	ღორონთ-ი	„ღმერთი“
მიც.	კონ+ს	→ კონ-ს	ღორონთ+ს	→ ღორონ-ს
სახ.	ღეჯ-ი	„ღორი“	ღუდ-ი	„თავი“
მოთხ.	ღეჯ+ქ	→ ღენ-ქ	ღუდ+ქ	→ დუთ-ქ
მიც.	ღეჯ+ს	→ ღე-ს	ღუდ+ს	→ დუ-ს ²

2.1. აქ მოქმედებს როგორც კომპლექსთა გარდაქმნა თანხმოვანთა ჰომოგენურობის თვალსაზრისით (ასიმილაცია *ღუდ-ქ* → *დუთ-ქ* „თავი“), ისე არაკანონიკური ხხ სტრუქტურის კომპლექსის გამარტივება წინამავალი წევრის ჩაგდებით (*ღუდ-ხ* → *დუ-ხ* „თავს“)³.

¹ მ-ზე დაბლორებულ ფუძეებთან წარმოშობილ მქ, მს კომპლექსებს პირობითად ვთვლით კანონიკურებად, რამდენადაც მ ჩვენი სქემის გარეთაა.

² თანხმოვნის მომდევნო ბოლოკიდური მორფემისეული -ს (ამ შემთხვევაში მიცემითის ნიშანი) დიალექტურად მონაცვლეობს ც თანხმოვანთან: ზუგდიდურში - C+ს# → C+ც#, შღრ. სენაკ. ჯოღორ-ს ~ ზუგდ. ჯოღორ-ც „ძალს“, სენაკ. ცხენ-ს ~ ზუგდ. ცხენ-ც „ცხენს“ (ხმოვნის მომდევნოდ -ს უცვლელია: ზუგდ., სენაკ. დიდა-ს „დედას“, კოტო-ს „ქოთანს“). საინტერესოა, რომ იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ბოლოკიდური -ს-ს წინამავალი თანხმოვანი აქტუალურად წარმოდგენილი არ არის (მაგრამ პარადიგმატულად ივარაუდება), ზუგდიდურში იგივე ს → ც პროცესი ხდება ზემოთ მითითებული მოდელის შესაბამისად (მაგ. დუ-ც „თავს“). ანალოგიურადვე S₃-ის მორფემა -ს ზუგდიდურში ც-ში გადადის თანხმოვნის მომდევნოდ: ქარუნ+ს → ქარუნ-ც „წერს“ (შღრ. დოქარა-ს „წეროს“), იბირ-ს → იბირ-ც „მღერის“ (შღრ. იბირა-ს „იმღეროს“).

³ არაკანონიკური კომპლექსის თავიდან აცილების ერთ-ერთი საშუალება ბრუნების პარადიგმაში არის ჩქამიერ თანხმოვანზე დაბლორებულ ფუძეთა მომდევნოდ ი-ხმოვნის გაჩენა:

სახ.	კუჩხ-ი	„ფეხი“	ღუყ-ი	„იდაყვი“
მოთხ.	კუჩხ-ი-ქ		ღუყ-ი-ქ	
მიც.	კუჩხ-ი-ს		ღუყ-ი-ს	

ლ-ზე დაბოლოებული ფუძეები ბრუნების პარადიგმაში ქმნიან მიმდევრობებს **-ლ-ქ** (მოთხრ. ბრ.) და **-ლ-ს** (მიც. ბრ.), რომლებიც გარდაიქმნებიან კანონზომიერ **რ-ქ** და **რ-ს** მიმდევრობებად.

ს ა ხ .	ლუღ-ი „თავი“	ტორონჯი	„მტრედი“
მ ო თ ხ რ .	ლუღ+ქ→ლუღ-ი-ქ დუთ-ქ	ტორონჯ+ქ→ტორონჯ-ქ ტორონჯ-ი-ქ	
მ ი ც .	ლუღ+ს→ლუღ-ის დუ-ს	ტორონჯ+ს→ტორონჯ-ს ტორონჯ-ის	

ზოგიერთ ჩქამიერ თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელური ფუძე არაკანონიკურ კომპლექსს ბრუნების პარადიგმაში მხოლოდ ხმოვნის ჩართვით იცილებს თავიდან, მაგ.:

ს ა ხ .	მენჯ-ი	(აღვილის სახელი)
მ ო თ ხ რ .	მენჯ-ი-ქ	
მ ი ც .	მენჯ-ის	

რიგ თანხმოვანფუძიან სახელებში, რომლებიც მიცემითი ბრუნვის ფორმაში არაკანონიკურ კომპლექსს **-ი-** ხმოვნით თიშავენ, ამგავრი **-ი-** ხმოვნიანი „ფუძე“ საფუძვლად ედება მოთხრობითი ბრუნვის ფორმას, სადაც მოთხრობითის **-ქ-ს** დართვის შედეგად კანონიკური თანხმოვანთკომპლექსი უნდა წარმოქმნილიყო. ასეთი კომპლექსი ზოგ სიტყვაში დასტურდება კიდევ **-ი-** ხმოვანჩართული მოთხრობითი ბრუნვის პარალელურად:

ს ა ხ .	კოჩ-ი	„კაცი“	თუნთ-ი	„დათვი“
მ ო თ ხ რ .	კოჩ-ქ კოჩ-ი-ქ		თუნთ-ქ თუნთ-ი-ქ	
მ ი ც .	კო-ს კოჩ-ის		თუნთ-ს თუნთ-ის	

ს ა ხ .	კიც-ი	„კეცი“	ეჩ-ი	„ოცი“
მ ო თ ხ .	კიც-ი-ქ		ეჩ-ი-ქ	
მ ი ც .	კიც-ის		ეჩ-ის	

ბრუნების პარადიგმაში **-ი-** ხმოვნის საშუალებით არაკანონიკური კომპლექსის გათიშვა მეგრულში შედარებით ახალი მოვლენა ჩანს, რომელსაც წინ უსწრებდა არაკანონიკურ თანხმოვანთკომპლექსთა გარდაქმნა კანონიკურად. ამ მხრივ ნიშანდობლივია წ უ ნ ს ფორმა (აკა წუნს „ერთ წუთას“, შდრ. აკა წანს „ერთ წამს“), რომელიც წარმოშობით მიცემითი ბრუნვის ფორმაა: წუთ+ს. არაკანონიკური **-თ+ს**→**ნ+ს**. ეგვევ სიტყვა სრული მნიშვნელობით („წუთი“) ბრუნების დროს არაკანონიკურ კომპლექსს თიშავს **-ი-** ხმოვნით: სახ. წ უ თ -ი, მიც. წ უ თ -ის, აქედან მოთხრობითი წ უ თ -ი-ქ. ამავე რიგისაა თ ო ლ -ქ „თვალმა“, თ ო ლ -ს „თვალს“ პარადიგმა თ ო რ -ქ, თ ო რ -ს პარადიგმის პარალელურად (იხ. ქვემოთ).

სახ.	თოლი	„თვალი“
მოთხრ.	თოლ-ქ თორ-ქ	
მიც.	თოლ-ს თორ-ს ¹	

მორფემათა მიჯნაზე წარმოქმნილ არაკანონიკურ თანხმოვანთ-კომპლექსთა გარდაქმნები წარმოადგენს საფუძველს სახელის ფუძის მონაცვლეობისა პარადიგმაში, შდრ. სახელური პარადიგმის მონაცვლე ფუძეები: კოჩ- ~ კო- „კაცი“, დუდ- ~ დუთ- ~ დუ- „თავი“, თოლ- ~ თორ- „თვალი“, ლეჯ- ~ ლეჩ- ~ ლე- „ლორი“ და მისთ. (იხ. ზემოთ).

კომპლექსი თავიკიდური ლაბიალური თანხმოვნით წარმოიქმნება სახელთა მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელ -ეფ- სუფიქსზე მოთხრობითის -ქ და მიცემითის -ს ნიშნების დართვისას: ფ+ქ, ფ+ს. ეს კომპლექსები იჩენენ ტენდენციას კანონიკურ -ნ-ქ და -ნ-ს კომპლექსებად გარდაქმნისა², რასაც ემყარება მრავლობითის {-ეფ-} მორფემის ფონოლოგიურად მონაცვლე [-ეფ-] და [-ენ-] ვარიანტები³:

სახ.	კოჩ-ეფ-ი	„კაცები“
მოთხრ.	კოჩ-ეფ-ქ→კოჩ-ენ-ქ	
მიც.	კოჩ-ეფ-ს→კოჩ-ენ-ს	
ნათ.	კოჩ-ეფ-იშ	

¹ თავს იჩენს პარადიგმატული გასწორება (ძირითადად ახალგაზრდათა მეტყველებაში): კანონზომიერ რქ, რს-ს ნაცვლად ლქ, ლს მიმდევრობათა ხმარება (თოლ-ქ, თოლ-ს და მისთ).

² -ნ-ს დიალექტურად მონაცვლეობს -ნ-ც-სთან ზუგდიდურში: კოჩ-ენ-ც „კაცებს“ (თანხმოვნის მომდევნოდ -ს მორფემის ც-ში გადასვლის შესახებ იხ. ზემოთ).

³ ზუგდიდურში ბრუნების პარადიგმაში დასტურდება აგრეთვე პირველადი ფ+ქ, ფ+ს (→ფ+ც) კანონიკურ კომპლექსებად გარდაქმნის გარეშე, რითაც თავიდანაა აცილებული მრავლობითის მორფემის ვარიანტთა მონაცვლეობა პარადიგმაში (მაგ. სახ. კოჩ-ეფ-ი, მოთხრ. კოჩ-ეფ-ქ, მიც. კოჩ-ეფ-ს/ც). ასეთი ფორმები, მაგალითად, სისტემატურია კ. სამუშაის მიერ გამოცემულ მეგრულ ტექსტებში („ქართული ხალხური პოეზიის მასალები“, თბილისი, 1971 წ.): შხუჩ-ეფ-ც „ცხვრებს“ (გვ. 68), ჯოლორ-ეფ-ქ „ძაღვებს“ (გვ. 77), მათხოზინ-ეფ-ქ „მდევნელებს“ (გვ. 70).

2.2. ანალოგიური თანხმოვანთკომპლექსები, რომლებიც გარდაიქმნება კანონიკურ კომპლექსებად აღწერილი წესის მიხედვით, წარმოიქმნება აგრეთვე ზმნის უღველილების პარადიგმაში, თანხმონით დაბოლოებულ ზმნურ ფუძეზე თანხმოვნიანი მაწარმოებლის დართვისას. ეს მაწარმოებლებია: [ს] – III სუბიექტური პირის ნიშანი¹, [-თ] – მრავლობითის ნიშანი, [-ქ] – I ~ II პირის ფორმათა მორფოლოგიური დანართი მხ. რიცხვში².

ზმნური სიტყვა-ფორმის ბოლოკიდურ პოზიციაში ამგვარად წარმოქმნილი თანხმოვანთკომპლექსები, რომლებიც მორფემათა მიჯნას შეიცავენ, გარდაიქმნებიან კანონიკურ კომპლექსებად უფრო მეტი რეგულარობით, ვიდრე მორფემის ფარგლებში წარმოდგენილი ანალოგიური კომპლექსები. ეს პირველ რიგში შეეხება ლაბიალური [ბ, ფ, მ] ელემენტით დაწყებულ კომპლექსებს (შდრ. ზემოთ ამგვარი კომპლექსების შესახებ).

ეს კომპლექსები ასე გარდაიქმნიან:

$$მ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \rightarrow ნ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \quad ბ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \rightarrow ნ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \quad ლ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \rightarrow რ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix}$$

ანუ

$$მ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \rightarrow ნ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \quad და \quad ლ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix} \rightarrow რ \begin{bmatrix} ს \\ ქ \\ თ \end{bmatrix}$$

ამრიგად, ბაგისმიერები მითითებულ თანხმოვანთა წინ გარდაიქმნიან ნ-დ, ხოლო ლ გარდაიქმნება რ-დ.

¹ C+ს→C+ც ზუგდიდურში: ქ ვ ინ +ს→ქ ვ ინ +ც „წვიმს“, მე უ რ +ს→ მე უ რ +ც „მიდის“ და მისთ., იხ. ზემოთ.

² ეს [-ქ] გვაქვს აწმყო-მყოფადის ფორმებში, ეგევე [-ქ] გვაქვს თურმეობითი I-ის ფორმებშიც, ოღონდ ის აქ თანხმოვანთკომპლექსს არ ქმნის, რამდენადაც მის წინ მუდამ ხმოვნით დაბოლოებული ფუძეა.

მაგალიტები:

ჭვიმ+ს→ჭვინ-ს „წვიმს“, შდრ. ჭვიმა „წვიმა“, ლოჭვიმუ „იწვიმა“;
მეულ+ს→მეურ-ს „მიდის“, შდრ. ულა „სელა“, მეულა „მიდიან“;
მეულ+თ→მეურ-თ „მივდივართ“, შდრ. ზემოთ.

მეულ+ქ→მეურ-ქ „მივდივარ“, შდრ. ზემოთ.

2.3. კომპლექსთა ამ ტიპის ტრანსფორმაციები იწვევს ზმნური ფუძის მონაცვლეობას უღვლილების პარადიგმაში, შდრ. ჭვიმ- ~ ჭვინ-, ულ- ~ ურ-.

ამ გზით წარმოქმნილი მორფემული ხასიათის მონაცვლეობა განსაკუთრებით გავრცელებულია ზმნურ თემის ნიშნებში, რომელთა ბიცი თანხმოვანთა შედგენილობისდა მიხედვით სხვადასხვა ფონოლოგიურ ვარიანტებს გვიჩვენებენ. ეს თემის ნიშნებია: {-უმ-}, {-ამ-}, {-ებ-}, {-აფ-}.

მაგალიტები:

ღგ-უმ+ს→ღგ-უნ-ს „დგამს“, ვ-ღგ-უმ+ქ→ვ-ღგ-უნ-ქ „ვდგამ“, ვ-ღგ-უმ+თ→ვ-ღგ-უნ-თ „ვდგამთ“, შდრ. ღღგ-უმ-ა „ღღგამა“, ღუ-ღგ-უმ-უ(ნ) „ღღგამს“;

მე-ჩამ+ს→მეჩ-ან-ს „მისცემს“, მე-ფ-ჩ-ამ+ქ→მე-ფ-ჩ-ან-ქ „მივცემ“, მე-ფ-ჩ-ამ+თ→მე-ფ-ჩ-ან-თ „მივცემთ“, შდრ. მე-ჩ-ამ-ა „მიცემა“, მე-უ-ჩ-ამ-უ(ნ) „მიუცია“;

მი-ო-გ-ამ+ს→მი-ო-გ-ან-ს „დაარტყამს“, „დაუკრავს“, მი-ვ-ო-გ-ამ+ქ→მი-ვ-ო-გ-ან-ქ „დავარტყამ“, მი-ვ-ო-გ-ამ+თ→მი-ვ-ო-გ-ან-თ „დავარტყამ“, შდრ. მე-გ-ამ-ა „დარტყმა, დაკვრა“; მე-უ-გ-ამ-უ(ნ) „დაურტყამს, დაუკრავს“;

ო-გორ-აფ+ს→ო-გორ-ან-ს „ლანძღავს, აგინებს“, ვ-ო-გორ-აფ+ქ→ვ-ო-გორ-ან-ქ „ვაგინებ“, ვ-ო-გორ-აფ-თ→ვ-ო-გორ-ან-თ „ვაგინებთ“, შდრ. გორ-აფ-ა „გინება, ლანძღვა“, უ-გორ-აფ-უ(ნ) „უგინებია, ულანძღავს“;

ი-ჭყ-აფ+ს→ი-ჭყ-ან-ს „იწყებ“, ვ-ი-ჭყ-აფ-ქ→ვ-ი-ჭყ-ან-ქ „ვიწყებ“, ვ-ი-ჭყ-აფ-თ→ვ-ი-ჭყ-ან-თ „ვიწყებთ“, შდრ. ღო-ჭყ-აფ-ა „ღაწყება“, ღუ-ჭყ-აფ-უ(ნ) „ღაუწყია“;

აკეთ-ებ+ს→აკეთ-ენ-ს „აკეთებს“, ვ-აკეთ-ებ+ქ→ვ-აკეთ-ენ-ქ „ვაკეთებ“, ვ-აკეთ-ებ+თ→ვ-აკეთ-ენ-თ „ვაკეთებთ“, შდრ. კეთ-ებ-ა „კეთება“, უ-კეთ-ებ-უ(ნ) „უკეთებია“ (ზმნა ნასესხებია ქართულიდან).

თანხმოვანთკომპლექსთა ამგვარ გარდაქმნებს ემყარება {-უმ-}, {-ამ-}, {-აფ-} და ქართულიდან შესული {-ებ-} თემის ნიშანთა [-უმ-]-[-უნ-], [-აფ-] ~ [-ან-], და [-ებ-] ~ [-ენ-] პარადიგმატულად მონაცვლე ვარიანტების წარმოქმნა.

ქართული -ევ- თემის ნიშანი (*ადღ-ევ-ს*, *არბ-ევ-ს* და მისთ.) მეგრულში შეთვისებულია -ენ- ფორმის სახით მომდევნო თანხმოვნის მეზობლობაში არაკანონიკური $ვ+C \rightarrow ნ+C$ გარდაქმნის შედეგად;

ქართ. *ადღ-ევ-ს* → მეგრ. *არბ-ენ-ს*

ზემოთ განხილული {-უმ-}, {-ამ-}, {-აფ-} თემის ნიშნები საკუთრივ მეგრული მორფემებია, რომელთაც ქართულში ზუსტი შესატყვისი მოუპოვება {-ამ-} (*ვ-დგ-ამ*), {-ემ-} (*მი-ვ-ც-ემ*), {-ებ-} (*ვ-ა-ვინ-ებ*) ერთეულთა სახით, ხოლო {-ებ-} თემის ნიშანი მეგრულში შედარებით გვიანდელია და უშუალოდ ქართულიდანაა შეთვისებული:

ქ ა რ თ უ ლ ი მ ე გ რ უ ლ ი

-ამ-	:	{-უმ-} ¹	ვარიანტებით	[-უმ-] და [-უნ-]
-ემ-	:	{-ამ-}	„	[-ამ-] და [-ან-]
-ებ-	:	{-ეფ-}	„	[-აფ-] და [-ან-]
-ებ-	→	{-ებ-} ²	„	[-ებ-] და [-ენ-]
-ენ-	→	{-ენ-} ³		

ამგვარად, თანხმოვანთმიმდევრობათა ფარგლებში გარკვეული გარდაქმნების შედეგად მეგრულში ჩამოყალიბდა გრამატიკული ომონიმია მორფემათა დონეზე: სხვადასხვა ზმნური თემის ნიშნის განსაზღვრული ვარიანტები ერთმანეთს დაემთხვა ფონემური შედგენილობით. რომელიმე -ან- თემის ნიშანი *ოგორ-ან-ს* „ავინებს“ ფორმაში არ არის მორფოლოგიურად იგივე, რაც -ან- თემის ნიშანი *მეხ-ან-ს* „მისცემს“ ფორმაში, რამდენადაც პირველს ენაცვლება -აფ- ვარიანტი (შდრ. *უგორ-აფ-უ* „უგინებია“), ხოლო მეორეს – -ამ- (*მეურ-ამ-უ* „მიუცია“). ამდენად ეს ერთეულები სხვადასხვა მორფე-

¹ ქართული -ამ- თემის ნიშნის შესატყვისად მეგრული -უმ- აიხსნება უფრო ადრინდელი მეგრ. *-ომ- ერთეულის გადასვლით -უმ- ფორმაში (ო → უ მომდევნო მ-ს გავლენით).

² შდრ. ამ ნიშანს, რომელიც ქართულიდანაა ნასესხები (და არ გვიჩვენებს ამ ენათათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ შესატყვისობას), თემის ნიშანი -აფ-, რომელიც ქართული -ებ-ის კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისია.

³ ამ ნიშნის სხვადასხვა ვარიანტის შესახებ მეგრულში იხ. ქვემოთ.

მის ელემენტებს წარმოადგენენ.

3.0. მორფემათა საზღვრის შემცველ ბოლოკიდურ კომპლექსთაგან განსხვავებით, სადაც, როგორც წესი, რეგულარულად არის გატარებული თანხმოვანთა კანონიკურ მიმდევრობებად გაერთიანების პრინციპი, მორფემული საზღვრის შემცველი თავიკიდურა კომპლექსები გარკვეული აზრით დამატებით კანონზომიერებებს გვიჩვენებს. ამასთანავე გვაქვს ნაწილობრივი გადახრები იმ კანონზომიერებათაგან, რომელთაც თანხმოვანთკომპლექსები მორფემის ფარგლებში ავლენენ.

3.1. მორფემის საზღვრის შემცველი თავიკიდურა კომპლექსები მეგრულში იქმნება ზმნურ ფუძეზე პირის ნიშნებისა და სხვადასხვა პრეფერებისა და ნაწილაკების დართვის შედეგად.

პრეფიქსულ პირის ნიშანთა დართვა თანხმოვნით დაწყებულ ზმნურ ფუძეზე გვაძლევს თანხმოვანთმიმდევრობას, რომლისთვისაც დამახასიათებელია თანხმოვანთა კომბინირების საერთო წესების გარკვეული მოდიფიკაცია.

პირის ნიშნებია:

$S_1 \Rightarrow \{ვ-\},$ ვარიანტებით $[ვ-], [ბ-], [ფ-], [პ-]$

$O_1 \Rightarrow \{მ-\},$ ვარიანტებით $[მ-], [ბ-], [ფ-], [პ-]$

$O_2 \Rightarrow \{გ-\},$ ვარიანტებით $[გ-], [რ-].$

ამ პრეფიქსულ ნიშანთა დართვა თანხმოვნით დაწყებულ ზმნურ ფუძეზე იწვევს თანხმოვანთმიმდევრობის სიგრძის გაზრდას ერთით: n სიგრძის თანხმოვანთმიმდევრობა გარდაიქმნება $n+1$ სიგრძის მიმდევრობად. ამდენად, პრეფიქსული მორფემის დართვის შემთხვევაში შეიძლება გვექნოდეს ხუთი ელემენტისაგან შემდგარი კომპლექსი (შდრ. მორფემის ფარგლებში შესაძლებელი სიგრძე თანხმოვანთმიმდევრობისა, რომელიც ოთხს უდრის), მაგ. *ბ-რჩხვიანქ* „ჩხხავი“, *რ-ნწყვი* „დაგაქციე“, *ფ-თქვი* „ვთქვი“, *პ-ჭყვიდუნქ* „ვწყვეტ“ და მისთ.

3.2. პირველი სუბიექტური პირის $\{ვ-\}$ ნიშნის დართვა თანხმოვნით დაწყებულ ფუძეზე იწვევს მიღებული თანხმოვანთმიმდევრობის გარდაქმნას იმ თვალსაზრისით, რომ ვ თანხმოვანი იცვლება ლაბი-ალური ჩქამიერი თანხმოვნით. ეს გარდაქმნა ეთანხმება იმ თავისებურებას, რომლის მიხედვით მეგრულისათვის ვ+C არაკანონიკურია.

S₁ მორფემის [ვ-] ვარიანტი გვხვდება მხოლოდ ხმოვნის წინ: *ვ-ორექ* „ვარ“, *ვ-ეჩიებუქ* „ვესაუბრები“, *ვ-ირცხონქ* „ვივარცხნი“, *ვ-ათასუქ* „ვეთესები“, *ვ-უჭარუნქ* „ვუჭერ“¹.

თანხმოვნის წინ S₁-ის ნიშანი ვლინდება ჩქამიერ ლაბიალურ ბ, ფ, პ თანხმოვანთა სახით პომოგენურობის პრინციპის შესაბამისად:

ვ+C ^{მჟღერი}	→	ბ+C ^{მჟღერი}
ვ+C ^{ფშინე}	→	ფ+C ^{ფშინე}
ვ+C ^{მკვეთრი}	→	პ+C ^{მკვეთრი}

მაგალითები:

ვ+-გორუნქ	→	ბ-გორუნქ	„ვეძებ“
ვ+-თასუნქ	→	ფ-თასუნქ	„ვეთესავ“
ვ+-ჭარუნქ	→	პ-ჭარუნქ	„ვჭერ“

ამ გზითაა მიღებული S₁ მორფემის [ვ-], [ბ-], [ფ-], [პ-] ვარიანტები. აქედან ზოგ შემთხვევაში განზოგადდება [ვ-] ალომორფი:

ბ-გორუნქ		ვ-გორუნქ
ფ-თასუნქ		ვ-თასუნქ
პ-ჭარუნქ		ვ-ჭარუნქ

შესაძლებელია აგრეთვე პარალელურად [ბ-] ალომორფის განზოგადებაც²:

ფ-თასუნქ		ვ-თასუნქ		ბ-თასუნქ
პ-ჭარუნქ		ვ-ჭარუნქ		ბ-ჭარუნქ

მკვეთრი ც თანხმოვნით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებში ივარაუდება ვ+ც→პ-ც, ც თანხმოვნის შემდგომი დაკარგვით:

ვ-ციდულენქ	→	*პ-ციდულენქ	→	პ-იდულენქ	„ვეიდულობ“		
ვ-ცივილუნქ	→	*პ-ცივილუნქ	→	*პ-ვილუნქ	→	პ-ილუნქ	„ვეკლაფ“.

¹ უ ხმოვნის წინ დასაშვებია ვ-ს დაკარგვა: *ვ-უჭარუნქ* || *უჭარუნქ*.

² ჭანურში [ბ-] ალომორფის განზოგადება უფრო შორსაა წასული და ხმოვნის წინაც გვაქვს: ბ-ორე „ვარ“, შღრ. მეგრ. ვ-ორექ, სადაც პირველადი ვ ხმოვნის წინ შენარჩუნებულია.

რ, ლ, ნ თანხმოვნებით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებში დასტურდება S₁-ის ნიშნების ვ- || ბ-, ვ- || ფ-, ვ- || პ- თავისუფალი მონაცვლეობა შესაბამისად თავიკიდურა კომპლექსში შემავალ ჩქამიერ თანხმოვანთა მჟღერობა - სიყრუე - სიმკვეთრისა: ოდენ რ, ლ, ნ სონორებით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებთან მონაცვლეობს მჟღერები ვ- || ბ-, ხოლო თუ ზმნის ფუძე იწყება კომპლექსით რ (ან ლ, ნ) პლუს ჩქამიერი თანხმოვანი, S₁-ის ნიშანი მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით ეფარდება ხსენებულ ჩქამიერ თანხმოვანს, შდრ.:

ვ-ლასუნქ		ბ-ლასუნქ	„ვშილი“
ვ-ლალუნქ		ბ-ლალუნქ	„ვეყვ“
ვ-რაგადანქ		ბ-რაგადანქ	„ვლაპარაკობ“
ვ-ნახუნქ		ბ-ნახუნქ	„ვრეცხავ (სარეცხს)“
მაგრამ:			
ვ-რდუნქ		ბ-რდუნქ	„ვზრდი“
ვ-რჩხუნქ		ფ-რჩხუნქ	„ვრეცხავ“
ვ-რწყუნქ		პ-რწყუნქ	„ვრწყავ“
ვ-ნდღულუქ		ბ-ნდღულუქ	„ვდნები“
ვ-ნწყუნქ		პ-ნწყუნქ	„ვხსნი“ ¹

მარტივ მ (ასევე ნ) სონორით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებთან S₁ წარმოდგენილია, როგორც წესი, ვ- თანხმოვნის სახით (თუმცა, ნ-სთან დასაშვებია ბ-ც):

ვ-მუშენქ		„ემუშაობ“	
ვ-ნახუნქ		ბ-ნახუნქ	„ვრეცხავ (სარეცხს)“

ლაბიალური ბ, ფ, პ, მ თანხმოვნებით დაწყებული ზმნური ფუძეების წინ S₁ მორფემა წარმოდგენილია როგორც [ვ]:

ვ-ბარუნქ	„ვბარავ“
ვ-ფორუნქ	„ვფარავ“ ²
ვ-პუტუნქ	„ვპუტავ“
ვ-მუშენქ	„ემუშაობ“

¹ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასეთს შემთხვევებში დასაშვებია ბ - ალომორფის გავრცელებაც.

² გამოთქმაში ფ-ს წინ [ფ] ისმის (გ-ს ნაცვლად).

ყველა ასეთ ფორმაში (ბ, ფ, პ, მ ბაგისმიერი თანხმოვნებით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებში) S₁-ის მორფემა ვ შეიძლება ფაკულტატურად გადაისვას ფუძის შიგნით მეორე თანხმოვნის წინ: S₁-CVC...→CV-S₁-C..., რის შედეგადაც წარმოიქმნება პარალელური ფორმები I პირის ინფიქსური მაჩვენებლით (გადასმული [ვ-], ცხადია, მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით შეიძლება შეეწყოს იმ თანხმოვანს, რომლის წინაც ის აღმოჩნდება მეტათეზისის შედეგად, იხ. ზემოთ):

ვ-მუშენქ		მუ-ფ-შენქ	„ვმუშაობ“
ვ-ბარუნქ		ბა-ფ-რუნქ	„ვბარავ“
ვ-ბაზუნქ		ბა-ბ-ზუნქ	„ვცემ“
ვ-ფორუნქ		ფო-ფ-რუნქ	„ვფარავ“
ვ-ფაჩუნქ		ფა-ფ-ჩუნქ	„ვწლი“
ვ-ფიქრენქ		ფი-ფ-ქრენქ	„ვფიქრობ“
ვ-პუტუნქ		პუ-პ-ტუნქ	„ვპუტავ“
ვ-პურტოლუნქ		პუ-ფ-რტოლუნქ	„ვამსხვრევ“

S₁-ის ვ- ნიშნის მეტათეზისი დამახასიათებელია ფაკულტატურად აგრეთვე ი- პრეფიქსიან ზმნურ ფორმათათვის¹: ვ-ი-C...→ი-ვ-C... ამგვარი გადასული -ვ- ფუძისეული თანხმოვნის წინ მონაცვლეობს ფაკულტატურად -ბ-, -ფ-, -პ- ვარიანტებთან, იმის მიხედვით, თუ როგორია ის თანხმოვანი, რომლის წინაც გადასმული -ვ- აღმოჩნდა (მდრ. ანალოგიური მონაცვლეობანი ზემოთ):

ვ-ი-რდუქ	→	ი-ვ-რდუქ		ი-ბ-რდუქ	„ვიზრდები“
ვ-ი-გარქ	→	ი-ვ-გარქ		ი-ბ-გარქ	„ვტირი“
ვ-ი-თოლუნქ	→	ი-ვ-თოლუნქ		ი-ფ-თოლუნქ	„ვითვლი“
ვ-ი-ტიბუნანქ	→	ი-ვ-ტიბუნანქ		ი-პ-ტიბუნანქ	„ვითობ“
ვ-ი-კოროფუნქ	→	ი-ვ-კოროფუნქ		ი-პ-კოროფუნქ	„ვიკრებ“
ვ-ი-შერებუქ	→	ი-ვ-შერებუქ		ი-ფ-შერებუქ	„ვგიჟდები“

¹ ეს ი შეიძლება იყოს ქცევის ნიშანი, ვნებითის ნიშანი.

S₁ მორფემის პოზიციური განაწილების ტაბულა

პოზიცია მორფემა	-V	-C ^{მფლ}	-C ^{ფშფ}	-C ^{მკვ}	$\begin{bmatrix} ბ \\ ფ \\ კ \\ მ \end{bmatrix}$
{ვ-}	ვ-	ბ- ვ ⁻¹	ფ- ვ ⁻¹ კ ²⁻	პ- ვ ⁻¹ კ ²⁻	ვ-
პოზიცია მორფემა	$\begin{bmatrix} რ \\ ლ \\ ნ \end{bmatrix} V$	$\begin{bmatrix} რ \\ ნ \end{bmatrix} C^{მფლ}$	$\begin{bmatrix} რ \\ ნ \end{bmatrix} C^{ფშფ}$	$\begin{bmatrix} რ \\ ნ \end{bmatrix} C^{მკვ}$	$\begin{bmatrix} მ \\ ბ \\ ფ \\ კ \end{bmatrix} VC...$
{ვ-}	ვ- ბ-	ვ- ბ-	ვ- ფ-	ვ- კ-	$\begin{bmatrix} მ \\ ბ \\ ფ \\ კ \end{bmatrix} V-ვ^3-C$

3.3. პირველი ობიექტური პირის (O₁-ის) მორფემა, რომელიც ხმოვნით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებში წარმოდგენილია მ- თანხმოვნის სახით (მ-არძენს „მაძღვეს“, მ-აჭარე „შემიძლია დავწერო“, მ-ოკო „მინდა“, მ-იღუ „მაქვს“, მ-იჭარუნს „მიწერს“ და სხვ.), თანხმოვნით დაწყებული ფუძეების წინ ვლინდება ბაგისმიერ ჩქამიერ -ბ-, -ფ-, -პ- თანხმოვანთა სახით, რითაც წარმოიქმნება კომოგენური

¹ ამ პოზიციაში მორფოლოგიური ანალოგიით შეიძლება განზოგადდეს [-ვ-].
² ამ პოზიციაში შესაძლებელია განზოგადდეს [ბ-] – C^{მფლ} პოზიციაში კანონზომიერი [ბ-] ალომორფის ანალოგიით.
³ ასეთი ვ შეიძლება შემდგომ გარდაიქმნას -ბ-, -ფ-, -პ- ვარიანტებად მომდევნო თანხმოვნის რაგვარობის მიხედვით.

როდესაც V არის ი ხმოვანი, S₁-ი-C... (ე. ი. ვ-ი-C...) მიმდევრობა შეიძლება გარდაიქმნას მეტათეზისით ი-ვ-C... მიმდევრობად; გადასმული -ვ- შემდგომ შეიძლება გარდაიქმნას -ბ-, -ფ-, -პ- ვარიანტებად C თანხმოვნის რაგვარობის შესაბამისად.

თანხმოვანთმიმდევრობები. ამ თვალსაზრისით O_1 -ის {მ-} მორფემის ქცევა ანალოგიურია S_1 -ის {ვ-} მორფემის ქცევისა:

$მ+C^{მ_{\text{ფლ}}}\rightarrow\text{ბ}+C^{მ_{\text{ფლ}}}$

$მ+C^{ფ_{\text{შე}}}\rightarrow\text{ფ}+C^{ფ_{\text{შე}}}$

$მ+C^{მ_{\text{მე}}}\rightarrow\text{პ}+C^{მ_{\text{მე}}}$

მაგალითები:

ბ-გორუნქ „მეძებ“ (შდრ. ბ-გორუნქ || ვ-გორუნქ „ვეძებ“)

ფ-თხორუნქ „მმარხავ“ (შდრ. ფ-თხორუნქ || ვ-თხორუნქ „ვმარხავ“)

პ-ჭარუნქ „მწერ“ (შდრ. პ-ჭარუნქ || ვ-ჭარუნქ „ვწერ“)

პ-ჭყენქ „მწყეველი“ (შდრ. პ-ჭყენქ || ვ-ჭყენქ „ვწყეველი“)

ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ შეინიშნება ტენდენცია O_1 -ის ნიშნად [ბ-] ვარიანტის გაბატონებისა (შდრ. ანალოგიური ტენდენცია S_1 -ის მორფემის შემთხვევაში):

პ-ჭარუნქ || ბ-ჭარუნქ „მწერ“

ფ-თხორუნქ || ბ-თხორუნქ „მმარხავ“

გარეგანი დამთხვევა S_1 და O_1 ზმნურ ფორმათა შორის მეგრულში არ გვაძლევს სრულ გრამატიკულ ომონიმიას, რამდენადაც S_1 და O_2 ფორმები სხვადასხვა სტრუქტურათა გარდაქმნას წარმოადგენს: O_1 რიგის ბ-გორუნქ „მეძებ“ და მისთ. ფორმები ემყარება მ-გორუნქ და მისთ. სტრუქტურებს, ხოლო S_1 რიგის ბ-გორუნქ „ვეძებ“ და მისთ. ფორმები ემყარება ვ-გორუნქ და მისთ. სტრუქტურებს, რომლებიც (მ-გორუნქ ვ-გორუნქ) აქტუალურად დასტურდება კიდევც ბ-გორუნქ და მისთ. ფორმათა პარალელურად.

მარტივი სონორი თანხმოვნების წინ O_1 {მ-} წარმოდგენილია ერთმანეთთან თავისუფლად მონაცვლელ [ბ-] || [მ-] ვარიანტების სახით:

ბ-რეფუ || მ-რეფუ „მთხლიშა“

ბ-ლურს || მ-ლურს „მძინავს“

ბ-ლახუნს || მ-ლახუნს „მცემს“

ბ-ნახუნს || მ-ნახუნს „მრეცხავს“

ბ-მორსენს || მ-მორსენს „მცდის“

როდესაც ზმნური ფუძე იწყება თანხმოვანთკომპლექსით, რომელშიც პირველ ადგილზეა სონორი თანხმოვანი, O_1 -ის ნიშნებში გვაქვს მონაცვლეობა მ-/ბ-, მ-/ფ-, მ-/პ- იმის მიხედვით, თუ როგორი თანხმოვანი მოსდევს თავკიდურა სონორს (მჟღერი, ფშვინიერი თუ

მკვეთრი), შდრ. ანალოგიური ვითარება S_1 მორფემის ვარიანტთა მონაცვლეობისა მსგავს პოზიციაში:

მ-რდუნქ		ბ-რდუნქ	„მზრდი“
მ-რჩხუნქ		ბ-რჩხუნქ	„მრეცხავ“
მ-რწყუნქ		პ-რწყუნქ	„მრწყავ“
მ-ნწყუნქ		პ-ნწყუნქ	„მხსნი“

ლაბიალური ბ, ფ, პ, მ თანხმოვნებით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებში O_1 -ის მორფემა წარმოდგენილია როგორც [მ-]:

მ-ბარუნს	„მბერავს“
მ-ფორუნს	„მფარავს“
მ-ფულუნს	„მმალავს“
მ-პუტუნს	„მპუტავს“

ამგვარ ფორმებში დასაშვებია O_1 -ის მორფემის გადასმა ფუძეში მეორე თანხმოვნის წინ, რის შედეგადაც O_1 -ის მორფემა -ფ- და -ბ- (-ფ-, -პ-) ინფიქსის სახეს იღებს (შესაბამისად მომდევნო თანხმოვნის რავგარობისა):

მ-ბარუნს	→	ბა-ფ-რუნს		ბა-ბ-რუნს	„მბერავს“
მ-ფორუნს	→	ფო-ფ-რუნს		ფო-ბ-რუნს	„მფარავს“
მ-ფულუნს	→	ფუ-ფ-ლუნს		ფუ-ბ-ლუნს	„მმალავს“
მ-პუტუნს	→	პუ-ფ-ტუნს		პუ-პ-ტუნს	„მპუტავს“

როგორც აღვნიშნეთ, S_1 {ვ-} და O_1 {მ-} მორფემათა ფონეტიკური მონაცვლეობების შედეგად ვიღებთ ამ მორფემათა გარკვეული პოზიციური ვარიანტების ფონემურ დამთხვევას. ეს მორფემები კონტრასტულად განირჩევა მხოლოდ ხმოვნისწინა პოზიციაში, სადაც S_1 წარმოდგენილია როგორც [ვ-], ხოლო O_1 – როგორც [მ-].

O_1 მორფემის პოზიციური განაწილების ტაბულა

პოზიცია მორფემა	-VC	-C ^{მფლ.}	-C ^{ფშფ.}	-C ^{მ.ფ.}
	{მ-}	მ-	ბ-	ფ-

პოზიცია	$-\begin{bmatrix} \text{რ} \\ \text{ლ} \\ \text{ნ} \end{bmatrix} V$	$-\begin{bmatrix} \text{რ} \\ \text{ნ} \end{bmatrix} C^{\text{მფლ.}}$	$-\begin{bmatrix} \text{რ} \\ \text{ნ} \end{bmatrix} C^{\text{ფშფ.}}$	$-\begin{bmatrix} \text{რ} \\ \text{ნ} \end{bmatrix} C^{\text{მფვ.}}$	-ბ -ფ -კ
მორფემა					
{მ-}	მ- II ბ-	მ- II ბ-	მ- II ფ-	მ- II კ-	მ-

S_1 და O_1 ნიშანთა ამგვარი დამთხვევა თანხმონისწინა პოზიციაში აიხსნება **ფ-** და **მ-** თანხმონთან ანალოგიური გარდაქმნებით თანხმონთკომპლექსში ზემოთ დახასიათებულ ფონოლოგიურ კანონზომიერებათა მიხედვით. კომპლექსის თავიკიდურ ელემენტად ფონოლოგიურად დაუშვებელი **ფ-** და **მ-** თანხმონები იცვლება ბილაბიალური ჩქამიერი თანხმონებით, რითაც წარმოიქმნება მეგრულისათვის უფრო ბუნებრივი თანხმონთმიმდევრობა.

ყველა ის გადახრა თანხმონთან არანჭირების ზემოთ განხილული სქემიდან, რაც დამახასიათებელია პრეფიქსული მორფემის საზღვრის შემცველი კომპლექსებისათვის, რომლებსაც S_1 და O_2 პირის მორფემათა ვარიანტები ქმნიან ფუძისეულ თანხმონებთან, გამოწვეულია მორფოლოგიური ფაქტორებით, კერძოდ, ტენდენციით შენარჩუნებულ იქნეს დიდი ფუნქციონალური დატვირთვის მქონე მორფოლოგიური მაჩვენებლები.

3.4. მეორე ობიექტური O_2 პირის მორფემა მეგრულში წარმოდგენილია რამდენიმე ალომორფის სახით. ხმონისწინა პოზიციაში O_2 გამოხატულია **გ-** თანხმონით:

გ-აწყუნუ   „გეტკინა“   გ-იცორს   „გიყვარს“
 გ-ეჩიებუ   „გესაუბრება“   გ-ოკო   „გინდა“

ჩქამიერ თანხმონთან წინ **რ** ალომორფი ვლინდება:

რ-გორუნს   „გეტებს“   რ-ჩილითუნს   „გაცდენს“
 რ-ბონს   „გბანს“   რ-ცირუნს   „გცრის“
 რ-დვანს   „გდებს“   რ-ხირუნს   „გპარავს“
 რ-ჯოგუ   „გტულს“   რ-სოფუნს   „გხევეს“
 რ-ძირუ   „გნახა“   რ-შინანს   „გახსენებს“
 რ-ღაფუნს   „გღებავს“   რ-კირუნს   „გკრავს“

რ-ზინდუნს	„გჭიმავს“	რ-პატიუნს	„გპატიუებს“
რ-ქუნს	„გფქვავს“	რ-ტახუნს	„გტეხს“
რ-ფორუნს	„გფარავს“	რ-ჭკირუნს	„გჭრის“
რ-თირანს	„გცვლის“	რ-წიკუნს	„გსვრის“
		რ-ცვილუნს	„გკლავს“

სონორ მ, ნ, ლ თანხმოვანთა წინ O₂ აგრეთვე რ- ალომორფითაა გადმოცემული:

რ-ნახუნს	„გრეცხავს“
რ-ლახუნს	„გცემს“
რ-მორსენს	„გცდის“

სონორი რ-ს წინ (resp. როდესაც ზმნური ფუძე რ-თი იწყება) რყევას აქვს ადგილი: O₂-ის ნიშნად აქ უპირატესად გ- გვაქვს, თუმცა პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს რ-ც და ნულიც:

გ-რეფუნს (რ-რეფუნს Ø-რეფუნს)	„გთხლიშავს“
გ-რაცუნს (რ-რაცუნს Ø-რაცუნს)	„გაგრეკავს“
გ-რიცხენს (რ-რიცხენს Ø-რიცხენს)	„გრიცხავს“.

როდესაც ზმნის ფუძის თავიიდურ რ-ს მოსდევს თანხმოვანი (ან თანხმოვანთა კომპლექსი), მაშინ გ- მორფემა *მულერობა-სიყრუე-სიმკვეთრის* მხრივ შეიძლება შეეგუოს ფუძისეული თავიიდურა რ-ს მომდევნო თანხმოვანს (ასიმილაციის გზით), ე. ი. გ-ს ნაცვლად ჰომოგენურობის პრინციპის დაცვით შეიძლება გექონდეს ქ და კ.

გ-რდუნს	„გზრდის“
გ-რთუნს ქ-რთუნს	„გყოფს“, „[გადა]გხურავს“
გ-რჩხუნს ქ-რჩხუნს	„გრეცხავს“
გ-რცხონს ქ-რცხონს	„გვარცხნის“
გ-რჭიპუნს კ-რჭიპუნს	„გჭიმავს, გწელავს“

ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში ი ხმოვნის წინ O₂-ის მორფემა გ- ფაკულტატურად შეიძლება Ø-ის სახით იყოს წარმოდგენილი, ე. ი. გ- იკარგება: V-გ-ი → V-Ø-ი¹:

¹ შდრ. გ-ს დაკარგვა გურულში V- ი პოზიციაში: აგი → აი, იგი → იი. ველარი თანხმოვნის ამგვარი დაკარგვა წინა რიგის ხმოვნის წინ, რასაც ანალოგია სხვა ენებშიც დაეძებნება, შეიძლება აიხსნას უკანა წარმოების (ველარული) თანხმოვნის შეუთავსებლობით მომდევნო პალატალურ ხმოვანთან.

მო-გ-ილუ	→	მო-ილუ	„მოგაქვს“
ვა-გ-იფორს	→	ვა-იფორს	„არ გიყვარს“
ქო-გ-იძირუ	→	ქო-იძირუ	„გინახულა“
მე-გ-ინამუ	→	მე-ინამუ	„მიგიცია“

V-გ-ი პოზიციაში O_2 -ის ნიშნის **გ**-ს გადასვლა **ღ**-ში ქმნის ხმოვანთმიმდევრობებს, რომლებიც უნდა გარდაქმნილიყო მეგრულში მოქმედი ხმოვანთკონტრაქციის წესების მიხედვით. ამ შემთხვევაში ამგვარ გარდაქმნებს არა აქვს ადგილი და ხმოვანთმიმდევრობა შენარჩუნებულია პირვანდელი სახით, რამდენადაც ხმოვანთა შორის ასეთ ფორმებში ივარაუდება პირის ნიშანი ნულოვანი ფონემური შედგენილობისა, რომლის პარალელურად ყოველთვის დასტურდება იგივე პირის ნიშანი **-გ**-ს სახით. ამგვარად, არაკონტრაპირებული ხმოვანთმიმდევრობა ამ ფორმებში ერთგვარი სიგნალია ნიშნის ნულოვანი სახით ფუნქციონირებისა:

შდრ. ვა-გ-ილუ → ვაილუ (ე. ი. ვა-ღ-ილუ) „არა გაქვს“, მაგრამ ვაილუ → ველუ <ვა-ილუ „არ წაიღო“.

თანხმოვანთა წინ **რ** ალომორფის გამოვლინება, რაც **გ**-ს **რ**-ში გადასვლის შედეგია¹, აიხსნება არაკანონიკური კომპლექსის კანონიკური კომპლექსით შეცვლით ჩვენი ძირითადი სქემის მიხედვით (იხ. სქემა).

გ თანხმოვანი **c** რიგის წევრია, ამდენად ის არ შეიძლება წინ უძღოდეს **a, b, c** რიგის წევრებს, ე. ი. სქემაში შემავალ არცერთ თანხმოვანს, გარდა **გ**-სი (რომელიც **d** რიგის ერთადერთი წარმომადგენელია). ამდენად **გ**, როგორც O_2 -ის ნიშანი ან უნდა დაკარგულიყო (რაც მეტად ძნელი იქნებოდა ამ მორფემის დიდი მორ-

¹ $gC \rightarrow rC$ მეგრული ინოვაციაა, რაც განხორციელებულია როგორც მორფემათა საზღვარზე, ისე მორფემის ფარგლებშიც. ქანურში ამოსავალი ვითარება დაცულია: შდრ. მეგრ. *გ-ზიმუნს → რ-ზიმუნს „გზომავს“, *ო-გზ-ოლ-ი → რ-რზ-ოლ-ი „საგზალი“, *დო-გზ-ამა → დო-რზ-ამა „დაგზნება, დანთება (ცეცხლისა)“ და ქან. გზუმუნ „გზომა“, ი-გზ-ალ-უ „იარა, იმგზავრა“; ამავე რიგისაა * $gC \rightarrow rC$ მეგრულში (* $gC_1 \rightarrow rC_1$; მკვე: რჩე „თეთრი“, კდ → რთ: მოკდა: მორთუ „მოვიდა“; შდრ. ქან. ხჩე „თეთრი“, მოხთუ „მოვიდა“, ე. ი. $gC \rightarrow rC$ მეგრულში, ხოლო ეგვევ $gC \rightarrow rC$ ქანურში; სხვა პოზიციაში * $g \rightarrow r$ როგორც მეგრულში, ისე ქანურში).

ფოლოგიური ფუნქციის გამო), ან უნდა შეცვლილიყო მაქსიმალურად მაღალი *a* რიგის თანხმონით (*რ*-თი ან *ნ*-თი), რათა შესაძლებელი გამხდარიყო *O₂*-ის აღნიშვნა მეგრულისათვის დამახასიათებელი კანონიკური თანხმოვანთკომპლექსების წესის დაცვით.

***O₂* მორფემის პოზიციური განაწილების ტაბულა**

პოზიცია მორფემა	-V	-C	-რV	-რC	V-ი
{გ-}	გ-	რ-	გ-(რ- Ø-)	გ-, ქ-, კ ⁻¹	-გ- Ø-

4.0. აღწერილი თანხმოვანთკომპლექსებისაგან განსხვავებულ სტრუქტურას გვიჩვენებს თანხმოვანთა მიმდევრობანი, რომლებიც წარმოიქმნებიან ხმოვანთა რედუქციის შედეგად. ენაში მოქმედი ხმოვანთრედუქციის მექანიზმი წარმოშობს თანხმოვანთმიმდევრობებს, რომლებიც აგებულებით განსხვავებულია სტაბილური სტრუქტურის თანხმოვანთკომპლექსებისაგან. ამგვარი თანხმოვანთმიმდევრობანი პარადიგმატულად ითიშება სხვადასხვა ხმოვნებით კომპლექსის ფონეტიკური გარემოს შეცვლის შესაბამისად, აღნიშნული ტიპის თანხმოვანთმიმდევრობანი წარმოიქმნება ძირითადად პრევერბებში ხმოვანთა რედუქციის შედეგად, აგრეთვე ფუძეში ვიწრო *ი*, *უ* ხმოვანთა ჩავარდნით.

4.1. სიტყვის ფარგლებში თანხმოვანთკომპლექსთა განაწილების თვალსაზრისით შემდეგი მკაცრად განსაზღვრული წესები ყალიბდება:

(1) სიტყვის ფარგლებში დაუშვებელია ორი არაიდენტური *bc* სტრუქტურის კომპლექსი, ე. ი. გამოირიცხება ისეთი თანხმოვანთმიმდევრობები, როგორიცაა: *ცხ-ჯღ*, *სკ-შხ*, *დღ-თხ*, *ტკ-ტყ* და მისთ. *bc* რიგის კომპლექსი, გართულებული *a* და *d* რიგის

¹ -რC პოზიციაში გამოვლენილ ალომორფთა განაწილება დამოკიდებულია C თანხმონის რავგარობაზე - მკლერი C-ის წინ გვექნება გ-, ხოლო ფშვინვიერ და მკვეთრ თანხმოვანთა წინ - შესაბამისად ქ- და კ-.

ერთეულებით, სიტყვა-ფორმის ფარგლებში მხოლოდ ერთი შეიძლება შეგვხვდეს;

(2) ლაბიალური კომპლექსი (bd, cd რიგისა) შესაძლებელია შეგვხვდეს სიტყვის ფარგლებში მომდევნო bc რიგის კომპლექსთან ერთად, მაგ. კვარჩხი „მარცხიანი“ (cd-abc), ღვანჭკი (cd-abc), ნაკვარჩხი (cd-bc); პირუკუ წყობა კომპლექსისა (ე. ი. bc-cd) მეგრულისათვის ნიშანდობლივი არ არის;

(3) თუ სიტყვა-ფორმა შეიცავს bc რიგის თანხმოვანთკომპლექსს, დაუშვებელია ამავე ფორმაში b რიგის იდენტური თანხმოვანი მომდევნო რიგის თანხმოვნის გარეშე, ე. ი. დაუშვებელია $C^a C^b - C^a$ ან $C^a - C^a C^b$ თანხმოვანთა კომბინირება სიტყვა-ფორმის ფარგლებში, სადაც C^a და C^b შესაბამისად a და b რიგის კონკრეტული თანხმოვნებია. მაშასადამე, bc რიგის ორი თანხმოვანთკომპლექსი სიტყვა-ფორმის ფარგლებში შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ სტრუქტურის თანხმოვანთკომპლექსი იდენტურ თანხმოვნებს შეიცავს:

ჩქიჩქუ „ჩვილი“, წყანწყუა, ჭყანჭყუა „ჭეჭყვა“, ჯღანჯღავა „ჯანჯღავა“ (გვარია), ძვაძვუნს, ცქაცქუნს, წკაწკუნს „ღეჭავს, ჭეჭკავს“, ცხვაცხვირი „დაჩხვლეტილი“, ბუტყატყია „რბილი რამ“, ჯგიჯგონუნს „ჯიჯგნის“, დოჩქაჩქუ „დაჩქაჩქა“, ქოღაღგუ „სცემა, დაარტყა“, ითქართქალუ „თქრიალით ჩამოდის“, ტყუტყუბირო „ტყუბ-ტყუბად (ისკუბა)“, იჩხირჩხინანს „აჩოჩხილია“ და მისთ.

(1) წესის თანახმად კომპოზიტებში, რომელთა შემადგენლობაში მოხვდა ცალ-ცალკე ორი bc რიგის არაიდენტური კომპლექსი, უნდა მოველოდეთ ერთ-ერთი კომპლექსის გამარტივებას, რათა შედგენილი სიტყვა-ფორმის ფარგლებში აღმოჩნდეს მხოლოდ ერთი bc რიგის თანხმოვანთკომპლექსი. ამგვარი გარდაქმნა, როგორც წესი, ხდება პირველ კომპლექსში c რიგის ელემენტის დაკარგვით:

წყარჩხურია → წაჩხურია¹ - მდინარის სახელია,
შდრ. წყარი „წყალი“, ჩხურუ „ცივი“;

წყარ+კურთხია → წა-კურთხია¹ „წყლისკურთხევა“
(რელიგიური დღესასწაული),
შდრ. წყარი „წყალი“, კურთხია „კურთხევა“²;

¹ აქ დაკარგულია აგრეთვე რ-ც დისიმილაციურად, მომდევნო რ-ს გავლენით.

² კურთხია ← კურთხევა (ქართ.): -ევა → -ია მეგრულისათვის კანონია: ევა → *ეა → ია, შდრ. სხვა მაგალითები: რევა → რია, ძღევა → რზია, მწვეარი → წიარი, დაღევა → დალია (ზოთონჯიშ დალიას „ზამთრის დამღევა“) და მისთ.

ბჟა+შხა (←ბჟაშ+დღა „მზის დღე“)→ჯაშხა „კვირა(დღე)“.

(3) წესის თანახმად, თუ ნასესხები სიტყვის ფუძეში გვაქვს bc რიგის კომპლექსი, ხოლო ფუძე იწყება b რიგის იდენტური თანხმოვნით, ფუძის თავში b რიგის თანხმოვნის მომდევნოდ მეგრულში განმეორდება c რიგის იგივე თანხმოვანი, ე. ი. სიტყვის ფუძეში აღმოჩნდება ორი იდენტური კომპლექსი bc სტრუქტურისა:

ქ ა რ თ უ ლ ი → მ ე გ რ უ ლ ი

ცაცხვი	ცხაცხუ
ცოცხალი	ცხორცხალი
შაშხი	შხაშხი
ძიძგ-ნ(ის)	ძგიძგ-ონ(უნს)
ჯიჯგ-ნ(ის)	ჯგიჯგ-ონ(უნს)
თითხ-ნ(ის)	თხითხ-ონ(უნს)
ჩონჩხი	ჩხონჩხი ¹

ანალოგიური ტიპის გარდაქმნას განიცდიან ნასესხები სიტყვები, რომლებიც ლაბიალურ კომპლექსს შეიცავენ. ასეთ შემთხვევაში ლაბიალური ვ ელემენტი განმეორდება კომპლექსის თავიდან იდენტური თანხმოვნის მომდევნოდ:

ქ ა რ თ უ ლ ი → მ ე გ რ უ ლ ი

კაკვი	კვაკვი
ხახვი	ხვა(რ)ხვი
ჩხიკვი	ჩხვიკვი ²

მ ე გ რ უ ლ ი : ქ ა რ თ უ ლ ი

სინჯა	სიძე
ჭანჯი	მწერი
ისინჯი	ისარი
ჯინჯი	ძირი
ცუნჯი	ცვარი
ზოთონჯი	ზამთარი

¹ ასევე ისტორიულ შესატყვისებშიც: ქართ. თთხელ-: მეგრ. თითხუ→თხითხუ.

² აქედანაა მიღებული ჩხვიკი მომდევნო ვ ელემენტის დისიმილაციური დაკარგვით.

ჯგუნჯგი	სარი
ჩხვინდი	ცხვირი

ამ წესებს უკავშირდება გარკვეული ტიპის თანხმოვანთა ასიმილაციური გარდაქმნა, რომელიც შეეხება ძირითადად სიბილანტურ თანხმოვანთა შემცველ ფუძეებს:

სქა+სერი „შუა+ლამე“ → სქასერი (შქ → სქ გარდაქმნა მომდევნო სისინა ს თანხმოვნის გავლენით – რეგრესული ასიმილაცია, შდრ. ქართ. ჭირისუფალი → მეგრ. წირს(უ)ფალი. ასიმილაციით მიღებული სქა-სერი უდევს საფუძვლად ველარი თანხმოვნით გართულეულ მეგრ. სქა-სქერი ფორმას, რომლის წარმომავლობა (3) წესით გათვალისწინებულ გარდაქმნას ემყარება.

4.2. მეგრულში შეინიშნება ტენდენცია სიტყვა-ფორმაში ხმოვნის მომდევნოდ ნც კომპლექსის წარმოდგენისა, თუ სიტყვის თავკიდური (ფუძისეული) თანხმოვანი არის ლაბიალური მ ან სიბილანტი ფონემა:

1. მო-ნ-კა „მძიმე“
მე-ნ-ჯი „მენჯი (აღვ. სახ.)“
მუ-ნ-ჩქვი „მაჩვი“
მუ-ნ-ტური „მატლი“
მო-ნ-ტყორი „მატყელი“
მა-ნ-გარი „მაგარი“
2. სი-ნ-ჯა || სი-ნ-და „სიძე“¹
ჭა-ნ-ჯი || ჭა-ნ-დი „ბუზი“
ისი-ნ-ჯი || ისი-ნ-დი „ისარი“
სუ-ნ-ჯი || სუ-ნ-დი „ნამი, ცვარი“
ჯი-ნ-ჯი || ჯი-ნ-დი „ძირი“
ზოთო-ნ-ჯი „ზამთარი“
ჯგუნ-ნ-ჯგი „სარი“
ჩხვი-ნ-დი „ცხვირი“

ყველა ამ მაგალითში (როგორც პირველი, ისე მეორე წყებისა) -ნ თანხმოვანი ისტორიულად განვითარებულია, რაც ჩანს მეგრულის ფორმათა შესატყვის ქართულ ფორმებთან შეპირისპირებით:

¹ დ ← ჯ თავკიდური სიბილანტის დისიმილაციური გავლენით.

მ ე გ რ უ ლ ი : ქ ა რ თ უ ლ ი

მონკა	მაკე
მენჯი	ვეძა
მუნჩქვი	მაჩვი
მუნტური	მატლი
მონტყორი	მატყლი ¹

ამ ფორმათა შეპირისპირებით გამოიყვანება დიაქრონული წესი მეგრულისათვის: (1) **ნ** თანხმოვანი ვითარდება $VC^{ჩაშ}$ პოზიციაში ლაბიალით დაწყებულ ფორმაში².

ამ ფორმათა შეპირისპირებით გამოიყვანება (2) დიაქრონული წესი მეგრულში:

(2) სილაბანტურ ფონემაზე დაწყებულ ფუძეში **ნ** თანხმოვანი ვითარდება ჯ შიშინა აფრიკატის წინამავალ პოზიციაში.

ამგვარი **ნ** შეიძლება დადასტურდეს ისეთი **დ**-ს წინაც, რომელიც ჯ-სგან მოდის დისიმილაციით: შდრ. მეგრული დიალექტური ფორმები: სინჯა || სინდა „სიძე“, ჭანჯი || ჭანდი „ბუზი“; ჩხვინდი „ცხვირი“ ფორმა ვარაუდობს ჩხვინჯო-ს არსებობას (რომელიც დაკარგული ჩანს).

ამ წესის თვალსაზრისით საინტერესოა ისეთი ჯ-ს შემცველი ფორმები, რომლებშიც ჯ-ს წინ **ნ** არ განვითარებულა, რამდენადაც სიტყვა არ იწყება სიბილანტური ფორმით: პიჯი „პირი“, ხუჯი „მხარი“, ღუჯი „ღორი“, ცუჯი „ყური“, ცვაჯი „ყვერი“. ამ წესიდან ჩვენთვის ცნობილი ერთადერთი გამონაკლისია ჭკუჯი || ჭკუდი „საწყაო“ (შდრ. ქართ. ჭური).

ჩვენ მიერ ფორმულირებული წესები სრულად ვერ მოიცავს **ნ**-ს განვითარების ყველა შემთხვევას მეგრულში. ამ წესების გარეთ რჩება ისეთი მაგალითები, როგორიცაა მაგ. ხანტუა „ხატვა“, უნთო „უთო“ და მისთ.

¹ ამ წესს ემორჩილება ქართულიდან ნასესხები სიტყვებიც (მეგრ. მანგარი←ქართ. მაგარი, მეგრ. მუნჭი←ქართ. მუჭი და სხვ.).

² ამ წესიდან არ გამომდინარეობს, რომ **ნ** მხოლოდ ასეთ პოზიციაში ვითარდება (შდრ. მეგრ. ქომონჯი „ქმარი“ და კონჭი „კოჭი“ და სხვ.).

4.3. მეგრულ თანხმოვანთა სინტაგმატური სტრუქტურა ერთ არსებით თვისებას ავლენს, რითაც ის განსხვავდება ქართულის კონსონანტური სინტაგმატიკისაგან. მეგრულის ეს თავისებურება კონსონანტურ კომპლექსთა დეცესიურ ხასიათში მდგომარეობს: თანხმოვანთ-მიმდევრობანი მეგრულში, როგორც ეს ჩანს ზემოთ განხილული სქემიდან, მორფემის ფარგლებში მუდამ დეცესიური რიგისაა.

ამ ტიპის კონსონანტური სტრუქტურა მეგრულში ჩამოყალიბდა იმ აქცესიურ კომპლექსთა გარდაქმნის (სუპერაციის) შედეგად, რომლებიც საერთო-ქართველურიდან მომდინარეობენ. ამ პროცესმა გამოიწვია აქცესიურ მიმდევრობათა სრული ელიმინაცია მორფემის ფარგლებში.

შეინიშნება გარკვეული კანონზომიერებანი ამა თუ იმ ტიპის აქცესიურ კომპლექსთა დაძლევისა.

როდესაც თანხმოვანთა კომპლექსის მეორე წევრი ბაგისმიერია, კომპლექსი გაითიშება ანაპტიქური ხმოვნის ჩართვით, სქემატურად: $C+C^{ბაგისმ} \rightarrow C+V+C^{ბაგისმ}$

ს. - ქ ა რ თ ვ . ქ ა რ თ უ ლ ი : მ ე გ რ უ ლ ი

*ტფ	ტფილი თბილი	ტიბუ ტუბუ
*ტბ	ტბა	ტობა
*გბ	გბობა	გიბუა
*კბ	კბილი	კიბირი

როდესაც თანხმოვანთა კომპლექსის პირველი წევრი ველარული თანხმოვანია, იგი მომდევნო ჩქამიერი თანხმოვნის წინ რ-ში გადავა, სქემატურად: $C^{ველარ}+C \rightarrow რ+C$:

ს. - ქ ა რ თ ვ . ქ ა რ თ უ ლ ი : მ ე გ რ უ ლ ი

*ქს ₁	ქსოვს	რშუნს
*გზ	საგზაღ-ი	ორზოღ-ი
*ჭც ₁	მჭცე	რჩე
*ჭღ	მო-ჭღ-ა	მო-რთ-უ

ამგვარი გარდაქმნის შედეგად აქცესიური კომპლექსი *cb* სტრუქტურისა გადაიქცა მეგრულისათვის ბუნებრივ *ab* მიმდევრო-

ბად (პირველი წევრია რ). ამავე წესის მიხედვითაა გარდაქმნილი მეორე ობიექტური პირის {გ-} მორფემა, როდესაც ის თანხმოვნის წინ ხვდება: შდრ.

[გ-] ხმოვნის წინ:	[რ-] თანხმოვნის წინ:
გ-ოკო „გინდა“	გ-ჭარუნს→რ-ჭარუნს „გწერს“
გ-იღუ „გაქვს“	გ-გორუნს→რ-გორუნს „გეძებს“

ამავე წესის მოქმედებით აიხსნება ნასესხებ სიტყვებში ველარულ თანხმოვანთა რ-ში გადასვლა ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ:

ქართ. ა გ დ ე ბ ა → მეგრ. ა რ დ ე ბ ა

ქართ. ლ ე ქ ს ი → მეგრ. ლ ე რ ს ი

შეუთავსებელია კომპლექსში ერთი და იმავე რიგის თანხმოვნები, მაგ. ხ რიგის თანხმოვნები. ამ ტიპის კომპლექსები ნასესხებ სიტყვებში გარდაიქმნება კომპლექსის გამარტივების გზით, ერთ-ერთი თანხმოვნის ჩავარდნით. ამ რიგისაა კომპლექსი სტ, რომელიც მეგრულში კარგავს ტ ელემენტს:

ქ ა რ თ უ ლ ი → მ ე გ რ უ ლ ი

სტუმარი სუმარი (აქედან გასურება „გასტუმრება“)

აგვისტო არგუსო

ქრისტე ქირსე

ვC მიმდევრობა, დაუშვებელი მეგრულ თანხმოვანთა სინტაგმატიკაში (იხ. სქემა), ინლაუტში გარდაიქმნება ბაგისმიერი ხშული+C მიმდევრობად. მიღებული ბაგისმიერი მუღერობა-სიყრუის მიხედვით შეგუებულია მომდევნო თანხმოვანთან: ვC→ბC, ფC:

ქართ. კოვზი→მეგრ. კობზი

ნავთი → ნაფთი

ნავსი → ნაფსი

ეგვევ ვC კომპლექსი შეიძლება გამარტივდეს ვ-ს ჩავარდნით:

ქართ. ვნება→მეგრ. ნება

ჯავრი → ჯარი

4.4. განსაკუთრებულ თავისებურებებს ავლენს მეგრული თანხმოვანთმიმდევრობები სონორ რ, ლ, მ, ნ თანხმოვანთა მონაწილეო-

ბის თვალსაზრისით. არც ერთი სონორი არ გვხვდება თანხმოვნის მომდევნოდ, ე. ი. დაუშვებელია **CR, Cლ, Cმ, CN**. სონორ თანხმოვანთაგან **ლ** სხვა თანხმოვნის მეზობლად საერთოდ არ გვხვდება არცერთ პოზიციაში (გამორიცხულია როგორც **ლC**, ისე **Cლ**, იხ. ზემოთ). კომპლექსის თავიკიდურ ელემენტად გვხვდება **რ** ან **ნ** (იხ. სქემა), იშვიათად აგრეთვე **მ**. ასეთი ვითარება მეგრულში შეიქმნა იმის გამო, რომ სონორი თანხმოვნები ჩქამიერთა მომდევნოდ ყოველთვის მარცვლოვანი იყო (**Cწ**). მარცვლოვან [რ, ლ, მ, ნ] სონანტთა ვოკალიზაციის შედეგად წარმოიქმნა მიმდევრობა **CVS(< Cწ) – ხმოვანი ელემენტით ჩქამიერ თანხმოვანსა და სონორს შორის:**

- ს.-ქართვ. ***ძადლ-** → მეგრ. ჯოდორ-
 ***ქმა-** → ჯიმა
 ***თაფლ-** → თოფურ-

ამდენად მეგრულში ელიმინირებულ იქნა მიმდევრობა **C+S** (სონორი დასაშვებია მხოლოდ თანხმოვნის წინა პოზიციაში **SC**). ისტორიულად ამ პოზიციაში, როგორც ცნობილია, წარმოდგენილი იყო სონანტთა უმარცვლო ვარიანტები, ამათგან **/*ლ/** სონანტი ყოველთვის გარდაიქმნება **რ**-დ ჩქამიერი თანხმოვნის მეზობლად. ეს ვითარებაა ასახული დღევანდელ მეგრულში, სადაც თანხმოვნის მეზობლად **ლ** არ დასტურდება:

***ლC** → **რC**

***Cლ** → **Cვრ**

ყოველივე ამის შემდეგ მეგრულში ჩამოყალიბდა სინტაგმატური მოდელი, რომელშიც სონორი თანხმოვნები არ გვხვდება ჩქამიერთა მომდევნოდ, ხოლო ჩქამიერის წინ წარმოდგენილია მხოლოდ **რ, ნ** (იშვიათად აგრეთვე **მ**) სონორი.

სონორ თანხმოვანთა ამ სინტაგმატური მოდელის მიხედვით გარდაიქმნება მეგრულში როგორც საკუთარი, ისე ნასესხები სიტყვა, სადაც გვხვდება მეგრულისათვის არაბუნებრივი მიმდევრობა **CS** ან **ლC**. ამ გარდაქმნას თავისი წესები აქვს:

(1) **Cლ** → **Cილ**

ქართული → მეგრული

ბოთლი

ბოთილი

„ბოთლი“

პლატონი

პილა(ტონი)

„პლატონი“ (საკ. სახ.)

კლასი	კილასი	„კლასი“
გლახა	გილახა	„გლახა“
მკლავი	კილე	„მკლავი“
კლიტე	კირტე	„ყრონტი“

(1a) ლC → რC

ქართული → მეგრული

კალთა	კართე		ბელტი ბერტი
ფილტვი	ფირტვი		ჩელტი ჩერტი

(1b) Cლ → რC¹

ქართული → მეგრული

მადლი	მარდი		ნისლი	ნირსი
აქლემი	არქემი		ბეთლემი	ბერთემი ²
ქუსლი	ქურსი		იგლოვა	ირგუუ

(1) წესი მოქმედებს ძირითადად თავკიდურა კომპლექსებში, ხოლო (1b) მაშინ, როდესაც Cლ კომპლექსი V-V პოზიციაშია;

(2) Cr → Cირ

ქართული → მეგრული

ქრისტე	ქირსე		კიტრი	კინტირი
მაკრინე	მაკირინე		პრასა	პურასქია

(2a) Cr → რC

ქართული → მეგრული

პეტრე	პერტე
ოქრო	ორქო

¹ ეს გარდაქმნა შეიძლება ორ ეტაპად წარმოვიდგინოთ: ქართ. Cლ → მეგრ. ლC → რC (1a წესის თანახმად).

² ბ ე რ თ ე მ ი (<ბეთლემი) სოფლის სახელია სამეგრელოში. ხალხური ეტიმოლოგიით ბ ე რ თ ე მ ი < „ბერ(ების)+თემი“; რაც სრულებით უსაფუძვლოა.

ფიქრობს	ფირქენს
ქვრივი	რქეიი
შრიალი	რშიალი
გრილი	რგილი
მათრახი	მართახი

(3) Cნ → Cინ

ქართული → მეგრული

პიტნა	პიტინა
წყინარი	წყინარი

(4) Cმ → Cიმ

ქართული → მეგრული

ეშმაკი	ეშიმაკი
ჭეშმარიტი	ჭეშიმარიტი

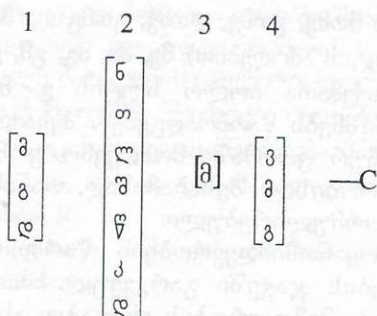
(4a) Cმ → Cვ

ქართული → მეგრული

უქმე	უქვი
------	------

5.0. აღწერილი თანხმოვანთკომპლექსებისაგან განსხვავებულ სტრუქტურას გვიჩვენებენ თანხმოვანთმიმდევრობანი, რომლებიც წარმოიქმნებიან ხმოვანთა რედუქციის შედეგად. ენაში მოქმედი ხმოვანთრედუქციის მექანიზმი წარმოშობს თანხმოვანთა მიმდევრობებს, რომლებიც აგებულებით განსხვავებულია სტაბილური სტრუქტურის თანხმოვანთკომპლექსებისაგან. ამგვარი თანხმოვანთმიმდევრობები პარადიგმატულად ითიშება სხვადასხვა ხმოვნებით კომპლექსის ფონეტიკური გარემოს შეცვლის შესაბამისად. ასეთი ტიპის კომპლექსები წარმოიქმნება ძირითადად პრევერბებში ხმოვანთა რედუქციის შედეგად, აგრეთვე ფუქეში ვიწრო ი, უ ხმოვანთა ჩავარდნით.

5.1. პრეფიქსთა (პრევერბებისა და ნაწილაკების) მიმდევრობაში უკიდურესი წევრები ხმოვნიანი ვარიანტებით უცვლელი რჩება, ხოლო შუაში მოთავსებული ერთეულები კარგავენ ხმოვნებს, რის შედეგადაც წარმოიქმნება სხვადასხვა ხასიათის თანხმოვანთმიმდევრობები. ამ მიმდევრობებს შემდეგი სქემა წარმოგვიდგენს:

ვიღებთ ოთხწევრთა თანხმოვანთმიმდევრობებს, რომელთაგან პირველ ადგილზეა მ, ბ ან ღ, მეორე ადგილზე – ერთ-ერთი თანხმოვანი ნ, თ, ლ, შ, წ, ქ ან ღ, მესამე ადგილზეა მ, ხოლო მეოთხეზე – ვ, მ ან გ: მნმე-, მლმე-, მქმე-, მთმე... მშმე-, მწმე... გლმე-, გშმე-, ღნმე-, ღთმე-, ღშმე-, ღნმე-, ღშმე- და ა. შ. სქემის მიხედვით დასაშვებ კომპლექსთაგან რეალურად შეიძლება დავადასტუროთ ყველა, გარდა ისეთი კომპლექსებისა, სადაც I და I ადგილზე ღ თანხმოვანი, ხოლო III და IV ადგილას მ თანხმოვანი უნდა გვექონოდა. ერთ-ერთი მ ასეთ შემთხვევაში ჩავარდნილია. უფრო ხშირია ამ ტიპის სამწევრთა კომპლექსები III ადგილას წარმოდგენილი მ-ს გარეშე: მნვ, ღთვ, ღლვ, ღთვ, ღშვ, გშვ, მკვ, გნვ, გლმ, გწვ, გშმ, ღნვ, ღთვ, ღლვ, ღთვ, ღშვ და ა. შ.

სქემის მიხედვით დასაშვები სამწევრთა კომბინაციები.¹ ამ კომპლექსებში დაცულია თანხმოვანთა ჰომოგენურობის პრინციპი, მაგ. გშვ → || ქშქ, გწვ → || კწკ და მისთ.

5.2. ერთი ჯგუფი ამ ტიპის თანხმოვანთმიმდევრობებისა წარმოიქმნება ზემორე ტაბულაში მეორე სვეტის ამოღებით და მესამე სვეტში თმ მიმდევრობის ჩასმით:

¹ შეზღუდვა ედება გკმ და გკგ კომბინაციებს, სადაც პირველი წევრი გ ჩვეულებრივ ჩავარდნილია: გკმ → კკმ, გკგ → კკგ.

1	2	3	4	
$\begin{bmatrix} მ \\ ზ \\ ღ \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \\ \\ \end{bmatrix}$	[თმ]	$\begin{bmatrix} მ \\ მ \\ ზ \end{bmatrix}$	—C

ასე წარმოიქმნება მთმგ, გთმგ, ღთმგ, გთმგ და მისთ; ორწევრა კომპლექსები (მესამე სვეტის ამოღებით): მგ, მმ, მგ, გმ, გგ, ღგ და მისთ.

წარმოდგენილ სქემათა ბოლო სვეტის ვ, მ, გ თანხმოვნები, რომლებიც პირის ნიშნებს წარმოადგენენ, შესაძლებელია შემდგომში გარდაიქმნან ზმნურ ფორმაში მომდევნო ფონემის (თანხმოვნის ან ხმოვნის) რაგვარობისდა შესაბამისად, თანახმად იმ წესებისა, რაც ზემოთ იყო ფორმულირებული.

ამგვარი თანხმოვანთმიმდევრობები წარმოიქმნება პრევერებისა და ნაწილაკების ჯაჭვში გარკვეულ ხმოვანთა რედუქციის შედეგად. მორფემათა მიმდევრობის ეს ჯაჭვი ასეა შედგენილი:

(1). უკიდურესი მარცხენა (დასაწყისი) ელემენტია ვა- (უარყოფითი ნაწილაკი), ქო- (მტკიცების ნაწილაკი) ან გა-;

(2). აღნიშნულ ნაწილაკთა მომდევნოდ წარმოდგენილია ერთ-ერთი რთული პრევერბი: მი-ნო, მი-თო, მი-ლა, მი-შა, მი-წო, მი-კო-, მი-და; გი-ნო, გი-თო, გი-ლა, გი-შა, გი-წო-, გი-კო-, [გი-და-], რომელთა პირველი შემადგენელია მარტივი პრევერბი მი-, გი-, დი-, ხოლო მეორე შემადგენელი – ლოკალურ მიმართებათა გამოხატველი ნაწილაკი, რომელიც ყოველთვის მარტივი პრევერბის მომდევნოდ გვაქვს (და ცალკე არ იხმარება). ამ ელემენტთა ძირითადი მნიშვნელობებია: -ნო-, „ზე“, -თო- „ქვეშ“, -ლა- „შიგ“, -შა- „შუა, შორის“, -წო- „წინ“¹, -კო- „გვერდით“, -და-².

რთულ პრევერბთა ეს მეორე ელემენტები (-ნო-, -თო-, -ლა-, -შა-, -წო-, -კო-, -და) ერთმანეთის გვერდით მიმდევრობაში არ გვხვდება, არ გვხვდება ისინი პირველი ელემენტის (მარტივი პრე-

¹ რთული პრევერბი მი-წო- შეიძლება ფაკულტატურად შეგვხვდეს მეტათეზისით როგორც წი-მო-: მი-წო-ხე || წი-მო-ხე „ზის რისამე წინ“.

² -ლა- ელემენტი იხმარება საიქითო მიმართულების მი- პრევერბის მომდევნოდ მოძრაობის აღმნიშვნელ ზმნებთან: მი-ლა-რთუ „წავიდა“, *ში-ლა-ი-ლუ → მიდელუ „წაილა“, მი-ლა-ი-ღონუ → მიდღონუ „წაიყვანა“, მი-ლა-ჩქუ „გაგზავნა, მიუგზავნა“. სააქეთო მიმართულების შემთხვევაში მი-ლა- იცვლება მო-ლა- პრევერბით: მო-ლა-რთუ „აქეთ წამოვიდა“, მო-ლე-ლუ „წამოილა“ და მისთ.

5.3. პრეფიქსულ მორფემათა ამგვარი დალაგებით ვიღებთ პრეფიქსთა რანგობრივ სტრუქტურას: -R ძირის წინ უშუალოდ შეიძლება წარმოდგენილი იყოს ხმოვანი (I რანგის პრეფიქსული მორფემები); ამ უკანასკნელის წინ – პირის ნიშნები (II რანგის მორფემები); პრეფიქსულ მორფემათა III რანგი წარმოდგენილია ერთადერთი – [თ]მV- მორფემით (აწმყოს ჯგუფის აღმნიშვნელი ელემენტით); IV რანგის მორფემებს ქმნიან რთული პრევერბები, რომლებიც, როგორც ვთქვით, ორი კომპონენტისაგან შედგება: ე. წ. მარტივი პრევერბებისაგან – a რიგი¹, და ლოკალური ნაწილაკებისაგან – b რიგი; უკიდურესი V პრეფიქსული რანგი წარმოდგენილია ვა-, გა-, ქო- ნაწილაკებით.

თითოეული რანგის მორფემები შეუთავსებელია ერთმანეთთან სინტაგმატურად². მაშასადამე, უდიდესი სიგრძის პრეფიქსული მიმდევრობა ზმნურ ფორმაში შედგება ხუთი ელემენტისაგან. ერთი ან რამდენიმე რანგის ამოღებით ამ მიმდევრობებიდან ვიღებთ ზმნურ ფორმას პრეფიქსთა უფრო დაბალი რიგით (ვიდრე ნოლამდე – უპრეფიქსო ზმნურ ფორმებში).

ნებისმიერი რანგის მორფემის ამოღება პრეფიქსთა მიმდევრობიდან იწვევს სხვადასხვა რანგის მორფემათა უშუალო კონტაქტირებას. ერთადერთი შეზღუდვა ედება III რანგის -[თ]მV- მორფემას, რომელიც შეკრულია IV რანგის მორფემასთან, ე. ი. იგი ამოვარდება ავტომატურად, თუ IV რანგის მორფემები (რთული პრევერბები) მორფემათა მიმდევრობაში არა გვაქვს (მაგრამ არა პირუკუ: III რანგის ამოღება არ იწვევს IV რანგის მორფემის გაუქმებას). ამასთანავე, თუ IV რანგის მორფემა წარმოდგენილია რთული პრევერბით a-b, მაშინ III რანგის მორფემა ვლინდება -მV-

¹ CV აგებულების მარტივი პრევერბი, როდესაც ის რთული პრევერბის პირველ კომპონენტად გამოდის, რეგულარულად ი გახმოვანებითაა წარმოდგენილი: მი-, გი-, დი-, შდრ. სათანადო მარტივი პრევერბები ლოკალურ ნაწილაკთა გარეშე: მე-, გო-, დო- (მაგ., მე-ღალა „მიტანა“, მაგრამ მი-თო-ღალა „ქვეშ შეტანა“, დო-დვალა „დადება“, მაგრამ დი-ნო-დვალა „შიგ ჩადება“).

² გე-ზე „ზის“, გე-რე „დგას“ და მისთ. ზმნურ ფორმებში წარმოდგენილი პრეფიქსი, რომელსაც შესაძლებელია წინ უსწრებდეს უარყოფითი ვა- ან მტკიცებითი ქო- ნაწილაკი, ვერ ჩაითვლება იმავე მორფემად, რაც V რანგის გა-, მაგ. ფორმაში გა-მი-კო-ლუ-გამკოლუ „ჩამოვარდა“ (შდრ. უარყოფითი ვა-მკოლუ „არ ჩამოვარდა“, და არა *ვა-გმკოლუ), რაც ვა- და გა- ნაწილაკთა სინტაგმატურ შეუთავსებლობაზე მიუთითებს.

ვარიანტის სახით, ხოლო მარტივი პრევერბის მომდევნოდ III რანგის მორფემა წარმოდგენილია როგორც [-ტ]მV- { -თმV- } პრეფიქსის გახმოვანება დამოკიდებულია წინა, IV რანგის პრეფიქსის ხმოვანზე; [ტ]მV- პრეფიქსის გახმოვანება იმეორებს უშუალოდ წინამავალი მორფემის ხმოვანს, შდრ. მაგ., ე-თმე-ჭარუნს „აღ-წერს“ (აწმეო), დო-თმო-დირთუ „დგება“, მილა-მა-იდვანს → მილ-მედვანს „იდებს“ (მაგ. უბემი).

5.4. პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობის ამ წესების ილუსტრაცია შეიძლება წარმოვადგინოთ გაშლილი მაგალითების სახით, რომლებიც ასახავენ მეგრულში არსებულ სიღრმისეულ პრეფიქსულ მექანიზმს (პრეფიქსულ მორფემათა კომბინაციურ შესაძლებლობებს) (იხ. გვ. 192 – 193).

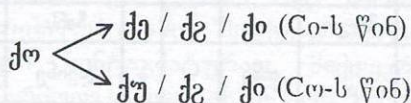
V რანგის ქო- მტკიცებითი ნაწილაკი შეიძლება წარმოგვიდგეს ქუ-, ქე-, ქი- (იშვიათად) ვარიანტების სახით, რაც დამოკიდებულია მომდევნო მორფემის ხმოვნის რაობაზე. პრევერბისეული ი-ს წინ ქო- შეიძლება გადავიდეს ქე- (მეტწილად), ქე- ან ქი- (იშვიათად) ვარიანტებში:

ქო-მითო-ხე → ქემთოხე || ქემთოხე || ქიმთოხე „ქვეშ (კი) ზის“;

შდრ. ქო-მი-ღუ „(ქე) მაქვს“ (სადაც ი ქვევისაა და ამიტომ ქოს თ ხმოვანს ვერ ცვლის) და ომონიმური ქო-მი-ღუ „მოიტანა“ (<ქო-მო-ი-ღუ), სადაც ი ქო- ნაწილაკის თ ხმოვანს ცვლის: ქო-მი-ღუ || → ქემიღუ || ქიმიღუ „მოიტანა“.

ო ხმოვნის წინ ქო → || ქუ || ქე || ქი:

ქო-მო-რთუ → || ქუმორთუ || ქემორთუ (იშვ. ქიმორთუ, სამურზაყანოში ასევე იშვ. ქმორთუ) „მოვიდა“. უშუალოდ ხმოვნის წინ ქო მრავალგვარ ცვლილებას განიცდის, რაც დამოკიდებულია ო+V მიმდევრობის ცვლილებათა წესებზე. ამრიგად:

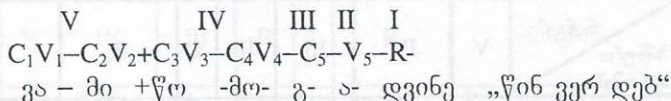

ასეთივე ცვლილებები ახასიათებს ამავე V რანგის ვა- და ვა-ელემენტებს: ვა → || ვე, განსაკუთრებით ი-ს წინ, როცა ეს ი პრევერბისეულია:

ვა-მი-ღუ „არა მაქვს“ (-ი- ქვევისაა);

ვა-მი-ღუ (< ვა-მო-ი-ღუ) „არ მოიტანა“ → || ვემიღუ.

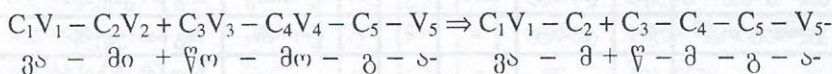
ზმნური ფორმები / რანგები	V	IV	III	II	I	R	თარგმანი
ვემწმგადვინე	ვა	მი-წო	მო	გ	ა	ღვინე	წინ ვერ დებ
ვემწვადვინე	ვა	მი-წო	—	გ	ა	ღვინე	წინ ვერ დადებ
ვემწმადვინე	ვა	მი-წო	მო	—	ა	ღვინე	წინ ვერ დებს
მიწმგადვინე	—	მი-წო	მო	გ	ა	ღვინე	წინ დადება შეგიძლია
ვემწმორღვანს	ვა	მი-წო	მო	გ	—	ღვანს	წინ ვერ გიდებს
ვაბადვინე	ვა	მო	—	—	ა	ღვინე	ვერ ჩიცვამს (ფეხსაცმელს)
მუგადვინე	—	მო	—	გ	ა	ღვინე	ჩაცმა შეგიძლია (ფეხსაცმლის)
მილმადვინე	—	მი-ლა	მა	—	ა	ღვინე	შიგ (ოთახში) დადება შეუძლია
მიშმგადვინე	—	მი-შა	მა	გ	ა	ღვინე	შეგიძლია, ახერხებ რისიმე შორის ჩადო
გემწილუ	გა	მი-წო	—	—	ი	ლუ	წინ გამოიტანა
ვემწმორღვანს	ვა	მი-წო	მო	—	—	ღვანს	წინ არ დებს
გადვინე	—	—	—	გ	ა	ღვინე	დადება შეგიძლია
ვედიღვინე	ვა	ღო	—	—	ი	ღვინე	დადება შეუძლებელია
მილაძე	—	მი-ლა	—	—	—	ძე	შიგ დევს
გემთოლუ	გა	მი-თო	—	—	—	ლუ	ქვეშ შევარდა
ვაუჩქეუ	ვა	—	—	—	უ	ჩქეუ	არ იცის
ქობრღუნს	ქო	—	—	მ	—	რღუნს	(კი) მზრდის
მინობღვი	—	მი-ნო	—	ვ	—	ღვი	ზედ დავადე
მილეღუ	—	მი-ლა	—	—	ი	ღუ	ჩაიღო (მაგ. უბეში)
ქოჩანს	ქო	—	—	—	—	ჩანს	თესია
მიკოჩანს	—	მი-კო	—	—	—	ჩანს	ასხია (მაგ. ხეს ხილი)
ეთმიაღვინე	—	ე	თმე	—	ა	ღვინე	შეუძლია ამოსდოს (მაგ. ლაგამი)
მიწადვალაფუ	—	მი-წო	—	—	ო	ღვალაფუ	წინ დაადებინა
მიშუძე	—	მი-შა	—	—	უ	ძე	შიგ (რისამე შორის) უღევს
ეთმორღვანს	—	ე	თმე	—	ო	რღვანს	ზევით ყრის

ისეთ კითხვით-რიტორიკულ კონსტრუქციებში (რომლებიც არ მოითხოვენ პასუხს „ჰო“ ან „არა“), როგორცაა *ვა-ქომორთუ?* „ქე არ მოვიდა?“, *ვა-გემკოლუო?* „ქე არ ჩამოვარდა?“ და მისთ., სადაც ვა „არ“ წინ უსწრებს მტკიცებითის ქო ნაწილაკს, ვა ელემენტი უნდა განვიხილოთ როგორც დამოუკიდებელი სიტყვა, უარყოფის ნაწილაკი, რომელიც არ წარმოადგენს პრეფიქსულ მორფემას და არ შედის პრეფიქსთა ჯგუფში. ასეთი ვა არ ექვემდებარება რედუქციის წესებს და არც ასიმილაციას განიცდის.

რედუქციის მექანიზმი ამგვარ პრეფიქსულ მიმდევრობებში ასეთ წესს აგლენს:

პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობაში რედუქციას განიცდის (ე. ი. ამოიღება) ყველა ხმოვანი, გარდა მიმდევრობის თავიკიდური და ბოლოკიდური მორფემის ხმოვნებისა (გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა ბოლოკიდური მორფემის - I რანგის - ხმოვანი არის ი):

ამგვარ მიმდევრობაში, თუ V_1 არის ა (მაგ. ნაწილაკებში ვა, გა), ხოლო მომდევნო პრეფერბი შეიცავს ი ან ე ხმოვანს, რედუცირებულ მიმდევრობაში ეს V_1 (-ა) ხმოვანი შეიძლება შენაცვლებულ იქნეს ე ხმოვნით, ე.ი. მომდევნო პალატალური ი ან ე ხმოვანი, რომელიც რედუქციას განიცდის, გადასცემს პალატალიზაციის ნიშანს წინამავალ (ნაწილაკისეულ) ა ხმოვანს, რის შედეგადაც ა→ე: ვა-მი+წო-ძუ „წინ არ ძევს“ → ვე-მ+წო-ძუ || ვა-მ-წო-ძუ; გა-მი+კო-ლუ „ჩამოვარდა (ვერტიკალური სიბრტყიდან)“ → გე-მ+კო-ლუ || გა-მ+კო-ლუ. ეგევე შეეხება ქო მტკიცებითი ნაწილაკის ო ხმოვანს, რომელიც ანალოგიურ პოზიციაში გარდაიქმნება ე ხმოვნად: ქო-მი+თოდუ → ქე-მ+თოდუ „რისიმე ქვეშ შედო“¹.

¹ პარალელური ფორმები ქუმთოდუ || ქმთოდუ || ქიმთოდუ წარმოადგენს ქო ნაწილაკის პოზიციური ცვლილებების სხვადასხვა საფეხურს (იხ. ზემოთ).

5.6. ფორმულირებული წესი ეხება არა მხოლოდ მაქსიმალური სიგრძის (ხუთმორფემიან) პრეფიქსულ მიმდევრობებს, არამედ უფრო მცირე მიმდევრობებსაც, რომლებშიც არ არის წარმოდგენილი ერთი ან რამდენიმე რანგის პრეფიქსი:

მაგალითები:

V IV III R

ვა-მი+წო-გ-ა-დგინე → ვე-მ+წ-გ-ა-დგინე „ვერ წამოდგები“

IV II I R

მი+შა-გ-ა-ხუნე → მი+შ-გ-ა-ხუნე „შეგიძლია ჩაჯდე“

V IV II I R

ვა-მი+წო-მ-ო-ხუნე → ვე-მ+წ-მ-ო-ხუნე „წინ არ დამსვა“

IV R

მი+წო-ხე „წინ ზის“ (მაგ. აივანზე)

V IV R

ვა-მი+წო-ხე → ვე-მ-წო-ხე „წინ არ ზის“

5.7. მესამე რანგის აწმყოს მაწარმოებელი [-**თ**]მV- პრეფიქსის¹ ხმოვანი, როგორც აღვნიშნეთ, განისაზღვრება უშუალოდ წინამავალი პრეფიქსის ხმოვნით. კერძოდ, იმ ხმოვნით, რომელიც ივარაუდება სრული სახის (რელუციამდელ) წინამავალ მორფემაში:

IV III R

მი+ლ-მა-დვანს ← *მი+ლა-მა-დვანს „შიგ (მაგ. ოთახში) დებს“.

შდრ. აგრეთვე ისეთი ფორმები, როგორიცაა ვა-მ+წ-მო-დვანს „წინ არ დებს“, მი-შ-მა-დვანს „რისამე შორის დებს“, მი+კ-მო-დვანს „რისამე კიდზე დებს“ და მისთ., რომლებშიც [-**თ**]მV- მორფემის ხმოვანი ასახავს წინა მორფემის რელუციამდელ ვოკალს, ე. ი. შესაბამისად:

V IV III R

IV III R

IV III R

*ვა-მი+წო-მო-დვანს, *მი+შა-მა-დვანს, მი+კო-მო-დვანს და ა. შ.

¹ [-**თ**]მV ელემენტი იხარება მხოლოდ პრევერბთა მომდევნოდ აწმყოში და საშუალებას იძლევა პრევერბიანი ფორმა აწმყოდვე დარჩეს და მომავლის გაგება არ მიიღოს (რაც ქართულში ვერ ხერხდება). ამ ელემენტის გარეშე ფორმას მყოფადის მნიშვნელობა აქვს. ამიტომაც, რომ ქართულად აღვიღად ითარგმნება რუს. переписал როგორც გადაწერა, ასევე переписшет – გადაწერს, მაგრამ ძნელდება პრევერბიანი აწმყო переписывает ფორმის თარგმნა (შდრ. მეგრ. გინმოჭარუნ < გი+ნო-მო-ჭა-რუნს переписывает, გი+ნო-ჭარუნს переписшет, გი-ნო-ჭარუ переписал). [-**თ**]მV- მორფემის თ მხოლოდ მაშინ ჩანს, როცა წინამავალი პრევერბი ხმოვანიანია, მაგ., ე-თმე-ჭარუნს „აღწერს“ (აწმყო), ე-თმე-ჭოფუნს „იღებს“.

როდესაც პრეფიქსულ მორფემათა ჯაჭვში არ არის წარმოდგენილი II რანგის მორფემა (ე. ი. პირის ნიშნები ვ-, გ-, მ-), I რანგის ოდენხმოვნის პრეფიქსი (მაქცევიარი -ა-, -ი-, -უ-, -ო-, ან ვნებითის -ა-, -ი-, -ე-) უშუალო მეზობლობაში აღმოჩნდება წინამავალი მორფემის ხმოვანთან. ამგვარ ხმოვანთა კონტაქტირება იწვევს ხმოვანთა შერწყმას, ორი მეზობელი ხმოვნისაგან ერთი ხმოვნის წარმოქმნას¹. მორფემათა თავდაპირველი მიმდევრობა გარდაიქმნება მეგრულისათვის დამახასიათებელი ხმოვანთშერწყმის შემდეგი წესების თანახმად²:

¹ ეს ხმოვანი ფაკულტატურად გამოითქმის როგორც გრძელი; ამასთან სენაკურ დიალექტში უფრო ხშირია შერწყმის შედეგად მიღებული ხმოვნის უბრალო (მოკლე) ხმოვნად წარმოთქმა, ზუგდიდურში, პირიქით, უფრო ხშირია მისი გრძლად წარმოთქმა.

² ხმოვანთა ამგვარი შერწყმა ხდება აგრეთვე ისეთ შემთხვევებშიც, როდესაც -VCV- მიმდევრობაში ჩავარდება ინტერვოკალური C თანხმოვანი და ორი ხმოვანი ერთმანეთის მეზობლობაში აღმოჩნდება. ეს ხდება ძირითადად ინტერვოკალური ვ თანხმოვნის შემთხვევაში:

ქართული	→	მეგრული
ხვაჯი		ხვე<*ხვაი
ამბავი		ამბე<*ამბაი
ნათესავი		ნათესე<*ნათესაი
მკლავი		კილე<*კილაი

ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება საკუთრივ მეგრულ ფორმებში:

ს.-ქართვ. *მკლავი-ი>ქართ. მკლავი || ზან. *მკლავი-ი> მეგრ. *კილოვი→

→*კილოი→კილი; (შდრ. ქართულიდან შესული მეგრ. კილე „მკლავი“);

ს.-ქართვ. *სეთავი-ი>ქართ. თავი || ზან. თოთი>მეგრ. *თოი→თი „კერძი, თავი“;

ს.-ქართვ. *წყავი-ი>ქართ. წყავი || ზან. *წყავი-ი>მეგრ. წყვი→წყვი.

ასევე უნდა იყოს მიღებული -ე სუფიქსიანი აორისტის ფორმები: ვლორე „ვივირი“<*ვლორ-ა-ი<*ვლორ-ავ-ი; ვოჭარაფე „ვაჭარინე“ <*ვო-ჭარ-ავ-ა-ი<*ვო-ჭარ-ავ-ავ-ი; შდრ. ამ თვალსაზრისით ქართული დიალექტური -ევ-ი აორისტიანი ფორმები: და-ვ-წერ-ევ-ი ტიპისა, სადაც 1 და 2 პ. აორისტის მაწარმოებლად -ევ-ი მიმდევრობა გამოიყოფა. ეს გვაფიქრებინებს ქართულ-ზანური დონისათვის სუფიქსიანი აორისტის ერთ-ერთი ტიპის საწარმოებლად *-ეჟ (და არა *-ე) სუფიქსის არსებობას, რომელიც ქართულში -ეღ გამართივდა (დიალექტებში: -ევ-ი), ხოლო ზანურში მოგვცა *-აჟ (მეგრ. *-აჟ-ი>*-აი-ი>ე;

1 პ. *ხჟ-წერ-ეჟ

2 პ. *ხ-წერ-ეჟ

3 პ. *წერ-აჟ

ა - ა → ა	ე - ა → ია	ო - ა → ა
ა - ი → ე	ე - ი → ი	ო - ი → ი
ა - უ → (ა)უ	ე - უ → ეუ უ	ო - უ → უ
ა - ო → ა	ე - ო → იო	ო - ო → ა
ა - ე → ე		

ისეთი ფორმები, სადაც III რანგის **-თმV-** მორფემას უშუალოდ მოსდევს I რანგის ოდენხმოვნისანი მორფემა (მაქცევარი ან ვნებითისა), აიხსნება მითითებული ხმოვანთკონტრაქციის წესების საფუძველზე:

მიღმეხუნუანს „შიგ ისვამს“ ფორმას საფუძველად უდევს სრული სახის **მი+ლა-მა-ი-ხუნუანს**, სადაც **ა-ი→ე**, ხოლო **-ლა-** მორფემის **ა-** ხმოვანი რედუცირებულია თანახმად ზემოთ ფორმულირებული წესისა. თავის მხრივ **-მა-** მორფემის **ა** ხმოვანი განსაზღვრულია წინა **-ლა-** მორფემის რედუქციამდელი (სრული) ფორმის გახმოვანებით. ამრიგად:

IV III I R

(1) *მიღმეხუნუანს* < *მი+ლა-მა-ი-ხუნუანს* „შიგ ისვამს“
მიღმადვინე < *მი+ლა-მა-ა-დვინე* „შეუძლია შიგ ჩაიდოს“
გიშმუჭარუნს < *გი+შა-მა-უ-ჭარუნს* „უწერს“ (მაგ. ფულს).

IV III I R

(2) *მიწმადვინე* < *მი+წო-მო-ა-დვინე* „შეუძლია წინ დადოს“
მიწმადვალაფუანს < *მი+წო-მო-ო-დვალაფუანს* „წინ ადებინებს“
გიწმულანს < *გი+წო-მო-უ-ლანს* „ართმევს, იღებს“.

IV III I R

(3) *ეთმიაჭოფე* < *ე-თმე-ა-ჭოფე* „ადებას ახერხებს“
ეთმისოფუნს < *ე-თმე-ი-სოფუნს* „იგლეჯს“ (მაგ. თმას)
ეთმისოფაფუანს < *ე-თმე-ო-სოფაფუანს* „აგლეჯინებს“ (მაგ. თმას)
ეთმუჭოფუნს < *ე-თმე-უ-ჭოფუნს* „უღებს“ (მაგ. ბილეთს)

ანალოგიურ ვითარებას გვიჩვენებს V და IV რანგის ხმოვნი დაბოლოებულ მორფემათა კონტრაქტი I რანგის ოდენხმოვნთან მორფემებთან:

V I R

- (1) ვაჭარე > ვა-ა-ჭარე „ვერ დაწერს“
 ვეჭარე < ვა-ი-ჭარე „ვერ დაიწერება“
 ვაუჭარე > ვა-უ-ჭარე „არ დაუწერია“
 ვეჩიებუ > ვა-ე-ჩიებუ „არ ესაუბრება“
 ვაჭარაფუ > ვა-ო-ჭარაფუ „არ დააწერინა“.

V I R

- (2) ქაჭარე < ქო-ა-ჭარე „წერა (ქე) შეუძლია“
 ქიჭარე < ქო-ი-ჭარე „წერა შეიძლება“
 ქუჭარუნს < || ქო-უ-ჭარუნს „(ქე) უწერს“
 ქაჭარაფუნს < ქო-ო-ჭარაფუნს „(ქე) აწერინებს“
 ქეჩიებუ < ქო-ე-ჩიებუ „(ქე) ესაუბრება“

IV I R

- (3) დაჭუ < დო-ა-ჭუ „დაიწვა“
 დიჭუ < დო-ი-ჭუ „დაიწვა“
 დუჭუ < დო-უ-ჭუ „დაუწვა“
 დაჭვაფუ < დო-ო-ჭვაფუ „დააწვევინა“

IV I R

- (4) მილაჭუ < მილა-ა-ჭუ „შიგ დაწვა“
 მილეჭუ < მილა-ი-ჭუ „შიგ დაიწვა“
 მილუჭუ < მილა-უ-ჭუ „შიგ დაუწვა“
 მილაჭუაფუ < მილა-ო-ჭუაფუ „შიგ დააწვევინა“

IV I R

- (5) მიკადუ < მიკო-ა-დუ „მიედო“
 მიკიდუ < მიკო-ი-დუ „მიიედო“
 მიკადვალაფუ < მიკო-ო-დვალაფუ „მიადებინა“ (მაგ. კედელზე)
 მიკუდუ < მიკო-უ-დუ „მიუედო“.

5.8. პრეფიქსული მორფემებისაგან შედგენილი თანხმოვანთკომპლექსები ლაბიალური კომპლექსებია. ისინი იცვლებიან სხვადასხვა რანგის მორფემების კომბინირებისდა შესაბამისად. ასეთ პრეფიქსულ თანხმოვანთკომპლექსებში პოტენციურად ივარაუდება ხმოვანი, რომელიც გარკვეულ კონსტრუქციებში

Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки*

1 Вторая половина XX столетия ознаменовалась в истории языкознания возрастанием интереса к вопросам диахронической лингвистики, некоторым возвратом к разработке проблем, возникших в классическом, сравнительном индоевропейском языкознании. К такому возрастанию в наши дни интереса к проблемам диахронической лингвистики привело общее развитие лингвистической мысли последних десятилетий: преодолевая сосюрговскую антиномию между синхронной и диахронической лингвистикой, она стремится к построению такой лингвистической теории, которая обладала бы большей объяснительной силой по сравнению с сугубо синхронными теориями описательной, таксономической грамматики, строящейся строго на основе эмпирической языковой данности.

Снятие провозглашенного „Курсом общей лингвистики“ де Соссюра примата синхронной лингвистики над диахронической, преодоление тенденций, которые преобладали в теоретическом языкознании начиная с 30-х годов нашего столетия, является одной из характерных особенностей современной лингвистики. Синтез синхронной и диахронической лингвистики осуществляется путем проникновения понятий, методов и операций синхронной лингвистики в лингвистику диахроническую. Современная диахроническая лингвистика — это теория языковых преобразований во времени, обогащенная новыми понятиями, методами и приемами лингвистического анализа, особо тщательно разработанными в синхронной лингвистике¹. В этом смысле развитие синхронной лингвистики, детальная разработка методологии синхрон-

---

* პირველად გამოქვეყნდა 1971 წელს: Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки ("Вопросы Языкознания", 1971, № 2: стр. 19-30; № 3: стр. 34-48).

¹ W.P. Lehmann, *Saussure's dichotomy between descriptive and historical linguistics*, „Directions for historical linguistics. A symposium“, Austin - London, 1968, стр. 12 и сл.; U. Weinreich, W. Labov, M. J. Herzog, *A theory of language change*, там же, стр. 126 и сл.; „*Empirical foundations for a theory of language change*“; там же; O. Szemerényi, *Trends and tasks in comparative philology*, London, 1962, стр. 6 и сл.

ного лингвистического анализа сыграли значительную роль в оформлении современной диахронической лингвистики и содействовали их слиянию в единую цельную лингвистическую теорию, предполагающую обязательное рассмотрение языка как в синхронном, так и диахроническом аспектах².

Конечной задачей диахронической лингвистики является реконструкция ранних языковых состояний с целью выявления путей становления и развития исторически засвидетельствованных родственных языковых систем. Языки считаются родственными, т.е. происшедшими из общего языкового источника, именуемого языком-основой, или праязыком, если и только если между этими языками удастся установить регулярные фонемные соответствия в корневых и аффиксальных морфемах, отражающие регулярный характер фонемных преобразований языка. Принцип „регулярности фонетических изменений“, провозглашенный сравнительно-исторической лингвистикой XIX в., является поистине величайшим достижением лингвистической науки, содействовавшим последующему бурному развитию исторического языкознания³. Принцип регулярности фонетических изменений и определяемые им методы лингвистического анализа превратили „науку о языке“, предполагавшую в то время преимущественно историческую лингвистику, в одну из самых строгих научных дисциплин среди гуманитарных и социальных наук.

Принцип регулярности фонетических изменений и основанная на нем регулярность фонемных соответствий между родственными языками, разработанные сравнительным языкознанием XIX в. в основном на материале древних индоевропейских языков, действительно, как показали последующие исследования, не только в отношении языков с древней письменной традицией, развитие которых можно проследить по сохранившимся письменным памятникам, но и в отношении языков бесписьменных и младописьменных.

Существовавший долгое время в индоевропейском сравнительном языкознании скепсис относительно возможности восстановления пред-

---

² A. Martinet, *The unity of linguistics*, „Word“ 10, 2-3, 1954; его же, *Linguistique structurale et grammaire comparée*, „Travaux de l'Institut de linguistique. Faculté des lettres de l'Université de Paris“, I (1956), 1957, стр. 9.

³ Ch. F. Hockett, *Sound change*, „Language“, 41,2, 1965, стр. 186 и сл.

истории языков, на которых не сохранились древние письменные памятники, ограничивал сферу сравнительного метода древнеписьменными языками и тем самым превращал его в частный метод лингвистического анализа, применимость которого определялась культурными традициями исследуемых языков.

Вовлечение в сферу сравнительно-исторических штудий все большего количества разносистемных языков, не обладавших письменной историей, значительно расширило область применения сравнительного метода и выявило универсальность принципа регулярности фонетических изменений. Решающее значение имели в этом отношении исследования Л. Блумфилда о протоалгонкинском языке, реконструированном на основе сравнения и сопоставления между собой группы бесписьменных языков Северной Америки. Исследования Блумфилда продемонстрировали несостоятельность распространенного в индоевропейском сравнительном языкознании взгляда на неэффективность сравнения и реконструкции языков при отсутствии письменных памятников, отражающих более ранние этапы их развития⁴. Особую ценность в этом смысле приобретают работы Н.С. Трубецкого по сравнительному анализу фонологических систем северокавказских языков, в которых устанавливаются регулярные соответствия между согласными фонемами ряда бесписьменных и младописьменных языков⁵.

Для теории сравнительной грамматики показания картвельских (южнокавказских) языков, среди которых лишь грузинский язык обладает древней письменной традицией, восходящей к V в. н. э., имеют особую ценность: эта группа языков занимает некоторое промежуточное положение между языками типа индоевропейских, сравнительная грамматика которых строится преимущественно на данных древних письменных памятников, и бесписьменными языками типа алгонкинских, современные исследователю языковые состояния которых сопоставляются друг с другом в целях реконструкции общей для них праязыковой системы.

Подобная реконструкция праязыковой системы достигается путем сопоставления исторически засвидетельствованных родственных языко-

⁴ См.: Э. Бенвенист, *Классификация языков*, „Новое в лингвистике“, III, М., 1963; M. R. Haas, *The prehistory of languages*, The Hague - Paris, 1969, стр. 21 и сл.

⁵ См.: N. Trubetzkoy, *Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der nordkaukasischen Sprachen*, „Caucasica“, fasc. 1926.

вых систем и путем ретроспективного движения от одного языкового состояния к другому, более раннему состоянию со структурной верификацией каждого из этих состояний в отношении типологических данных⁶. Такое ретроспективное движение от одного состояния к другому должно продолжаться до тех пор, пока не будет достигнуто языковое состояние, из которого могут быть выведены все исторически засвидетельствованные родственные языковые системы при допущении определенного множества типологически вероятных и последовательных трансформаций. Подобные трансформации переводят нас из исходной языковой системы в более поздние языковые состояния, являющиеся результатом ее структурных преобразований.

Постулируемые таким путем структурные трансформации могут быть охарактеризованы как „вертикальные“, или „диахронические“ (в отличие от „горизонтальных трансформаций“, порождающих новые конструкции в пределах той же системы). С их помощью дедуцируются различные родственные языковые системы из теоретически постулируемых исходных структурных моделей; последние отражают языковую систему, принимаемую за общую основу исторически засвидетельствованных родственных языков.

По своей объяснительной силе в отношении языковой структуры „вертикальные“, или „диахронические трансформации“, выводящие исторически засвидетельствованные формы языка из определенных теоретических конструктов, которые считаются более ранними в хронологическом отношении ступенями этих форм (их „архетипами“), сравнимы с „горизонтальными трансформациями“ трансформационно-порождающей грамматики, выводящими наблюдаемые конструкции языка, которые относятся к его поверхностной структуре, из теоретически постулируемых базисных конструкций, составляющих глубинную структуру языка⁷.

„Диахронические трансформации“, сформулированные в терминах так называемых правил переписывания, которые располагаются в определенной последовательности с учетом простоты и непротиворечивости описания, отражают порядок следования во времени (относительную

⁶ См.: Р. Якобсон, *Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание*, „Новое в лингвистике“, III.

⁷ См.: Th. V. Gamkrelidze, *A typology of Common Kartvelian*, „Language“ 42,1, 1966, стр. 69 и сл. О глубинной и поверхностной структуре см.: N. Chomsky, *Deep structure, surface structure and semantic interpretation*, „Studies in general and Oriental linguistics presented to Shirō Hattoni“, Tokyo, 1970, стр. 52 и сл.

хронологию) описываемых диахронических процессов⁸.

2. Изложенные принципы диахронического анализа языков дают возможность реконструировать древнейшие структуры картвельских языков и восстановить картину их становления и исторического развития. Регулярные фонемные соответствия, устанавливаемые между картвельскими (южнокавказскими) языками — грузинским, мегрельским, лазским и сванским, — дают основание рассматривать эти языки как родственные, происшедшие из общего языкового источника, именуемого условно общекартвельским (пракартвельским) языком.

Общекартвельская языковая система, продуктом распада, дифференциации которой считаются исторические картвельские языки, не относится к числу исторически засвидетельствованных языков. Она представляет собой некоторое структурно-теоретическое построение, некоторую языковую модель, устанавливаемую на основании определенных рядов формально-функциональных соответствий на различных уровнях между историческими картвельскими языками; эти соответствия позволяют восстановить методом сравнительной и внутренней реконструкции исходные структуры, верифицируемые на типологическом материале. Предполагается, что эти структурные модели отражают в первом приближении систему некогда существовавшего в пространстве и времени общекартвельского языка-основы, распад которого на самостоятельные языковые единицы положил начало образованию и формированию исторических картвельских языков.

Фонемная система общекартвельского языка различает определенные классы фонем, образующих специфические ряды парадигматических оппозиций. Принимая признак слогообразования за основу классификации фонемных единиц в системе, можно выделить в фонологической системе общекартвельского языка три основных фонемных класса: 1) класс фонем, функционирующих синтагматически только как слоговые элементы (собственно г л а с н ы е); 2) класс фонем, функционирующих синтагматически только как неслоговые элементы (собственно с о г л а с н ы е); 3) класс фонем, функционирующих синтагматически как слоговые или неслоговые элементы в зависимости от их фонетического окружения, т. е. функционирующих в одних определенных пози-

⁸ Ср.: M. Halle, *Phonology in generative grammar*, „Word“ 18, 1-2, 1962, стр. 54 и сл.; Т. В. Гамкрелидзе, *Дезаффрикатизация в сванском*. „Правила переписывания“ в диахронической фонологии, Тбилиси, 1968.

циях как слогообразующие, в других — как неслогообразующие (сонанты). Сонанты составляют в общекартвельской фонологической системе особый класс фонем, характеризующихся определенными дистрибутивными особенностями и противопоставляемых в этом отношении классам собственно гласных и согласных.

Приводимая фонемная таблица отражает фонологическую систему общекартвельского языка непосредственно перед дифференциацией:

Согласные: b p d t ʒ c ʒ̣ c̣ ž č g k (g') q
 p̣ ṭ ɟ̣ c̣̣ ɟ̣̣ ḳ q̣
 z s ž š (ž) š ɣ x h

Гласные: e ē a ā o ō

Сонанты: j w r l m n

Каждая тройка взрывных и аффрикат состоит из звонкой /b, d, ʒ.../, глухой (аспирированной) /p, t, c.../ и глоттализованной /p̣, ṭ, ɟ̣.../ фонем. В группе аффрикат и фрикативных фонем различаются по локальному признаку фонемы переднего ряда /ʒ, c, ɟ, z, s/, среднего ряда /ʒ̣, c̣, ɟ̣̣, ž, š/ и заднего ряда /ʒ̣̣, č̣̣, ɟ̣̣̣, (ẓ̣̌), ṣ̣̌/. Фонемы среднего ряда („свистящие“) еще в общекартвельскую эпоху передвинулись в задний ряд („шипящие“) в западном диалектном ареале (мегрело-лазский и сванский) и слились („склеились“) с передним рядом („свистящими“) в восточном диалектном ареале (грузинский).

Сонанты манифестируются синтагматически в виде одного из своих аллофонов: слогового [i, u, r...] или неслогового [j, w, r...] в зависимости от занимаемых ими позиций в морфеме. Слоговые аллофоны сонантов представлены в позициях: #—C, C—C, C—#; неслоговые аллофоны представлены в позициях: #—V, V—C, V—V, V—#. В позиции C—V в дистрибутивной модели наблюдаются диалектные колебания в проявлении слоговых и неслоговых элементов сонантических фонем.

В результате вокализации слоговых сонантов в исторических картвельских языках (в особенности в мегрело-лазском) возникли последовательности V + C, т. е. гласный (как правило, узкие гласные o, u, i) плюс соответствующий сонорный (неслоговой) элемент r, l, m, n. В сванском на месте слоговых сонантов появились гласные полного образования, тембр которых определялся тембром первичных гласных основ. В ряде случаев слоговые сонанты теряли слогообразующий характер, совпадая с соответствующими неслоговыми элементами (в особенности в грузинском).

Все эти процессы в исторических картвельских языках привели к устранению позиционного противопоставления слоговых и соответствующих неслоговых элементов, а это повлекло за собой элиминацию общекартвельских сонантов как особого класса фонем в отдельных картвельских диалектах и перераспределение фонемных единиц, унаследованных от общекартвельского языка.

Чередование слоговых и неслоговых аллофонов сонантических фонем было тесно связано в общекартвельской языковой системе с механизмом морфонологических чередований гласных, характеризующихся как аблаут или апофония. Аллофонические чередования сонантов в морфемах были мотивированы количественными чередованиями гласных, определявшими всю синтагматическую структуру общекартвельского языка. Аблаутные чередования гласных служили в общекартвельском, наряду с аффиксацией, средством формирования различных грамматических и лексических единиц. Сочетания морфем в сложные морфемные последовательности подчинялись определенным правилам чередований гласных.

Структурный анализ глагольных и именных основ, восстановление путем внутренней и сравнительной реконструкции древнейших типов картвельских форм позволяет описать основные общекартвельские модели, определявшие структуру корневых и суффиксальных морфем и правила их синтагматической сочетаемости.

Основная каноническая форма картвельской корневой морфемы выражается формулой CVC-, где символ C, обозначающий собственно согласную, может быть заменен символом S, обозначающим сонант в неслоговой функции. Следовательно, имеем следующие возможные сочетания фонем: CVC-, CVS-, SVC-, SVS- с кратким гласным V (принимаящим одно из возможных значений: *e, a, o*) между элементами C и S:

$$R \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} C \\ S \end{array} \right\} V \left\{ \begin{array}{c} C \\ S \end{array} \right\}$$

Специфический тип картвельской корневой морфемы представляют собой корни, содержащие вместо единичного согласного или сонанта так называемые гармоничные комплексы дещессивного ряда. С точки зрения структуры корня означенные комплексы согласных представляют собой гомогенные единицы, функционально отождествляемые в структуре корня с единичными согласными.

Структура суффиксальной морфемы определяется канонической

формой -VC и -VS, а также -V:

$$\text{Suff.} \rightarrow V \left(\begin{array}{c} [C] \\ [S] \end{array} \right)$$

Аблаутное чередование гласных представляет одну из основных морфонологических характеристик общекартвельского слова.

Каждая общекартвельская морфема — корневая или суффиксальная — выступает в виде различных алломорф, определяемых различными степенями аблаута. Морфема может манифестироваться, в зависимости от морфологического типа образования, как в форме с гласной, так и в форме без гласной. Соответственно различаются морфемные варианты (алломорфы) в полной и нулевой ступени огласовки.

Означенные аблаутные ступени морфем, обуславливающие алломорфные чередования в пределах одной парадигмы, флексионной или деривационной, определяются в основном синтагматическими правилами линейной сочетаемости морфем.

При сочетании корня с деривационным суффиксом возникает сопряженная основа, характеризующаяся двумя основными аблаутными состояниями: состояние I — корневая морфема в нормальной ступени сочетается с суффиксальной морфемой в нулевой ступени огласовки; состояние II — суффиксальная морфема в нормальной ступени сочетается с корневой морфемой в нулевой ступени огласовки:

Состояние I

*der-k „сгибаться“

*šer-t „гаснуть“

*ker-b „собираться“

Состояние II

*dr-ek „сгибать“

*šr-et „гасить“

*kr-eb „собирать“

Присоединение к основе в состояниях I и II полногласного суффикса обуславливает замену ее соответственно вариантом в нулевой ступени или в ступени редукции по морфонологическому правилу о недопустимости в многоморфемной последовательности более одной морфемы в нормальной ступени огласовки (принцип моновокализма):

Состояние I

*der-k → **d_r-k-a***šer-t* → **š_r-t-a***ker-b* → **k_r-b-a*

Состояние II

*dr-e_k → **dr-i_k-e***š_r-e t* → **š_r-i t-e***k_r-eb* → **k_r-ib-e*

Восстанавливаемые путем сравнительной и внутренней реконструкции общекартвельские аблаутные модели отражают языковое состояние, непосредственно предшествовавшее членению общекартвельского языка на отдельные диалекты и формированию независимых языковых единиц, засвидетельствованных в виде исторических картвельских языков.

Из этой структурной модели, отражающей фонологическую и морфологическую системы общекартвельского языка, выводимы непосредственно соответствующие системы исторических картвельских языков при допущении определенного множества типологически верифицируемых структурных преобразований или трансформаций.

3. Предлагаемая система общекартвельского языка и пути преобразования ее в исторические картвельские языки подробно изложены нами в совместной с Г. И. Мачавариани работе „Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры“⁹. Она явилась результатом проведения детального сравнительного анализа исторических картвельских языков и установления строгой системы фонемных корреспонденций.

Несмотря на значительные успехи в изучении и анализе отдельных картвельских языков, описании их фонетической системы и грамматической структуры (в особенности грузинского, а также мегрельского, лазского и сванского языков), благодаря работам таких грузинских лингвистов, как И. Кипшидзе, А. Г. Шанидзе, Г. С. Ахвледиани, А. С. Чикобава, В. Т. Топуриа и др., сравнительно-историческое изучение этих языков — установление между ними формально-функциональных соответствий, их диахроническая интерпретация и реконструкция древнейших языковых структур — все еще отставала от общего уровня, достигнутого к тому времени диахронической лингвистикой.

Вопросам звуковых соответствий между картвельскими языками до последнего времени не уделялось в картвелистике должного внимания. Со времени установления еще Ал. Цагарели и Н. Я. Марром первых

⁹ Тбилиси, 1965 (далее в тексте: „Система сонантов...“).

схем звуковых соответствий¹⁰ сравнительное изучение картвельских языков мало продвинулось вперед в этом отношении. Оно до последнего времени оперировало в основном теми схемами звуковых соответствий и понятиями, которые были выдвинуты еще пионерами отечественной картвельстики.

Наблюдаемые в картвельских языках отклонения от этих схем, казавшиеся с первого взгляда случайными и бессистемными, давали повод к возникновению своеобразных гипотез о якобы „мешанном характере“ картвельских языков¹¹, о специфичности и многозначности звуковых соответствий в картвельских и других кавказских языках, требующих якобы особой методики исследования, отличной от методов сравнительного анализа таких языков, как индоевропейские или семитические.

Представления о „мешанном характере“ сванского языка и взгляд на мегрело-лазский („занский“) как на „трансформацию одного из диалектов древнегрузинского (или древнеиберийского) начала¹²“ вызвали в свою очередь появление концепции о звуковых соответствиях как о соотношении „дифференцированного материала“, тогда как в фонетически идентичных единицах представлены якобы не соответствия, а совпадения, представлен „недифференцированный материал“¹³.

Эти „пререлятивистические представления о соответствиях“, как их справедливо охарактеризовал Г. В. Церетели¹⁴, еще более усугубляли

¹⁰ См.: Ал. Цагарели. *Мингрельские этюды. II — Опыт фонетики мингрельского языка*, СПб., 1880; Н. Я. Марр. *Тубал-каинский вклад в сванском.* „Изв. Имп. АН“, VI серия, № 18, 1912; его же, *Из поездок в Сванию*, „Христианский Восток“, II, 1, 1914, его же, *Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания*, ЗВО РАО, XXII, 1-2, 1914).

¹¹ Ср. взгляд на сванский язык как на „порождение сложного исторического процесса скрещения картвельских и абхазско-адыгейских диалектов (resp. языков)“; сванский язык объявляется некоторым „агрегатом“, составленным из ряда гетерогенных компонентов: занских (шипящих), грузинских и абхазско-адыгейских отложений. Этим и объясняется „спорадичность сванских соответствий“ (Арн. Чикобава, *Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик*, „Иберийско-кавказское языковедение“, II, Тбилиси, 1948, стр. 262, 261).

¹² См.: Арн. Чикобава, указ. соч., стр. 261.

¹³ См.: Арн. Чикобава, *Чанско-мегрельско-грузинский сравнительный словарь*, Тбилиси, 1938, стр. 10 и сл. (на груз. яз.).

¹⁴ Г. В. Церетели, *О теории сонантов и аблаута в картвельских языках* в кн. „Система сонантов...“, стр. 035.

впечатление о нерегулярности и спорадичности звуковых соответствий в картвельских и других кавказских языках, нарушающих якобы их регулярный характер, предлагалось даже учитывать „при обобщении данных о звуковых соответствиях“ и „уточнении методики сравнительно-исторического анализа языков“¹⁵.

Однако, как это выявили последующие исследования¹⁶, за „специфичностью“ и „более сложным характером“ звуковых соответствий в картвельских языках по сравнению с языками индоевропейскими, скрывалось фактически неудовлетворительное состояние сравнительного картвельского языкознания, недостаточная изученность картвельского языкового материала и отсутствие строгих методов анализа при установлении соответствий между лингвистическими единицами. В таких условиях нельзя было, естественно, рассчитывать на создание сколько-нибудь удовлетворительной системы сравнительной грамматики картвельских языков, сводящей воедино все многообразие исторических структур и хотя бы отдаленно сравнимой с системой сравнительной грамматики языков индоевропейских или семитических.

Установлению системы регулярных фонемных корреспонденций в картвельских языках в значительной степени препятствовало положение о „мешанном характере“ картвельских языков, а также тезис о „первичности занского полногласия“, долгое время бытовавший в картвелистике. Согласно этому тезису, в таких соответствиях, как груз. *zɑɣl* „собака“ ~ мегр.-лазск. *ʒoɣor*; груз. *klde* „скала“ ~ мегр.-лазск. *kirde* ~ сван. *koʒ*; груз. *drk-a* „согнулся“ ~ мегр. *driɣ-u*, лазск. *druk-u-n* и др. полногласные мегрело-лазские и сванские формы возникли в результате синкопы безударного гласного¹⁷.

¹⁵ К. В. Ломтатидзе, *Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания*, ВЯ, 1955, 4, стр. 80.

¹⁶ См.: Т. В. Гамкрелидзе, *Сибилантные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков*, Тбилиси, 1959 (на груз. яз.); Г. И. Мачавариани, *О трех рядах сибилантных спирантов и аффрикат в картвельских языках*, М., 1960 („XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР“); К. Н. Schmidt, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaucasischen Grundsprache*, Wiesbaden, 1962; Г. А. Климов, *Этимологический словарь картвельских языков*, М., 1964.

¹⁷ Концепция „первичности занского полногласия“ наиболее полно представлена в работах: Арн. Чикобава, *Древнейшая структура именных основ в картвельских языках*, Тбилиси, 1942 (на груз. яз.); его же, *К вопросу об ударении в древнегрузинском литературном языке*, I и II „Сообщения АН Груз.ССР“, III, 2,3, 1942 (на груз. яз.).

Система сонантов в картвельском была постулирована именно в противовес этому тезису, превратившемуся в своего рода догму, которая долгое время мешала развитию сравнительно-исторических исследований картвельских языков, определению древнейшей системы гласных и сведению форм исторических картвельских языков к общим исходным архетипам. При допущении сонантов со слоговыми и неслоговыми аллофонами в зависимости от занимаемых ими позиций в морфеме полногласные мегрело-лазские и сванские формы стали объяснимы как поздние образования, возникшие в результате вокализации слоговых аллофонов сонантов и фонологизации анаптиксических гласных. Этим была создана предпосылка для установления строгой системы корреспонденций среди гласных и сонорных фонем; такая система позволяет единообразно объяснить целый ряд соответствий, казавшихся ранее нерегулярными и спорадичными, и свести все многообразие исторических картвельских форм к исходным общекартвельским структурам.

Другим фактором, препятствовавшим развитию сравнительных штудий картвельских языков и установлению полной системы соответствий между ними, была теория генетического родства картвельских языков с северокавказскими.

Предположение о возможных генетических связях между картвельскими и северокавказскими языками, выдвинутое в свое время на основе сопоставления структур картвельских и северокавказских языков¹⁸, было представлено в дальнейшем как неоспоримый постулат о генетическом родстве этих языков, объединяемых в общую генеалогическую семью под наименованием „иберийско-кавказских языков“, и сравнительные штудии картвельских и горских кавказских языков были призваны иллюстрировать на материале конкретных языков этот основной тезис „иберийско-кавказского языкознания“, определивший целый ряд его теоретических положений и методологических принципов¹⁹.

Положение о генетической общности „иберийско-кавказских“ языков и обусловленная им направленность сравнительных штудий картвельских языков на установление этого родства привели к тому, что с вопросов внутреннего сравнения картвельских языков внимание было перенесено на

¹⁸ См.: И. А. Джавахишвили, *Введение в историю грузинского народа, II — Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков*, Тбилиси, 1937 (на груз. яз.). Предположение об исконном генетическом единстве кавказских языков высказывалось еще П. К. Усларом (см. его: „*Этнография Кавказа. Языкознание*“, II, Тифлис, 1888, стр. 35), затем Н. Я. Марром.

¹⁹ См.: Арн. Чикобава, *Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик*.

их внешнее сравнение и сопоставление с северокавказскими языками — со всеми вытекающими отсюда методологическими последствиями.

Особое место среди работ этого направления занимает во многих отношениях интересная и оригинальная монография А. С. Чикобава „Древнейшая структура именных основ в картвельских языках“, сыгравшая в свое время положительную роль в стимулировании сравнительно-исторических штудий в отечественной картвелистике. Но эта же книга, ввиду исключительного научного авторитета и влияния ее автора, впоследствии превратилась в фактор, препятствовавший дальнейшему развитию картвелистики, возникновению в ней новых идей и точек зрения, отличных от системы изложенных в монографии взглядов: вся последующая работа в этой области сводилась в основном лишь к уточнению сформулированных в книге положений и к иллюстрации их на конкретном языковом материале.

Названная монография А. С. Чикобава направила картвельское сравнительное языкознание по пути установления в картвельских языках структурных черт, сближающих картвельские языки с северокавказскими и служащих якобы основанием для доказательства родства южнокавказских и северокавказских языков. Основное место в книге занимают выделение в картвельских языках показателей грамматических классов и постулирование односложности картвельского корня в результате вычленения начального согласного основы в качестве показателя грамматического класса или конечного ее согласного в качестве так называемого суффикса-детерминанта.

Проводимый в монографии принцип, в соответствии с которым между сравниваемыми формами картвельских языков усматривается отношение грамматической эквивалентности без их предварительного анализа на фонологическом уровне, привел ее автора к выделению ряда элементов в картвельском корнеслове (А. С. Чикобава считает их экспонентами грамматических классов), которые сопоставляются с соответствующими классными показателями северокавказских языков²⁰. Особенно характерен в этом отношении метод выделения элемента *d*- в качестве древнейшего форманта грамматического класса, соответствующего якобы показателю категории вещи *d*- северокавказских языков, на основании сопоставления таких картвельских форм, как груз. *sacxv-i*

²⁰ К критике проводимых в работе принципов анализа и членения картвельских форм на составные элементы см.: К. Н. Schmidt, указ. соч., стр. 18 и сл.; ср. также: Н. Vogt, *Contribution à la reconstruction du phonétisme du kartvélien commun*, „Revue de Kartvélogie“, 43–44, 1963, стр. 33 (далее сокращенно — RK).

„липа“ ~ лазск. *duxu*; груз. *sesxl-i* „огонь“ ~ мегр. *dačxir-i*, лазск. *dačxur-i*; груз. *sisxl-i* „кровь“ ~ лазск. *dicxir-i*; груз. *žinčvel-i* „муравей“ ~ лазск. *dimčku*. Фонологический анализ этих и других картвельских форм показал несостоятельность подобных интерпретаций, объяснив различия между соответствующими картвельскими формами и появление /d-/ в мегрело-лазском в результате диссимиляции начальных аффрикат²¹. В итоге теория классных показателей в картвельских языках лишилась ряда своих „опорных форм“.

Предлагаемая в монографии интерпретация грузинских префиксов в качестве древнейших показателей грамматических классов вызывает также целый ряд методологических возражений²². Прежде всего, следует уточнить, для какой эпохи развития картвельского языка можно постулировать систему классного спряжения, сменившуюся в дальнейшем системой личного спряжения, относится ли эта „древнейшая структура“ к общекартвельской эпохе или к эпохе становления и развития отдельных картвельских языков. Равнодушие к вопросам относительной хронологии и к разграничению хронологических уровней в развитии языка приводит, как известно, к языковым построениям, лишенным исторической перспективы.

Не может вызывать сомнений, что структура общекартвельского языка позднего периода (т. е. периода перед распадом на самостоятельные языковые единицы), реконструируемая на основании сравнительного анализа исторических картвельских языков, характеризовалась уже вполне сложившейся системой личного спряжения глагола, унаследованной в дальнейшем историческими картвельскими языками.

Гипотеза родства между картвельскими и северокавказскими языками в настоящее время не является доказанной и научно обоснованной, поскольку методом сравнительного анализа не удается установить между этими языками системы регулярных фонемных соответствий, являющихся единственным рациональным критерием для допущения изначального родства языков, их происхождения из общего языкового ис-

²¹ См.: Т. Е. Гудава, *Об одном случае регрессивной деаффрикатизации в занском (мегрело-чанском) языке*, „Сообщения АН Груз. ССР“, XXXIII, 2, 1964 (на груз. яз.). Ср.: Г. В. Церетели, указ. соч., стр. 032.

²² См.: G. Deeters, *Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen?* „Corolla Linguistica“, Wiesbaden, 1955, стр. 26 и сл.

точника²³. Замена критерия фонемных соответствий критерием структурно-типологического сходства и совпадений в звуковом облике отдельных значащих элементов для обоснования генетических связей между языками с методологической точки зрения недопустима и приводит к ошибочным языковым построениям, яркие примеры которых хорошо известны из истории языкознания.

Поэтому нет оснований для категорического утверждения о наличии исконного генетического родства между картвельскими и северокавказскими языками и для выделения особой генеалогической семьи „иберийско-кавказских языков“, объединяющей все неиндоевропейские и нетюркские языки Кавказа по признаку общности происхождения²⁴. Может сложиться впечатление, будто „иберийско-кавказские языки“ составляют такую же генетическую группу языков, что и языки индоевропейские, семитические, финно-угорские и др., объединение которых в общие генетические группы основывается на строгом соблюдении принципа регулярности фонемных соответствий между языками. В действительности так называемые „иберийско-кавказские языки“ включают по крайней мере три в структурно-типологическом и генетическом отношениях вполне детерминированные языковые группы. Это — южнокавказская группа, или картвельские языки, северо-западная группа, или абхазско-адыгские языки, и северо-восточная группа, или нахско-дагестанские языки. В структурно-типологическом плане обе северокавказские языковые группы (абхазско-адыгская и нахско-дагестанская) представляют полярные звенья, опосредствованные картвельским лингвистическим типом²⁵.

²³ См.: G. Deeters, *Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen*. RK, 23, 1957 стр. 12 и сл.; H. Vogt, *Remarques sur la préhistoire des langues kharthvéliennes* RK 36–37, 1961, стр. 5; Г. А. Меликишвили, *Возникновение Хеттского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии*, ВДИ, 1965, 1, стр. 17 и сл.

²⁴ См.: „Толковый словарь грузинского языка“, 1, Тбилиси, 1950, стр. 005-006 (на груз. яз.); см. также статьи „Грузинский язык“ (А. С. Чикобава) и „Иберийско-кавказские языки“ (А. С. Чикобава и К. В. Ломтатидзе) в БСЭ² (т.т. 13 и 17, М., 1952).

²⁵ См. об этом: Г. А. Климов, *К типологической характеристике картвельских языков*, М., 1960 („XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР“).

Генетические отношения между этими тремя группами кавказских языков следует выяснить не путем сопоставления между собой отдельных разрозненных фактов различных современных языков из этих групп, как это, к сожалению, делается в ряде специальных исследований для доказательства родства картвельских и северокавказских языков²⁶, а путем последовательного структурного сравнения и сопоставления между собой реконструированных систем этих трех языковых групп кавказских языков — картвельской, абхазско-адыгской и нахско-дагестанской — с целью выявления возможных фонемных корреспонденций между их праязыковыми состояниями. Следовательно, прежде чем выдвигать теорию о генетических связях между всеми тремя группами „иберийско-кавказских языков“, представляется необходимым провести сравнительно-исторический анализ и реконструкцию общеабхазско-адыгской и общенахско-дагестанской языковых систем (как это сделано в последнее время в отношении общекартвельской системы) с целью их последующего системного сопоставления на всех уровнях языковой структуры. Эта программа лингвистических исследований в области кавказских языков, намеченная еще Н. С. Трубецким, к сожалению, все еще не выполнена²⁷.

Окончательное решение важной проблемы отношений между отдельными группами кавказских языков зависит в значительной степени от разработки сравнительной грамматики абхазско-адыгских и нахско-дагестанских языков и реконструкции их праязыковых состояний²⁸. При этом сравнительный анализ и реконструкция праязыковых состояний каждой из трех групп кавказских языков должны проводиться при строгом соблюдении принципа автономности этих групп, с учетом внутренних закономерностей их развития и без ориентации исследования истории одной

²⁶ О подобных сопоставлениях см.: G. Deeters, *Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen*, RK, 23, 1957, стр. 12 и сл.; ср. также „*Die Welt des Orients*“ 3, 1957, стр. 382.

²⁷ См.: BSLP, 23, 1922, стр. 184 и сл.

²⁸ Первая предварительная попытка установления закономерных соотношений между северо-западной и северо-восточной группами кавказских языков была дана Н. С. Трубецким: см. его „*Nordkaukasische Wortgleichungen*“ („*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*“ XXXVII, 1–2, стр. 76 и сл.) его же, *Der Bau der ostkaukasischen Sprachen* (aus dem Nachlass des Fürsten N. S. Trubetzkoy, „*Wiener Slavistisches Jahrbuch*“ 1, 1964, стр. 23 и сл.).

языковой группы на показания другой и наоборот. Иноязычные данные могут быть привлечены при этом лишь со структурно-типологической точки зрения для проверки и верификации предлагаемых реконструкций и языковых построений. В этом заключается одна из неотложных задач сравнительно-генетических штудий в области кавказских языков на современном этапе развития лингвистической науки²⁹.

Именно в этом направлении было осуществлено нами сравнительно-генетическое исследование картвельских языков, установление системы закономерных соотношений на различных уровнях языка с реконструкцией праязыковых структур на фонологическом и морфонологическом уровнях. Основной предпосылкой этой работы было освобождение сравнительно-исторических штудий картвельских языков от предвзятой ориентации на показания северокавказских языков, характерной для иберийско-кавказского языкознания в толковании целого ряда узловых вопросов структуры и истории картвельских языков.

В результате возникла картина общекартвельской языковой системы и путей исторического развития отдельных картвельских диалектов, принципиально отличная от представлений о структуре и истории картвельских языков, которые ранее были выработаны в иберийско-кавказском языкознании. Общекартвельская языковая система предстает перед нами как система с вполне сложившимся механизмом морфонологических чередований гласных, определявших принципы ее формообразования и словообразования.

Основная тенденция развития общекартвельского языка и образования исторических картвельских диалектов заключалась в разрушении первичной модели аблаутных чередований гласных и усилении соответственно функциональной роли аффиксов, благодаря чему картвельская языковая система типологически сближается с языками чисто агглютинативного строя, имеющими постоянный, стабильный характер морфонологической структуры слова. Эта тенденция была в особенности характерна для западнокартвельских диалектов — мегрельского и лазского, в которых полностью была затемнена первоначальная система аблаутных отношений в результате вокализации слоговых сонантов и парадигматической унификации форм.

Иначе трансформировалась общекартвельская морфонологическая система в сванском языке, где благодаря специфическим фонологическим преобразованиям появились новые продуктивные типы функци-

²⁹ Ср.: Г. В. Церетели, указ. соч., стр. 048 и сл.; ср. также Е. А. Бокарев, *Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков*, ВЯ, 1954, 3, стр. 41 и сл.; К. Н. Schmidt, указ. соч., стр. 10 и сл.

ональных чередований гласных, которые наложились на сохранившиеся в модифицированном виде общекартвельские аблаутные модели. С точки зрения удельного веса аблаутных структур в системах исторических картвельских языков сванский язык наиболее близок к „символической“ общекартвельской языковой модели. Грузинский язык занимает в этом отношении промежуточную позицию между мегрело-лазским и сванским, представляющими как бы противоположные полюсы.

4. Общекартвельская языковая модель в изложенной интерпретации находит ближайшую структурно-типологическую параллель в общеиндоевропейской языковой системе. Деление фонемного инвентаря на подклассы собственно согласных, собственно гласных и сонантов характерно и для индоевропейской фонологической системы; при этом в обеих системах типологически идентичны составы класса сонантов и класса гласных в собственном смысле. Модели распределения слоговых и неслоговых аллофонов сонантических фонем в картвельском и индоевропейском³⁰ почти идентичны³¹. Притом развитие слоговых сонантов в картвельских языках аналогично развитию их в индоевропейских диалектах, где общеиндоевропейские сонантические фонемы были преобразованы в результате вокализации слоговых сонантов и возникновения на их месте гласных полного образования.

В подклассе согласных тройки общекартвельских смычных, противопоставляемых друг другу как звонкие ~ глухие (с аспирацией в качестве фонологически избыточного признака) ~ глоттализированные, могут быть типологически сопоставлены с трехчленной системой противопоставления смычных в индоевропейском по признаку звонкости ~ глухости ~ аспирации (со звонкостью в качестве фонологически irrelevantного признака аспирированных фонем).

Общекартвельская морфонологическая система с механизмом аблаутных чередований гласных обнаруживает разительное типологическое сходство с моделями чередований, реконструируемыми для общеиндоевропейского языка. Фонемная структура морфем и система синтагматических отношений между ними в общеиндоевропейском (как

³⁰ О моделях распределения сонантов в индоевропейском см. Fr. Edgerton, *The Indo-European semivowels*, „Language“ 19,2, 1943.

³¹ К. Х. Шмидт в своей рецензии на „Систему сонантов...“ усматривает полную идентичность в схемах распределения картвельских и индоевропейских сонантических фонем, предлагая интерпретировать аллофон сонанта в позиции C—V как -ʃS- (см.: IF, 73,3, 1968, стр. 396).

она представлена в реконструкциях Э. Бенвениста³²) и общекартвельском могут быть описаны в одних и тех же структурных терминах: основная каноническая форма корневой морфемы *CVC/S-* и суффиксальной *-VC/S*; противопоставление нормальной, нулевой ступени оглаковки и ступени растяжения; невозможность двух нормальных ступеней в основе (принцип моновокализма), обуславливающая чередования типа *CVSC-/CSVC-*, так называемой *Schwebeablaut*: и.-е. **perk-/prek-/prk:* картв. **derk-/drek-/drk-*.

Такое разительное сходство (вплоть до совпадения) общекартвельских морфонологических моделей, восстановленных путем сравнительной и внутренней реконструкции исторических картвельских языков, с соответствующими общеиндоевропейскими моделями, позволяет говорить о картвельско-индоевропейском морфонологическом изоморфизме, на основании которого картвельский и индоевропейский могут быть отнесены к общему структурно-типологическому классу языков. Картвельско-индоевропейский структурный параллелизм не ограничивается сферой морфонологии. Исследования последних лет показали типологическую близость целого ряда морфонологических и синтаксических структур в картвельском и индоевропейском³³.

Структурно-типологическое сопоставление общекартвельского и общеиндоевропейского и выявление картвельско-индоевропейского морфонологического изоморфизма представляет в принципе новый вид типологии — типологию реконструированных языковых систем, которую можно назвать диахронической типологией. До самого последнего вре-

³² Э. Бенвенист, *Индоевропейское именное словообразование*, М., 1955.

³³ См.: G. Deeters, *Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen*, RK, 23, 1957, стр. 12 и сл.; А. Г. Шанидзе. *К вопросу о глагольной категории версии в древнегреческом*. „IV Конференция по классической филологии“, ноябрь, 1969 (Секция греческого и латинского языков). Тезисы докладов [Тбилисский ГУ]“, 1969, стр. 80 и сл.; K. H. Schmidt, *Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen*, RK, 43-44, 1963; его же, *Indogermanisches Medium und Sataviso im Georgischen*, RK, 48-49, 1965, стр. 129 и сл.; его же, *Beiträge zu einer typologisch-vergleichenden Grammatik der indogermanischen und südkaukasischen Sprachen*, „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft“, 22, 1967; его же, *Zur Tmesis in den Kartvelsprachen und ihren typologischen Parallelen in indogermanischen Sprachen*: Сб. „Тбилисский Университет Георгию Ахвледиани“, Тбилиси, 1969.

мени структурно-типологические штудии затрагивали в основном исторические языки, структурно-типологическое сравнение ограничивалось реально засвидетельствованными языками или языками, фиксированными в письменных памятниках. В таких типологиях единицами сравнения и классификации были исторические языки, и почти никакого внимания не уделялось типологической оценке теоретически реконструированных языковых систем. Однако для общей типологической теории диахроническая типология имеет первостепенное значение, поскольку она может дать существенную информацию об инвариантных структурных особенностях, характеризующих различные языковые системы независимо от времени и места их распространения. Теоретически реконструированные языковые модели должны стать объектом структурно-типологического сопоставления и оценки с целью выявления изоморфных и алломорфных отношений между ними. В этом отношении структурный изоморфизм, устанавливаемый между картвельскими и индоевропейскими морфонологическими моделями на праязыковом уровне, приобретает особый теоретический смысл³⁴.

Помимо общетеоретической значимости для структурной типологии языков выявляемый структурный параллелизм между картвельским и индоевропейским имеет определенное значение для реконструкции предьстории этих языков и уяснения целого ряда вопросов картвельской и индоевропейской ареальной лингвистики.

Реконструируемый для общекартвельского языка механизм аблаута как системы морфонологических противопоставлений был, по всей вероятности, обусловлен в генезисе причинами фонологического порядка, действовавшими на ранних этапах развития общекартвельского языка. Эту раннюю ступень развития общекартвельской праязыковой системы, предшествовавшую эпохе возникновения в ней сонантических фонем и оформления механизма аблаутных чередований, можно наметить с некоторым приближением путем внутренней реконструкции в пределах самой общекартвельской системы позднего периода и восстановления архаичных праязыковых структур. Само собой разумеется, подобная „дальняя“ реконструкция общекартвельских структур архаичного периода носит характер сугубо гипотетического построения, пред-

---

³⁴ См.: T. V. Gamkrelidze, *Kartvelian and Indo-European: A typological comparison of reconstructed linguistic systems*, „To Honor Roman Jakobson“, I, The Hague — Paris, 1967.

ставляющего один из возможных вариантов образования поздней общекартвельской языковой системы в эпоху перед членением ее на самостоятельные языковые единицы.

На этой архаичной ступени общекартвельского праязыка можно предположить моновокалическую систему с монотонной слоговой структурой типа $C_1əC_2əC_3ə$ и фонологически релевантным динамическим ударением, вызвавшим на позднекартвельском уровне выпадение безударного гласного, сохранение подударного гласного в закрытом слоге и удлинение его в открытом.

В общекартвельских корневых и суффиксальных морфемах структуры CVC - и $-VC$ на месте простой согласной C могут быть представлены или лабиальный комплекс (Cw) или гармоничные комплексы согласных типа $[d\gamma, tx, t\check{q}]$ ³⁵. С точки зрения функциональной роли фонем в морфемных структурах лабиальные и гармоничные комплексы приравниваются к простым (единичным) согласным и сонантам. Такая структурно-дистрибутивная особенность отмеченных комплексов позволяет интерпретировать их исторически в качестве монофонематических единиц.

В частности, комплексы типа $C + w$ можно интерпретировать на праязыковом уровне архаичного периода как лабиализованные фонемы, претерпевшие фонемное расщепление и превращение в бифонемный комплекс. Гармоничные комплексы согласных, которые на позднекартвельском уровне предстают как бифонемные сочетания, могут быть также возведены к единичным консонантным фонемам, характеризовавшимся, в противовес соответствующим простым согласным, фонологически релевантным признаком веляризации³⁶.

Монофонематическая интерпретация общекартвельских лабиальных и гармоничных комплексов согласных восстанавливает для древнейшего пракартвельского состояния сложную консонантную систему с сериями лабиализованных и веляризованных согласных, которой противостояла вокалическая система с единственной вокалической фонемой *ə и система фонологически релевантного динамического ударения. Эта фонологическая модель, гипотетически отражающая древнейшую пракартвельскую систему архаичного периода, находит ближайшую типо-

³⁵ О гармоничных комплексах согласных см.: Г. С. Ахвледиани, *Основы общей фонетики*, Тбилиси, 1949, стр. 107 и сл.; 301 и сл. (на груз. яз.).

³⁶ „Система сонантов...“ стр. 368 и сл.; см.: Г. И. Мачавариани, *Общекартвельская консонантная система*, Тбилиси, 1965, стр. 93 и сл. (на груз. яз.).

логическую параллель в языках северо-западного Кавказа с их сложной системой консонантизма и максимально упрощенной системой гласных³⁷.

Трансформация пракартвельской фонологической системы архаичного периода осуществлялась в основном в направлении упрощения консонантизма (в результате расщепления лабиализованных и веляризованных согласных), фонологизации вокалических аллофонов фонемы *ə и образования особого класса сонантических фонем, что было связано с синкопой безударных гласных и возникновением механизма аблаутных чередований.

В результате подобных структурных преобразований на позднем общекартвельском хронологическом уровне возникает морфологическая система языка, которая имеет разительные структурно-типологические параллели с индоевропейскими морфонологическими моделями, постулируемыми для общеиндоевропейского языка позднего периода³⁸.

Чем было вызвано такое преобразование древнейших пракартвельских структур в сторону уподобления их индоевропейским структурам? Чем объяснить структурный изоморфизм картвельской и индоевропейской морфонологических систем, возникших на позднем общекартвельском уровне?

Одним из наиболее вероятных объяснений структурных преобразований, имевших место в пракартвельском, следует считать наличие в доисторическую эпоху картвельско-индоевропейских языковых контактов, продолжавшихся, по всей видимости, в течение длительного периода. Представляется, что эти языковые контакты и возникшая в результате языковая интерференция способствовали перестройке пра-

---

³⁷ См.: W. S. Allen, *Structure and system in Abaza verbal complex*, „Transactions of the Philological Society“, Oxford, 1956, стр. 127 и сл.; A. H. Kuipers, *Phoneme and morpheme in Kabardian*, 's-Gravenhage, 1960, стр. 104 и сл.

³⁸ Для архаичного периода праиндоевропейского языка реконструируется монотонная слоговая структура типа CVCVCV, аналогичная пракартвельской; см.: С. Нj. Borgstrøm, *Thoughts about Indo-European vowel-gradation*, NTS, XV, 1949; его же, *Internal reconstruction of Pre-Indo-European word-forms*, „Word“, 10, 2-3, 1954.

картвельских языковых структур архаичного периода и их уподоблению характерным для индоевропейского морфонологическим структурам³⁹.

Предположение о существовании контактов между картвельским и индоевропейским, обусловивших морфонологический изоморфизм между этими системами, подкрепляется наличием в общекартвельском целого пласта заимствованной лексики, индоевропейское происхождение которой в высшей степени вероятно. К индоевропейским заимствованиям в общекартвельском можно отнести следующие лексические единицы, объединяемые в определенные подгруппы по семантическому признаку⁴⁰:

**ekšw-* „шесть“: и.-е. *(s)ṷeks „шесть“; *šwid- „семь“: и.-е. *septm „семь“; *uγel „ярмо“: и.-е. *iugom „ярмо“; **ṷka-* „рог“: и.-е. *ker/*krā- „рог, голова“; **mkerd-/mkr̥d-* „грудь“: и.-е. *kerd-/*kr̥d- „сердце“; **zixh-* „кровь“: и.-е. *ešHr „кровь“ (ср. хетт. *ešhar*); **tep-/t̥p-* „греться“: и.-е. *tep- „теплый“; *šew-/šw- „рождать(ся)“: и.-е. *seu-/*sū- „рождать“; *gen-/*gn- „понимать, сознавать“: и.-е. *gen-/*gnō- „знать, познавать“; *lag- „класть, лежать“: и.-е. *legh- „лежать“; *dew-/dw- „класть, ставить“: и.-е. *dhē- (*dheH-): dhə „класть, ставить“; *kus- <стонать>, kus-en → *kunes-: и.-е. *kues-/*kus- „пыхтеть; вздыхать“; *bod- „бредить“: и.-е. *bhred(h)-/*bhrod(h)- „бредить“; *dqa- „коза“: и.-е. *digh- „коза“; *opor- „удод“: и.-е. *epor-/*opor- „удод“; *til-

³⁹ Г. В. Церетели, при перечислении возможных причин возникновения картвельско-индоевропейского морфонологического изоморфизма, наряду с отражением отдаленного родства индоевропейского с общекартвельским или независимым происхождением структурного сходства в обеих языковых системах, называет и „сродство в пределах ареального единства в результате многовековых контактов индоевропейских и картвельских языков“ (см. его „О теории сонантов и аблаута в картвельских языках“, в кн. „Система сонантов...“, стр. 045). См. также: G. Deeters, *Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen*, RK, 23, 1957, стр.12 и сл. Г. Деетерсу картвельский представляется в виде языка северо-западно-кавказского типа, претерпевшего значительную трансформацию под влиянием индоевропейского субстрата.

⁴⁰ См.: Н. V o g t. *Arménien et Caucasiqne du Sud*, NTS, 1X, 1938, стр. 334 и сл.; Г. А. К л и м о в, *Этимологический словарь картвельских языков*, М., 1964; ср. также: Г. А. М е л и к и ш в и л и, *Возникновение Хеттского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии*, ВДИ, 1965, 1, стр. 24 и сл.

„вошь“: и.-е. **tin/*til* „вошь“; **diqa-* „почва; земля“: и.-е. **dheġh-om* „земля“ (ср. хетт. *tekan*, тох. А *tkam*) и др.

Положение о картвельско-индоевропейском морфонологическом изоморфизме как результате картвельско-индоевропейских языковых контактов дает основание по-новому поставить целый ряд проблем индоевропейской ареальной лингвистики, связанных с древнейшим распределением индоевропейских диалектов. Можно предполагать, что носители картвельского и индоевропейского языков занимали смежные территории в эпоху существования контактов между ними, примерно к концу III тысячелетия до н. э.⁴¹

Такая интерпретация структурных сходств между картвельским и индоевропейским позволяет отнести эти языковые системы к общей ареальной группе, к некоторому доисторическому союзу языков, находившихся друг к другу в аллогенетических отношениях, т.е. в отношениях приобретенного, вторичного родства⁴².

В свете выявляемых семитических заимствований в общеиндоевропейском (протоиндоевропейском)⁴³ индоевропейские заимствования в

⁴¹ Ср. W. P. Lehmann [рец. на кн.:] „Система сонантов...“, „Language“, 44,2, 1968, стр. 404 и сл. Ранее высказывались предположения относительно контактов между картвельским и индоевропейским в период переселений хеттолувийцев в Малую Азию через Кавказ (см.: Т. В. Гамкрелидзе, „Анатолийские языки“ и вопрос о переселении в Малую Азию индоевропейских племен, М., 1964, стр. 5 („VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук“); Г. И. Мачавариани, *К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях*, там же, стр. 4 и сл.; ср. также: Th. V. Gamkrelidze, *Anatolian languages and the problem of Indo-European migration to Asia Minor*, „Studies in General and Oriental Linguistics presented to Shirō Hattori“, Tokyo, 1970, стр. 141.

⁴² Об аллогенетических отношениях между языками см.: Г. В. Церетели, *О языковом родстве и языковых союзах*, ВЯ, 1968, 3.

⁴³ Ср. и.-е. **tauro-* „бык“: сем. **tawru* „бык“; и.-е. **ghajd-* „козленок; „коза“: сем. **gadju* „козленок, коза“; и.-е. **agʷ(h)no-* „ягненок; овечка“: сем. **iglu* „ягненок, молодое животное“; и.-е. **alu(t)* „терпкий или сладкий напиток; пиво“: сем. **h-l-w* „сладкий; сладкий напиток“; и.-е. **medhu* „мед, медовый напиток“: сем. **m-t-k* „сладкий“; и.-е. **dhwer-* „двор; дверь“: сем. **t-w-r* „ограда; огороженный двор“; и.-е. **kl(ā)u* „запирать; ключ“: сем. **k-l'* „запирать“; и.-е. **nāu-* „судно; сосуд“: сем. **'n-w* „сосуд“; и.-е. **peleku-* „секира; топор“: сем. **p-l-k* „раскалывать; топор“; и.-е. **dap* „жертвоприношение“: сем. **d-b-ḥ* „приносить в жерт-

общекартвельском и картвельско-индоевропейский морфонологический изоморфизм (сходство картвельских и индоевропейских морфонологических структур) приобретают особую значимость для определения общего ареала для подобных языковых контактов⁴⁴ и для установления таким путем первоначальной территории распространения общеиндоевропейского (протоиндоевропейского) языка⁴⁵.

Весь этот круг проблем структурно-типологической и ареальной лингвистики, порождаемый пракартвельскими реконструкциями и устанавливаемым картвельско-индоевропейским морфонологическим изоморфизмом, объясняет тот возросший интерес, который проявляется в последнее время к картвельским языкам в структурно-типологическом и сравнительном индоевропейском языкознании⁴⁶ и определяет оценку, которая дается в нем теории сонантов и аблаута в картвельских языках.

5. Резко отрицательную позицию в отношении теории сонантов и аблаута в картвельских языках и всей монографии в целом занял в последнее время А. С. Чикобава⁴⁷. А. С. Чикобава является, как известно, видным представителем кавказской лингвистики, во многом определившим современный облик и состояние одного из ее направлений, именуемого иберийско-кавказским языкознанием. Взгляды А. С. Чикобава на структуру и историю картвельских языков, высказываемые

тву"; и.-е. **(a)ster-* „звезда“: сем. **^c-t-t-r* „обожествленная звезда“; и.-е. **arjō-* „господин“: сем. **h-r-(r)* „освободить; свободнорожденный“ и др. (см.: В. М. Илл и ч-С в и т ы ч, *Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты*, сб. „Проблемы индоевропейского языкознания“, М., 1964, стр. 3-7).

⁴⁴ Интересно в этом отношении предположение о заимствовании в общекартвельском семитических числительных: **ṭwa* || **arwa* „восемь“ (ср. аккад. *arba*, араб. *arba^c* „четыре“) и **āšī(r)* „сто“, ср. аккад. *eširtu* (жен. р.), араб. *‘ašr* „десять“, *‘ašir* „десятый“ (см. Г. А. Климов, *Заимствованные числительные в общекартвельском?*, „Этимология. 1965“, М., 1967).

⁴⁵ О новейших теориях по поводу „азиатской прародины индоевропейцев в связи с языковыми контактами между сино-тибетским и индоевропейским“ см.: E. G. Pulleyblank, *Chinese and Indo-European*, JRAS, pt. 1-2, 1966.

⁴⁶ См.: R. Anttila, *Proto-Indo-European Schwebeablaut*, Berkley — Los Angeles, 1969, стр. 177 и сл.; V. Pisani, (рец. на кн. :) „Система сонантов...“ „Paideia“. 22. 1967, стр. 414 и сл.; ср. W. P. Lehmann, указ. соч., стр. 404 и сл.

⁴⁷ Арн. Чикобава, *К вопросу об отношении картвельских языков к индоевропейским и северокавказским языкам*, ВЯ, 1970, 2 (далее — „К вопросу об отношении...“).

им при оценке определенных аспектов теории сонантов и аблаута, отражают тем самым принципиальную позицию определенного направления в кавказском языкознании, исходящего при сравнительном исследовании картвельских языков из концепции генетического родства всех групп кавказских языков.

Такое отрицательное отношение А. С. Чикобава к „Системе сонантов...“ не является неожиданным и в принципе вполне закономерно, поскольку рецензируемая им работа отражает другое направление в кавказской лингвистике, возникшее в противовес основным положениям иберийско-кавказского языкознания и строящееся на базе классической компаративистики и достижений современной лингвистической науки. Однако такое отношение автора критической статьи к „Системе сонантов...“ основывается, против всякого ожидания, не на всестороннем анализе и критической оценке основного содержания монографии и на разборе одного частного аспекта теории сонантов и аблаута, относящегося к сфере языковой типологии. Обсуждение основных положений „Системы сонантов...“, касающихся фундаментальных вопросов пракартвельских реконструкций и исторических взаимоотношений картвельских языков, откладывается для „специального кавказоведческого органа“. Обстоятельные рецензии на „Систему сонантов...“ таких специалистов по сравнительной грамматике, как Х. Фогт, В. М. Иллич-Свитыч и Г. А. Климов, в которых детально разбираются именно эти основные положения рецензируемой монографии (ВЯ, 1966, 4,6) А. С. Чикобава „перечеркивает“ одной фразой: „в этих рецензиях основной вопрос остался вне поля зрения их авторов“ („К вопросу об отношении...“, стр. 50).

В чем же видит автор критической статьи основной вопрос разбираемой работы, ее основной вывод? А. С. Чикобава считает основным выводом работы выдвигаемый в заключительной главе монографии тезис о картвельско-индоевропейском морфонологическом изоморфизме, на основании чего картвельский и индоевропейский отнесены к общему типологическому классу языков. А. С. Чикобава стремится опровергнуть именно этот тезис, показать его несостоятельность — этим он думает опровергнуть и основную часть монографии, где проводится детальный сравнительно-исторический анализ картвельских языков, даются их праязыковые реконструкции и исследуются пути становления и исторического развития картвельских диалектов.

Автор критической статьи избрал, как нам кажется, методологически не вполне верный путь для опровержения выдвигаемых в монографии положений. Дело в том, что тезис о структурно-типологических связях между картвельским и индоевропейским находится в полной зависи-

мости от характера картвельских праязыковых реконструкций, проводимых в работе на основании сопоставления исторических картвельских языков. В соответствии с этим оценка тезиса о картвельско-индоевропейском морфонологическом изоморфизме должна была зависеть от анализа предлагаемых пракартвельских реконструкций, основанного на обстоятельном разборе всего комплекса затрагиваемых в монографии проблем. В противном случае рассуждения о неправомерности включения картвельского и индоевропейского в общий типологический класс теряют под собой почву⁴⁸.

Касаюсь устанавливаемого в „Системе сонантов...“ картвельско-индоевропейского морфонологического изоморфизма, А. С. Чикобава пишет: „Выявленный изоморфизм, если даже считать его бесспорным, не дает оснований включать картвельские языки в один типологический класс с индоевропейскими языками: по ряду основных моментов между ними нет никакого изоморфизма, а, наоборот, выявляются коренные расхождения“ („К вопросу об отношении...“, стр. 52). В „Системе сонантов...“, однако, нигде не говорится, что картвельские языки можно включить в один типологический класс с индоевропейскими языками; дело касается отнесения к общему типологическому классу общекартвельской и общеиндоевропейской языковых систем, а не произошедших от них соответственно картвельских и индоевропейских языков, — последние, естественно, уже не проявляют тех структурно-типологических сходжений, которые были характерны для их праязыковых состояний. Это принципиально различные вещи; в этом заключается существенная разница между истинным содержанием данного тезиса и его толкованием, содержащимся в статье А. С. Чикобава.

⁴⁸ Декларативный и общий характер имеют содержащиеся в статье заявления вроде: „Морфология картвельских языков основана на принципе аглутинации: отдельная функция — отдельный формант“; „Возводит аблаут к общекартвельскому неправомерно“; „Из наличия сонантов [j, w] не вытекает необходимость постулировать наличие (наряду с l, r, n) слогообразующих /, ʃ, ɲ: показания картвельских языков не в состоянии поддержать такое допущение“ и т.д. в таком же стиле („К вопросу об отношении...“, стр. 59-60); они не могут претендовать на анализ принципиальных положений разбираемой монографии; их следует скорее рассматривать как повторение старых взглядов А. С. Чикобава на структуру и историю картвельских языков, критический обзор которых подробно дан в „Системе сонантов...“.

Далее. Разграничение хронологических уровней при анализе языковых структур является одним из основных методологических принципов, на которых строится теория сонантов и аблаута в картвельских языках, и пренебрежение этим положением может привести к ошибочному ее толкованию и неверным формулировкам. При перечислении структурных черт, которые приводятся А. С. Чикобава далее и „по которым картвельские языки коренным образом расходятся с индоевропейскими“ („К вопросу об отношении...“, стр. 52), не ясно, какой хронологический уровень картвельских и какой уровень индоевропейских языков имеется в виду. Без такой хронологической перспективы подобные сопоставления теряют свой смысл. Так, например, на праязыковом уровне некоторые из перечисленных А. С. Чикобава структурных особенностей сближают, а не отдаляют друг от друга картвельские и индоевропейские языки. Это касается в первую очередь трюичной системы согласных⁴⁹ и эргативной конструкции предложения⁵⁰ (пункты e, f и h в разборе А. С. Чикобава следовало бы объединить в один общий пункт, поскольку перечисленные в них структурные особенности представляют проявление одной и той же структурной закономерности). Что касается пункта b (агглютинативный принцип строения слова), то эта структурная особенность, характерная для некоторых исторических картвельских языков (лазского, отчасти мегрельского и в значительно

⁴⁹ О трюичной системе рядов согласных в общеиндоевропейском: звонкие ~ глухие ~ (звонкие) придыхательные — см.: J. Kuryłowicz, *Études indo-européennes*, стр. 46 и сл.; его же, *L'apophonie en indo-européen*, стр. 375 и сл.; W. P. Lehmann, *Proto-Indo-European phonology*, Austin, 1964, стр. 7 и сл.; ср. также: Т. В. Гамкрелидзе, *Передвижение согласных в хеттском (неситском) языке*; „Переднеазиатский Сборник“, М., 1961, стр. 212 и сл. 254.

⁵⁰ Об эргативной конструкции в праиндоевропейском см.: A. Vaillant, *L'ergativ indo-européen*. BSLP, 37, fasc. 2 (N 110), 1936; В. В. Иванов, *Эргативная конструкция в общеиндоевропейском*“, „Эргативная конструкция предложения в языках различных типов. Тезисы докладов“, Л., 1964; его же, *Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы*, М., 1965, стр. 51 и сл. Примечательно, что эргативная конструкция, характерная для картвельских языков с их „самостоятельным эргативом“, проявляемым в аористной серии времен (в грузинском и сванском), находит ближайшую типологическую параллель в новоиндийских языках, а не в северо-кавказских с их „совмещающим эргативом“ (см: W. S. Allen, *A study in the analysis of Hindi sentence-structure*, AL, VI, 2-3, Copenhagen, 1950-1951).

меньшей степени для грузинского и особенно сванского), явилась результатом преобразования исходных общекартвельских структур, характеризовавшихся внутренней флексией (аблаутом), а не агглютинативным принципом строения, и сближающихся в этом отношении с общеиндоевропейскими структурами.

Таким образом, структурные особенности, привлекаемые А. С. Чикобава для иллюстрации схождения картвельских языков с северокавказскими, могли бы быть с таким же успехом использованы, при внесении определенной хронологической перспективы, для показа типологической близости картвельских и индоевропейских структур.

При разграничении хронологических уровней в развитии картвельских языков и при типологическом сопоставлении их с другими языковыми системами (т.е. картвельских структур на определенной хронологической плоскости, а не каких-то вневременных структурных особенностей картвельских языков вообще) возникает картина картвельской языковой системы, проявляющей типологические схождения как с индоевропейскими, так и с северокавказскими структурами. При этом система общекартвельского языка периода перед членением его на самостоятельные языковые единицы, которая восстанавливается на основании сравнения и сопоставления исторических картвельских языков, проявляет большую типологическую близость к индоевропейским структурам, чем к каким-либо иным (в том числе и северокавказским), что выражается в идентичности таких существенных особенностей языковой структуры, как строение морфем и схема их синтагматических отношений, характер сонантических фонем и их дистрибутивные модели, морфонологические чередования гласных, а также целый ряд морфологических и синтаксических особенностей. Однако при ретроспективном движении в глубь общекартвельского языка и восстановлении путем внутренней реконструкции более ранних ступеней развития пракартвельского, когда, по всей вероятности, фонологическая система распадалась только на два класса фонем и отсутствовал сформировавшийся позднее механизм аблаутных чередований гласных, возникает картина пракартвельской языковой системы, хотя и весьма гипотетическая, типологически близкая к структуре некоторых северокавказских языков. Этот момент не был оставлен нами без внимания в „Системе сонантов...“ (стр. 373): „Общекартвельский языковой тип архаичного периода можно охарактеризовать следующими общими чертами: (1) чрезвычайно сложный консонантизм и крайне простой вокализм (моновокалическая система); (2) фонологически релевантное подвижное ударение динамического характера; (3) полно-

гласие на месте поздней полнослоговости; (4) преобладающая роль префиксации в формообразовании и словообразовании по сравнению с суффиксацией.

Полученная модель находит ближайшую типологическую параллель в горских иберийско-кавказских языках, в особенности в западнокавказской (абхазско-адыгской) группе...

Между тем, А. С. Чикобава утверждает, будто бы в монографии „Система сонантов...“ „о северокавказских языках, их структурно-типологических сходениях с картвельскими языками, вопрос не ставится“ („К вопросу об отношении...“, стр. 57).

Как видим, древнейшие языковые модели общекартвельского языка-основы, полученные путем внутренней реконструкции, проявляют явные типологические связи с северокавказскими, в особенности западнокавказскими языковыми моделями⁵¹.

Не принимая во внимание изложенного выше, А.С.Чикобава приписывает авторам „Системы сонантов...“ исключительное внимание к картвельско-индоевропейским структурно-типологическим параллелям и полное игнорирование вопросов картвельско-северокавказских типологических сходений. Тем самым противопоставляются друг другу авторы коллективной монографии и создается впечатление, что один из них в дальнейшем полностью отошел от основных положений теории сонантов и аблаута в картвельских языках, „возвратившись к принципиальным установкам иберийско-кавказского языкознания“ („К вопросу об отношении...“, стр. 60, примеч. 38).

Дело в том, что примерно через полгода после выхода в свет „Системы сонантов...“ была опубликована статья Г. И. Мачавариани „К типологической характеристике общекартвельского языка-основы“, в которой „делается попытка охарактеризовать в общих чертах фонологическую и грамматическую системы общекартвельского языка-основы и путем сопоставления этих систем с соответствующими системами индоевропейских и горских иберийско-кавказских (северокавказских) языков выявить структурно-типологические параллели и различия между

---

⁵¹ См. также стр. 470 русского текста книги „Система сонантов...“: “Такая фонологическая модель, отражающая древнейшую общекартвельскую систему, находит ближайшую типологическую параллель в языках северо-западного Кавказа с их сложной консонантной системой и максимально упрощенной системой гласных”.

картвельскими языками и языками двух указанных групп⁵². Перечислив структурные особенности общекартвельского языка, по которым картвельские языки сближаются типологически с индоевропейскими и северокавказским языковым типом, Г. И. Мачавариани заключает: „Структурно-типологические черты, сближающие картвельские языки с северокавказскими, несомненно восходят к глубокой древности, в то время как индоевропейские черты общекартвельского лингвистического типа относятся к более позднему хронологическому пласту“; и далее: „Возникновение аблаута, по-видимому, явилось результатом фонологизации фонетически обусловленных альтернатив гласных. В свою очередь выделение сонантов в качестве особого, промежуточного между гласными и согласными класса фонем было связано с возникновением чередования гласных: слоговые аллофоны сонантов могли появиться только на нулевой ступени огласовки морфем“⁵³.

Нетрудно видеть, что выводы статьи Г. И. Мачавариани полностью согласуются с основными положениями о структурно-типологических особенностях общекартвельского языка-основы архаичного (восстанавливаемого путем внутренней реконструкции) и позднего периода (перед членением его на самостоятельные языковые единицы), которые излагаются в „Системе сонантов...“, и принципиально ничем от них не отличаются.

Иначе представляется положение вещей в статье А. С. Чикобава. Перефразируя это место статьи Г. И. Мачавариани: „Итак, аблаут вторичен: чередование гласных в картвельском языке поначалу представляло фонетический процесс; морфологизация — результат реинтерпретации фонетического процесса; сонанты же в свою очередь обусловлены наличием аблаута“, А. С. Чикобава делает вывод, совершенно не соответствующий разбираемым высказываниям из статьи Г. И. Мачавариани: „Тем самым сказано, — пишет А. С. Чикобава, — что на уровне общекартвельского языка-основы ни аблаут, ни сонанты не могли быть характерными („К вопросу об отношении...“, стр. 55–56). Вызывает недоумение, каким образом из известного положения о позднем характере в системе общекартвельского языка-основы механизма аблаутных чередований и сонантических фонем, возникших на

⁵² ВЯ, 1966, 1, стр. 3.

⁵³ Там же, стр. 9, примеч. 29.

сравнительно позднем пракартвельском хронологическом уровне перед членением языка-основы на самостоятельные языковые единицы, делается заключение о нехарактерности для общекартвельского языка-основы системы аблаута и сонантов, и затем это мнение приписывается Г. И. Мачавариани, у которого нет и не могло быть такого положения. Это опять-таки объясняется полным равнодушием некоторых представителей иберийско-кавказского языкознания к вопросам релятивной хронологии и неразграничением хронологических уровней в развитии языка. Структурно-типологические схождения картвельского языка с северокавказскими ставятся в статье Г. И. Мачавариани, как, впрочем, и в „Системе сонантов...“, не на первое место (а схождения с индоевропейскими, соответственно, – не на второе), как то представляется автору критической статьи („К вопросу об отношении...“, стр. 60, примеч. 38), а считаются отражением архаичного состояния в развитии пракартвельского языка, предшествовавшего тому его состоянию, которое было характерно для общекартвельского языка-основы перед членением его на самостоятельные языковые единицы уже с типологическими чертами, сближающими его с индоевропейскими структурами. В данном случае не стоит вопрос о „месте“ или „ранге“ структурно-типологических связей картвельского с другими языковыми системами (северокавказскими, индоевропейскими); вся проблема заключается в хронологической последовательности структур, проявляющих типологическую близость к различным языковым системам на разных этапах общекартвельского языка-основы, начиная с архаичного периода его развития вплоть до периода перед распадом и членением его на самостоятельные языковые единицы. Поэтому типологические схождения общекартвельского языка с северокавказскими структурами на этом архаичном праязыковом уровне (к тому же восстанавливаемом путем внутренней реконструкции в весьма общем и сугубо гипотетическом виде) не могут в принципе считаться более показательными для общей характеристики картвельского языкового типа, чем те структурные особенности, которые восстанавливаются для общекартвельского языка на куда более реальном уровне поздних пракартвельских реконструкций, проявляющих наибольшую типологическую близость именно к индоевропейским структурам.

Структурные особенности северокавказского типа, которые свойственны картвельскому, несмотря на свою архаичность, не могут слу-

жить основанием для утверждений о генетическом родстве картвельских языков с северокавказскими. А. С. Чикобава прав, полагая, что „для решения вопроса об исконном генетическом родстве картвельских языков с северокавказскими языками недостаточно структурно-типологических схождений (необходима материальная общность морфем — корневых и формальных...)“ („К вопросу об отношении...“, стр. 56), — хотя это положение часто игнорируется самими сторонниками концепции генетической общности иберийско-кавказских языков, — но трудно согласиться с утверждением, будто „такая общность прослеживается“ (там же). Если бы между картвельскими и северокавказскими языками прослеживалась общность закономерного характера (т. е. не являющаяся результатом случайных совпадений или заимствования) в субстанции значимых элементов — корневых и аффиксальных морфем, — то она бы с необходимостью проявилась в наличии регулярных звуковых (фонемных) соответствий между картвельскими и северокавказскими языками. Поскольку такого рода фонемные соответствия между отдельными группами кавказских языков не выявлены (между картвельскими, с одной стороны, и абхазско-адыгскими или нахско-дагестанскими — с другой), утверждения о существовании между ними „материальной общности морфем“ носят во всяком случае преждевременный характер. Научная правомерность объединения картвельских и северокавказских языков в общую генетическую семью всегда будет оспариваться теми исследователями, которые, исходя из принципов современной диахронической лингвистики, считают генетическое родство между языками окончательно доказанным лишь в том случае, если между ними устанавливаются фонемные соответствия закономерного характера. По этому поводу Г. В. Церетели писал: „Пока эти регулярные соотношения не будут установлены, вопрос о генетических связях между картвельскими языками и горскими языками Кавказа останется скорее предметом веры, чем знания, и как бы велика ни была эта вера, положению о родстве она доказательной силы не прибавит“⁵⁴.

В подтверждение тезиса об исконном генетическом родстве всех групп кавказских языков А. С. Чикобава ссылается на то, что „большинство кавказоведов предполагает исконное генетическое родство

⁵⁴ См.: Г. В. Церетели, указ. соч., стр. 048—049

между всеми ветвями кавказских языков⁵⁵. Но, как известно, вопросы этого порядка не решаются большинством голосов, тем более, что к этому „большинству“ не относят себя такие исследователи-кавказоведы, как А. Г. Шанидзе, Г. С. Ахвледиани, Г. Деетерс, Х. Фогт, Г. В. Церетели, К. Х. Шмидт, А. Койперс, Г. А. Меликишвили, Г. А. Климов и др. Притом предполагать родство вовсе не означает считать его окончательно установленным, что давало бы основание выделять особую семью родственных иберийско-кавказских языков. Семейю родственных языков со специальным наименованием следует выделять лишь после доказательства научного обоснования признанными методами лингвистического анализа родства рассматриваемых языков, их общего происхождения, а не на основе более или менее правдоподобных предположений о таком родстве.

Структурно-типологические черты общекартвельского языка, сближающие его с северокавказскими языковыми структурами, недостаточные в принципе для установления генетических отношений между картвельскими и северокавказскими языками, могут послужить основанием для объединения их по этому признаку в общий структурно-типологический класс⁵⁶. Но это вовсе не противоречит тезису о вхождении картвельского по ряду существенных структурных особенностей в общий типологический класс языков с индоевропейским. Структурная типология языков объединяет в особые структурно-типологические классы — в „союзы языков“ такие языковые системы, которые проявляют целый ряд общих, сходных структурных черт. Языки, попавшие в определенный структурно-типологический класс по одному комплексу признаков, по другим структурным признакам могут быть отнесены к другому структурно-типологическому классу, к другому „союзу языков“. Иными словами, структурно-типологическая классификация языков, в отличие от генеалогической классификации, неоднозначна в отношении распределения языков по определенным структурно-типологическим группам⁵⁷.

⁵⁵ См.: „Языки народов СССР“, IV, — Иберийско-кавказские языки“, М., 1967, стр. 7.

⁵⁶ Именно как структурно-типологическая, а не генетическая группа языков мыслятся иберийско-кавказские языки некоторыми исследователями, например: N. M. Holmberg, *Ibero-Caucasian as a linguistic type*, „Studia Linguistica“, I, 1, 1947.

⁵⁷ Ср.: J. H. Greenberg, *Essays in linguistics*, Chicago, 1957, стр. 66 и сл.

Переходя к общей оценке теории сонантов и аблаута в картвельских языках, А. С. Чикобава пишет: „Монография „Система сонантов и аблаут в картвельских языках“... представляет собою поисковую работу. Поиски в науке необходимы. Поиски бывают удачные и неудачные. В данном случае неудача обусловлена направлением, в котором велся поиск...“ („К вопросу об отношении...“ стр. 60). Вся беда, оказывается, в том, что „решать существенные вопросы истории и структуры картвельских языков, ориентируя исследовательскую мысль на взаимоотношения с индоевропейскими языками (разрядка наша. — Т. Г.), игнорируя при этом взаимоотношения картвельских языков (исторические, структурные) с горскими иберийско-кавказскими языками, бесперспективно“ (там же).

К каким последствиям приводят исследования структуры и истории картвельских языков с учетом их взаимоотношений (т. е. отношений родства) с „горскими иберийско-кавказскими“ языками, говорилось выше. Что же касается ориентации „исследовательской мысли на взаимоотношения с индоевропейскими языками“ при „решении существенных вопросов истории и структуры картвельских языков“, то такое впечатление у автора критической статьи могло сложиться, как нам кажется, в результате несколько своеобразного прочтения „Системы сонантов...“, непропорционального распределения внимания между основным разделом монографии и заключительной ее частью, где трактуются вопросы картвельско-индоевропейской типологии.

Основной раздел монографии, выпавший, к сожалению, из поля зрения автора критической статьи, посвящен именно изложению существенных вопросов диахронической структуры картвельских языков и проведению пракартвельских реконструкций без всякой предварительной ориентации исследования на структуру индоевропейских или каких-либо иных языков. Показания других языков (как индоевропейских, так и неиндоевропейских — северокавказских, семитических, тюркских) привлекаются нами лишь со структурно-типологической точки зрения, для типологической верификации предлагаемых языковых построений, т. е. для подтверждения возможности допущенных при диахроническом описании картвельских языков реконструкций и языковых преобразований. Другое дело, что реконструированные таким путем общекартвельские структуры оказываются поразительно схожими, почти идентичными, структурам других языков, в данном случае —

реконструированной системе индоевропейского языка, что дает основание относить их к общему структурно-типологическому классу языков. Устанавливаемый картвельско-индоевропейский морфонологический изоморфизм является следствием проведенного сравнительно-исторического анализа картвельских языков, а не его предпосылкой.

Именно такое направление исследования структуры и истории картвельских языков, основанное на учете исключительно внутренних системных закономерностей самих исследуемых языков, безотносительно к их каким бы то ни было внешним связям (в том числе и связям с северокавказскими языками), характеризуемое А. С. Чикобава как „бесперспективное“, приводит к обнаружению в картвельских языках фундаментально новых структур, позволяющих по-новому осветить целый ряд существенных вопросов истории картвельских языков и их отношений к другим языковым системам. Именно в этом направлении мыслится нами дальнейшее развитие картвелистики и сравнительной кавказской лингвистики, ибо оно „открывает широкие перспективы для науки“⁵⁸.

Критическая статья А. С. Чикобава завершается экскурсом в историю изучения кавказских языков, в котором теория сонантов и аблаута в картвельских языках, характеризующаяся как „открытие“ в кавычках, сопоставляется с такими же „открытиями“ в области кавказских языков Фр. Боппа и Н. Я. Марра⁵⁹.

„Открытие“ Фр. Боппа, одного из основателей сравнительного языкознания, автора первой сравнительной грамматики индоевропейских языков, заключается, по мнению А. С. Чикобава, в выдвинутом в

---

⁵⁸ Г. В. Церетели, указ. соч., стр. 051. Выдающийся норвежский исследователь-кавказовед Х. Фогт полагает, что теория сонантов и аблаута в картвельских языках „открыла новые перспективы в картвелистике, которые будут стимулом для дальнейших исследований“ (ВЯ, 1966, 6, стр. 116)

⁵⁹ Такая характеристика „Системы сонантов...“ содержит намек на приводимое в статье А. С. Чикобава высказывание акад. В. М. Жирмунского, который в докладе Научного совета по теории советского языкознания за 1966 г. отмечал, что исследования о системе сонантов и аблаута в картвельских языках „увенчались открытием крупного масштаба, имеющим важное значение как для лингвистической теории вообще, так и для истории других (в частности, индоевропейских) языков“ (см.: В. М. Ж и р м у н с к и й, *О теории советского языкознания*, ИАН ОЛЯ, 1967, 1, стр. 19).

свое время положении о родстве картвельских (иберийских) языков с индоевропейскими, относимых им в качестве кавказских членов к индоевропейской семье языков⁶⁰. В дальнейшем, в эпоху бурного развития сравнительного индоевропейского языкознания и усовершенствования методики сравнительно-генетического исследования языков, индоевропейско-картвельские сопоставления Фр. Боппа были признаны неудовлетворительными. Однако сама идея индоевропейско-картвельского родства Фр. Боппа и целый ряд его сопоставлений приобретают в настоящее время совершенно новый смысл в свете данных современной „ностратической гипотезы“ о наличии отдаленного генетического родства между отдельными семьями языков (в том числе между индоевропейской и картвельской).

Другое „открытие“ приписывается Н. Я. Марру, который выступил в 1908 г. с обоснованием родства семитических языков с картвельскими („яфетическими“) языками. Начав с общности структурных особенностей картвельских и семитических языков, Н. Я. Марр пытался устанавливать и материальную общность формантов между этими языками, которые были включены на этом основании в ноетическую семью языков. Характерно то, что Н. Я. Марр, как справедливо замечает А. С. Чикобава, „создавал сравнительную грамматику семитических и яфетических языков, не имея сравнительной грамматики самих яфетических языков — грузинского, чанского, мегрельского и сванского (последние три не были изучены даже в основных своих чертах)“ („К вопросу об отношении...“, стр. 61).

Новым этапом эволюции яфетической теории Н. Я. Марра явилось вовлечение в сферу исследования северокавказских языков и расширение круга яфетических языков абхазско-адыгскими и нахско-дагестанскими языками. „Яфетические языки“ признаются уже отдельной семьей родственных языков, включавшей в себя картвельские и северокавказские языки. Семитические языки как отдельная семья языков противопоставляются семье родственных „яфетических языков“. Отношение родства между этими семьями позднее заменяется в теории Н. Я. Марра отношением стадильности: „яфетические языки“ признаются более древними, чем языки семитические и индоевропейские.

⁶⁰ См.: Fr. Bopp, *Die kaukasischen Glieder des indo-europäischen Sprachstammes*, Berlin, 1847.

Заметим, что пример эволюции яфетической теории Н. Я. Марра, приводимый А. С. Чикобава в качестве иллюстрации одного из „открытий“ в кавказском языкознании, может обернуться против отстаиваемой самим автором критической статьи иберийско-кавказской теории, теории генетического родства между собой всех трех групп кавказских языков. „Открытием“ в яфетической теории Н. Я. Марра следует считать не только положение о родстве картвельских языков с семитическими, но и с тем же основанием — положение о родстве картвельских языков с северокавказскими, чем яфетическая теория переключается именно с иберийско-кавказской теорией.

Легкость, с какою Н. Я. Марр от теории родства картвельских и семитических языков перешел к родству между всеми кавказскими языками, объединяемыми в семью „яфетических языков“, весьма показательна и напоминает методы, которые применяются некоторыми современными исследователями при установлении „материальной общности (идентичности) формантов“ между различными кавказскими языками (картвельскими и северокавказскими), объединяемыми ими в семью „иберийско-кавказских языков“. Принципы, с помощью которых обосновывается такое родство, позволяют при желании значительно расширить круг „родственных“ языков и включить в него не только кавказские, но и с таким же правом многие другие языки.

Не случайно, в частности, что „иберийско-кавказские языки“ в некоторых теориях рассматривались как отдельная ветвь еще более широкой семьи „хеттско-иберийских языков“, включавшей наряду с кавказскими языками все неиндоевропейские и несемитические языки Древней Передней Азии (шумерский, эламский, урартский, хурритский, протохеттский) и Средиземноморья („пеласгский“, этрусский, баскский). Такое объединение в единую семью всех этих в структурно-типологическом отношении весьма разносистемных, не сводимых друг к другу, языков осуществлялось без всякого предварительного сравнительного анализа их, без установления определенных соотношений между ними.

Критикам теории и методологии Н. Я. Марра следовало бы быть более осторожными при „распределении“ языков по обширным генетическим группам и семьям.

Приводимые А. С. Чикобава предостерегающие примеры „открытий“ в кавказском языкознании в назидание сторонникам новшеств в картвелологии говорят скорее против отстаиваемых самим автором

критической статьи „принципиальных установок иберийско-кавказского языкознания“⁶¹.

Придерживаясь стиля критической статьи А. С. Чикобава с экскурсами в историю, можно было бы сопоставить позицию, занятую его автором в отношении теории сонантов и аблаута в картвельских языках, с реакцией Г. Курциуса, крупного представителя старшего поколения сравнительного индоевропейского языкознания, на обнаружение в индоевропейском языке К. Бругманном, одним из основателей младограмматического направления, слоговых сонантов *m* и *n* наряду со слоговыми *l* и *r*⁶². Обнаружение слогообразующих сонантов **r*, **l*, **m*, **n*, и выявление их параллелизма с сонантами */*w/* и */*j/* содействовало вскрытию сложного механизма аблаутных чередований в индоевропейском и сыграло решающую роль в установлении системы индоевропейских гласных⁶³.

Однако это открытие К. Бругманна, определившее в дальнейшем весь ход развития сравнительного изучения индоевропейских языков, не было должным образом понято и оценено Г. Курциусом, занявшим резко отрицательную позицию в отношении теории К. Бругманна. Тем самым Г. Курциус, не взирая на все свои прежние заслуги перед сравнительным индоевропейским языкознанием, вошел в историю языкознания как исследователь, „который с достойным сожаления непониманием пытался противостоять прогрессу“⁶⁴.

⁶¹ Между прочим, при критической оценке языковедческого наследия Н. Я. Марра, зачастую перечеркивается и то позитивное, что было сделано им в области изучения структуры и истории картвельских языков. Не следует забывать, по крайней мере представителям иберийско-кавказского языкознания, что целый ряд „принципиальных установок“ этого направления был выдвинут впервые именно Н. Я. Марром: о смешанном характере сванского языка, о делении картвельских языков на свистящую и шипящую группы, о занском полногласии и др.

⁶² См. K. Brugmann, *Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache: „Curtius Studien“, IX, 2, 1876*

⁶³ См. об этом: F. de Saussure, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipzig, 1879.

⁶⁴ H. Pedersen, *The discovery of language. Linguistic science in the 19th century*, Bloomington, 1962, стр. 293.

„Принцип дополнительности“ и проблема произвольности языкового знака*

В научном наследии акад. И. А. Джавахишвили важное место занимают лингвистические проблемы, в особенности проблемы сравнительной и типологической лингвистики, возникшие при решении конкретной лингвистической задачи — выявлении соотношений между южнокавказскими (картвельскими) и северокавказскими языками, а также языками Древнего Востока (Джавахишвили, 1937).

Одной из центральных проблем сравнительного языкознания и теоретической лингвистики вообще является проблема языкового знака. Вопрос о природе языкового знака, о сущности отношений, составляющих содержание знака, представляется важнейшей проблемой языкознания и общей теории знаковых систем, основные принципы которой были изложены еще Чарльзом Персом и Фердинандом де Соссюром. Данные лингвистики о сущности языкового знака являются особо ценными при общей характеристике знаковых систем и определении природы знака вообще. В своей общей классификации знаков Ч. Перс исходит из строгого разграничения материальной стороны знака, „означающего“ знака, и его непосредственной интерпретации, т. е. его „означаемого“. Различия, проявляемые в отношениях между означающим и означаемым, дают основание выделить три фундаментальных типа знаков:

1. Иконы — знаки, в которых означающее характеризуется определенной степенью сходства с означаемым, представляет его отражение или повторение (например, изображение животного как знак-икона данного животного);
2. Индексы — знаки, в которых означающее связывается с означаемым причинно-следственным или другим (например, „близости“, „следования в пространстве и времени“) отношением по принципу *aliquid stat pro aliquo* (например, дым является знаком-индексом огня);
3. Символы — знаки, в которых означающее связывается с означаемым условно, конвенционально, где эта связь произвольна и осуществлена в силу определенного правила (Peirce, 1931-35).

* იბ. Академия Наук Грузинской ССР. Тбилисский Государственный Университет. Доклады Научной Сессии, посвященной 100-летию со дня рождения академика И. А. Джавахишвили, 1976. პირველად გამოქვეყნდა 1972 წელს: Т. В. Гамкრелидзе, К проблеме "произвольности" языкового знака ("Вопросы Языкознания", 1972. №6, стр.33-39); იბ. ავრეთვე Thomas V. Gamkrelidze, The problem of "l'arbitraire du signe" ("Language", v. 50, № 1, 1974:102-110).

Проблема характера связи, отношения между означаемым и означающим языкового знака, между звуковой стороной слова и выражаемым им значением является одной из древнейших научных проблем, вызывавшей жаркие споры еще на заре научной лингвистической мысли: связь между формой и содержанием слова установлена „по природе“ — *phusei* — или „по соглашению“ — *thesei*. К этой проблематике сводятся в сущности и попытки определения природы языкового знака в лингвистике нового времени (Büchner, 1936; Schneider, 1930). В зависимости от решения этого вопроса в положительном или отрицательном смысле выделяются прямо противоположные точки зрения на природу и сущность языкового знака.

Среди лингвистов нового времени, утверждавших тезис о произвольности, конвенциональности языкового знака, следует упомянуть в первую очередь W. D. Whitney /1827-1894/, доктрина которого была в дальнейшем воспринята и развита Фердинандом де Соссюром (Godel, 1957)¹. „Связь, объединяющая означающее с означаемым, произвольна“, — заявляет Ф. де Соссюр. Принцип произвольности языкового знака (*l'arbitraire du signe*) является первым и основным принципом всей лингвистической концепции Ф. де Соссюра (Saussure, 1967: 152).

После выхода в свет „Курса общей лингвистики“ в 1916 году тезис о произвольности, условности связи между означаемым и означающим, об отсутствии внутренней мотивированности между звуковой стороной слова и его содержанием определял взгляд большинства лингвистов на природу языкового знака (Engler, 1962)².

Однако этот взгляд на природу лингвистического знака является далеко не единодушным, и в современной лингвистике зачастую раздаются голоса противников соссюрского тезиса, усматривающих принципы мотивации в отношениях между означающим и означаемым (Spang-Hanssen, 1954). Особое место среди них занимают возражения, выдвигаемые против соссюрского тезиса Э. Бенвенистом (Benveniste, 1939) и Р. Якобсоном (Jakobson, 1965).

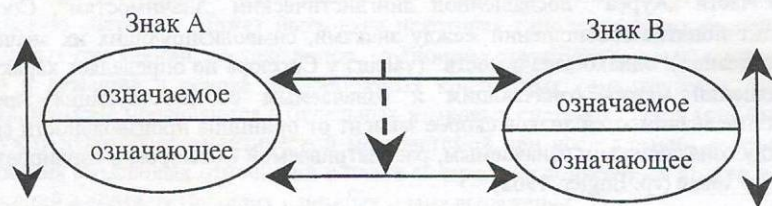
¹ О принципе произвольности языкового знака в дососсюрской лингвистике см. также Coseriu, 1967. Автор считает тезис о произвольности лингвистического знака восходящим в конечном счете к доктрине Аристотеля об исторически устанавливаемой связи в имени — *kata synthēkēn* — между звучанием и значением.

² Произвольность языкового знака рассматривается некоторыми исследователями в качестве языковой универсалии: „Отношение между значимым элементом в языке и его денотатом не зависит от какого-либо физического или геометрического сходства между ними“ (Hockett, 1969); ср. также Чикобава, 1959: 113-115.

Принципы современной теории знаковых систем о рассмотрении системы на трех различных уровнях, представляющих разные типы абстракции: семантическом, синтаксическом и прагматическом, применимы в полной мере к языковой системе и языковым знакам (Morris, 1938-1964). При этом рассмотрение системы в семантическом и синтаксическом аспектах может не совпадать по результатам с рассмотрением ее в прагматическом аспекте, предполагающем учет потребителя знака, его отношение к знаковой системе.

Соображения Э. Бенвениста о тесной, естественно обусловленной связи для говорящего и слушающего между означающим и означаемым предполагают перенесение обсуждаемой проблемы исключительно в план прагматики, оценивающей знаковую систему с точки зрения носителя данной системы с учетом конкретных психологических ассоциаций. Поэтому возражения Э. Бенвениста против условности связи между означающим и означаемым, относящиеся полностью к сфере прагматики, не затрагивают в принципе характера отношений между означаемым и означающим, рассматриваемых в семантике и синтактике.

Как известно, языковой знак, как и знак любой семиотической системы, должен определяться не только через отношения означающего с означаемым, но и через отношения данного знака к другим знакам системы, как на уровне означающих, так и на уровне означаемых. Иными словами, при определении знака семиотической системы следует учитывать как „вертикальные“ отношения между составляющими знака, отношения между означающим и означаемым, так и „горизонтальные“ отношения между составляющими знака, т.е. отношения между означаемыми и отношения между соответствующими означающими знаков данной семиотической системы. „Горизонтальные“ отношения, в отличие от отношений „вертикальных“, характеризуются двуплановостью, поскольку они предполагают отношения между двумя составляющими лингвистического знака, как отношения между означаемыми, так и отношения между соответствующими означающими знаков данной системы. Схематически такую двуплановость „горизонтальных“ отношений можно представить следующим образом:

При таком дифференцированном подходе к языковому знаку и к отношениям, составляющим его сущность, при рассмотрении языкового знака комбинированно в семантическом и синтаксическом аспектах, снимается целый ряд возражений, выставляемых против соссюрковского тезиса о произвольности лингвистического знака. Тезис Соссюра не полон в том смысле, что он характеризует лишь „вертикальные“ отношения, его следует эксплицировать как характеристику, относящуюся лишь к „вертикальному“ отношению между означаемым и означающим и не затрагивающую характера „горизонтальных“ отношений. Поскольку языковой знак есть лингвистическая сущность, определяемая через оба этих вида отношений, всякая характеристика его исключительно через одни отношения, без учета других, является частичной и неполной¹.

С другой стороны, тезис о мотивированности языкового знака, противопоставляемый соссюрковскому тезису о произвольности связи между означаемым и означающим, затрагивает исключительно план „горизонтальных“ отношений и не может относиться к „вертикальным“ отношениям, которые синхронно характеризуются в сущности условностью связи между означаемым и означающим: конкретное означаемое может быть выражено в принципе любой допустимой в данном языке последовательностью фонем. Эта особенность „вертикальных“ отношений и является одним из факторов многоязычия, способствующим также фонетическому преобразованию языка в диахронии.

Попытка обнаружить в естественных языках определенные соответствия между звуковым (фонетическим) символизмом и фонемным составом означающих не дает в общем случае положительных результатов. Можно установить в экспериментальных условиях конкретные модели соответствий звуков значениям, характеризующиеся универсальной значимостью (Sapir, 1929; Chastaing, 1964), но эти звуки не распределяются в означающих конкретных языков в соответствии с выражаемыми ими в отдельности символическими значениями (Ulan, 1970; Nichols, 1971).

¹ В части „Курса“, посвященной лингвистическим „значимостям“, Соссюр вводит понятие соотношений между знаками, символизирующих их значения (signification), однако „значимость“ (valeur) у Соссюра не определяет характера отношений между означающим и означаемым соответствующих знаков. Понятие значимостей знаков скорее зависит от принципа произвольности связи между означающим и означаемым, рассматриваемой Соссюром в изолированно взятом знаке (ср. Engler, 1962).

В этом смысле „вертикальные“ отношения принципиально отличаются от „горизонтальных“.

Спецификой „горизонтальных“ отношений является их двуплановость, предполагающая наличие как бы параллельных зависимостей: отношений на уровне означаемых и соответственно на уровне означающих. Между этими двумя рядами „горизонтальных“ отношений существует определенная корреляция, выражающаяся в том, что первые (отношения между означаемыми) отражаются в характере отношений между соответствующими означающими.

Определенные отношения между означаемыми (такие, как, например, отношения количества — „единственность“ ~ „множественность“, близости ~ отдаленности в пространстве и времени — „ближе“ ~ „дальше“, „раньше“ ~ „позже“, величины — „большой“ ~ „малый“, отношение сходства ~ различия, отношение следования, отношение родства и др.¹) проявляются в соответствующих означающих своеобразными соотношениями фонемного сходства, специфических фонемных противопоставлений, длины фонемного состава, определенными синтагматическими особенностями и другими характеристиками плана выражения, имеющими довольно общий и универсальный характер. Отношения на уровне означаемых индуцируют специфический характер отношений между соответствующими означающими. В этом проявляется зависимость „горизонтальных“ отношений на уровне означающих от соответствующих отношений на уровне означаемых; в этом смысле можно

---

¹ Такие базисные отношения между означаемыми составляют основные смысловые отношения плана содержания языка, относящиеся к его глубинной структуре. Они характеризуются общностью и универсальностью в том смысле, что эти семантические отношения представлены в плане содержания всех языков, будучи основными, „глубинными“ отношениями. Люди, независимо от языка и культуры, обладают общей смысловой системой и организуют свой опыт по аналогичным символическим измерениям (ср. Osgood, 1963). Эти и аналогичные им семантические отношения и должны составлять эту „общую смысловую систему“. Может быть дана некоторая типология таких базисных смысловых отношений, составляющих глубинную структуру плана содержания языка и лежащих в основе разнообразных конкретных семантических отношений, которые проявляются в отдельных языковых системах. Такая типология послужит некоторой семантической метасистемой при исследовании вопросов выражения смысловых отношений в плане содержания конкретных языков и их отражений в соответствующих единицах плана выражения.

говорить о мотивированности отношений между означающими через отношения между соответствующими означаемыми, относящимися к плану содержания языка.

Однако эта зависимость отношений между означающими от отношений между соответствующими означаемыми носит обычно в языковых знаках характер не диаграммной зависимости в понимании Ч. Перса, при которой отношения между означающими иконически отражают характер отношений между означаемыми, а проявляются в виде условной зависимости, при которой мотивированность выражается в возникновении специфических для уровня означающих черт, в принципе не характерных для единиц семантического уровня; отношения на уровне означаемых специфически отражаются на отношениях между соответствующими означающими¹.

Именно в этом направлении следует интерпретировать языковые данные, приводимые Р. Якобсоном и другими исследователями (ср. Wescott, 1971) для иллюстрации тезиса о мотивированности языкового знака, о зависимости характера означающего от соответствующего означаемого (в противовес сосюрвовскому тезису о произвольности языкового знака).

Фонетическое сходство таких пар числительных, как, например, русск. „девять“ ~ „десять“, сван. woŋtxw „четыре“ ~ woxwišd „пять“, нем. zwei ~ drei, тигр. šo'atte „семь“ ~ šommonte „восемь“ и др., возникшее в результате частичного уподобления одной формы другой, индуцировано наличием определенного отношения между означаемыми: отношение непосредственного следования между двумя числами отразилось в факте фонетического сходства между соответствующими означающими.

Фонетическое сходство в различных языках терминов родства также отражает семантическую близость, характерную для соответствующих

¹ Эта зависимость отношений между означающими от отношений между соответствующими означаемыми, характеризующаяся универсальностью, не нарушается и при диахронических изменениях языка. Фонетические изменения в знаках языка происходят не произвольно, а в некотором смысле направленно, по-видимому, так, чтобы в общем сохранялся характер соотношений между означающими знаков, индуцированный характером отношений между соответствующими означаемыми. Инвариантным при таких изменениях остается общий характер отношений между означающими, тогда как конкретные формы фонемного выражения этих отношений могут диахронически варьировать. Принцип мотивированности отношений между означающими накладывает определенные ограничения на фонетические изменения знаков (ср. в противовес этому положению тезис Соссюра о „неограниченном характере действия фонетических изменений“, являющийся следствием принципа произвольности знаков).

означаемых. Определенные отношения на уровне означаемых отражаются специфическими для уровня означающих отношениями фонетического характера. Уровень означаемых индуцирует специфику отношений на уровне означающих. В этом и только в этом смысле можно говорить о мотивации одних отношений другими.

В этом смысле весьма характерны группы ассонирующих форм, относящихся к определенному семантическому полю, типа нем. *Bube, Bursche, Bengel, Baby, Balg, Blage*, в которых определенные отношения между означаемыми проявляются в соответствующих означаемых в монотонном повторении конкретной фонемной единицы, устанавливающим своеобразные соотношения на уровне означающих¹.

В этом же смысле следует понимать и отмечаемый Р. Якобсоном факт соотношения между формами единственного и множественного числа. Существуют языки, в которых формы множественного числа отличаются от соответствующих форм ед. числа прибавлением аффикса, в то время как нет языков с обратным соотношением, т. е. со специальным аффиксом в формах ед. числа при отсутствии аффикса в формах множественного числа (Greenberg, 1963). Соотношение в фонемном составе между формами единственного и множественного числа на уровне означающих (ед. число — краткая форма ~ мн. число — длинная форма) своеобразно отражает отношения „единственности ~ множественности“ на уровне означаемых. Ср. также соотношение кратких и долгих глагольных форм соответственно ед. и множ. числа во французском: *je finis ~ nous finissons; tu finis ~ vous finissez; il finit ~ ils finissent* и др.

Такие соотношения между означаемыми и соответствующими означающими пронизывают всю морфологическую структуру языка: ср. соотношение между степенями сравнения прилагательных в индоевропейских и других языках, в которых отношения возрастающей интенсивности качества выражаются на уровне означающих соответственно возрастанием длины фонемного состава прилагательного: англ. *high ~ higher ~ highest*; лат. *altus ~ altior ~ altissimus*; груз. *lamaz-i* „красивый“ ~ *u-lamaz-es-i* „красивейший“ и др. Все эти и аналогичные им примеры, число которых можно было бы приумножить с привлечением иллюстраций из разных языков, свидетельствуют о наличии своеобразной зависимости в сфере „горизонтальных“ отношений между означаемыми и соответствующими означающими. Зависимость эта не иконического характера, что свойственно для разного рода диаграм-

¹ По поводу подобного рода ассонирующих слов, объединяемых смысловой общностью (ср. англ. *twist, twirl, tweak, twill, tweed, tweeze, twiddle, twine, twinge*), см. Bolinger, 1950.

мных отображений; она в сущности конвенциональна и носит характер условной зависимости в том смысле, что специфические отношения между означающими, обусловленные отношениями между соответствующими означаемыми, не отражают, не являются иконическим повторением специфики этих последних (ср. отношение количества, степени интенсивности признака, отношение непосредственного следования, с одной стороны, и индуцированные ими на уровне означающих отношения длины фонемного состава и фонетического сходства — с другой). Диаграммное соответствие в языковых знаках можно было бы усмотреть частично на синтаксическом уровне, где линейная последовательность членов синтаксической группы находится в определенной иконической зависимости от отношений порядка или ранга на уровне означаемых. Так, например, последовательность глагольных форм *vēni*, *vīdi*, *vīci* в известном изречении Цезаря иконически воспроизводит порядок связанных между собой событий; или в фразе *le Président et le Ministre prirent part à la réunion* последовательность членов *Président ~ Ministre* отражает отношение иерархии между соответствующими означаемыми (Jakobson, 1965).

Таким образом, выявляемая в языковых знаках зависимость плана выражения от плана содержания относится исключительно к сфере „горизонтальных“ отношений между означаемыми и соответствующими означающими и не затрагивает сферы „вертикальных“ отношений между означаемым и означающим, характеризующихся условностью и отсутствием мотивации.

По-видимому, в этом смысле следует толковать и известный опыт с фигурами Кёлера, обозначаемыми „словами“ *takete* и *maluma* (Köhler, 1947). Мотивированность связи между означаемыми и означающими в этом и в других аналогичных опытах психологов (Davis, 1961; Tsuru, Fries, 1933; Баиндурашвили, 1971) затрагивает не „вертикальные“, а лишь „горизонтальные“ отношения между знаками.

Проблема *thesei ~ rhusei* языкового знака, рассматриваемая лишь в плане „вертикальных“ или в плане „горизонтальных“ отношений, характеризуется неполнотой и с необходимостью приводит к прямо противоположным ответам на вопрос о природе языкового знака, о характере отношений между означающим и означаемым.

При рассмотрении языкового знака как единства „вертикальных“ и „горизонтальных“ отношений прямо противоположные суждения о характере отношений между означаемым и означающим представляются не противоречивыми (контрадикторными), а дополнительными (комплементарными) друг в отношении друга, характеризующими с необходимой полнотой сущность языкового знака.

Эти суждения, оба истинные, но частичные каждое в отдельности в отношении характеризуемого объекта, находятся в соотношении, определяемом как „дополнительность“ (в смысле Нильса Бора)¹.

Цитированная литература

- Баиндурашвили А. Г. 1971. *Экспериментальная психология наименования*, Тбилиси.
- Бор Н. 1938. *Философия естествознания и культуры народов* (в сб. „Атомная физика и человеческое познание“, Москва, 1961).
- Джавахишвили И. А. 1937. *Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков*, Тбилиси.
- Чикобава А.С. 1959. *Проблема языка как предмета языкознания*, Москва.
- Benveniste, Emile. 1939. *Nature du signe linguistique*. *Acta Linguistica* 1.23-9.
- Bohr, Niels. 1948. *On the notions of causality and complementarity: Dialectica* 2.312-19.
- Bolinger, Dwight. 1950. *Rime, assonance and morpheme analysis: Word* 6.117-36.
- Büchner, K. 1936. *Platons Kratylos und die moderne Sprachphilosophie*. Berlin.
- Chastaing, M. 1064. *Nouvelles recherches sur le symbolisme des voyelles: Journal de Psychologie Normale et Pathologique*. 1.75-88.
- Coseriu, Eugenio. 1967. *L'arbitraire du signe: Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes: Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen*. 204.81-112.
- Davis, R. 1961. *The fitness of names and drawings: A cross-cultural study in Tanganyika: British Journal of Psychology*. 52.259-68.
- Engler, Rudolf. 1962. *Théorie et critique d'un principe saussurien: l'arbitraire du signe: Cahiers Ferdinand de Saussure*. 19.5-66.
- Godel, Robert. 1957. *Les sources manuscrites du „Cours de linguistique générale“ de F. de Saussure*, Genève.
- Greenberg, Joseph H. 1963a. (ed.) *Universals of language*, Cambridge, Mass. MIT Press.

¹ О принципе дополнителности см.: Н. Бор. 1938; Bohr, 1948. К „принципу дополнителности“ в применении к лингвистической проблематике ср. Jakobson, 1971.

- Greenberg, Joseph H. 1963. *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements* (in Greenberg, 1963a:58-90).
- Hockett, Charles F. 1963. *The problem of universals in language* (in Greenberg, 1963a:1-22).
- Jakobson, Roman. 1965. *A la recherche de l'essence du langage: Diogène* 51. 22-38.
- Jakobson, Roman. 1971. *Linguistics in relation to other sciences. Selected Writings*, 2.655-95. The Hague: Mouton.
- Köhler, Wolfgang. 1947. *Gestalt psychology: An introduction to new concepts in modern psychology*, New York.
- Morris, Charles, 1938. *Foundations of the theory of signs: International Encyclopaedia of Unified Science, series, 1:2*. Chicago.
- Morris, Charles. 1964. *Signification and Significance. A study of the relations of signs and values*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Nichols, Johanna. 1971. *Diminutive consonant symbolism in Western North America: Lg.* 47.826-48.
- Osgood, Charles E. 1963. *Language universals and psycholinguistics* (in Greenberg, 1963a:236-54).
- Peirce, Charles Sanders. 1931-35. *Collected Papers*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sapir, Edward. 1929. *A study in phonetic symbolism: Journal of Experimental Psychology* 12. 225-39.
- Saussure, Ferdinand. 1967-68. *Cours de linguistique générale. Edition critique par Rudolf Engler*, Wiesbaden: Harrassowitz. (fasc. 1-2, 1967; fasc. 3, 1968).
- Shneider W., 1930. *Über die Lautbedeutsamkeit: Zeitschrift für Deutsche Philologie*, 63.
- Spang-Hanssen, Henning. 1954. *Recent theories on the nature of the language sign: Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, 9.
- Tsuru, Sh., and F.S. Fries. 1933. *A problem in meaning: Journal of General Psychology* 8.281-4.
- Ullian, Russel. 1970. *Size-sound symbolism. Working Papers on Language Universals* 3.1-31 (Stanford University).
- Wescott, Roger W., 1971. *Linguistic iconism: Lg.* 47.416-28.

თანხმოვანთა „განდასება“ ქართულში¹

პ/გ და ყ/გ ფონემათა სტატუსისათვის ქართულსა და კავკასიურში

ს მავე სათაურით გამოქვეყნებულ თავის ცნობილ სტატიაში, რომელიც წარმოადგენს გამოძახილს *პროფ. ე. პოლივანოვის* წერილზე ქართული თანხმოვნების შესახებ [„შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდასებისათვის“: „მომომხილველი“ I, 1926; იხ. გ. ახვლედიანი, *ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები* (ახალი გამოცემა): «ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა», თბილისი, 1999, გვ. 376-378], *გიორგი ახვლედიანი* იძლევა ქართულ თანხმოვან ფონემათა შემდეგ კლასიფიკაციას, ანუ „განდასებას“:

I. *სამეულები*: პ, ბ, ფ; ტ, ღ, თ; წ, ძ, ც; ჭ, ჯ, ჩ; კ, გ, ქ, ყ – კ^2

II. *წყვილეულები*: (ფ) ვ, ს, ზ, შ, ჟ, ხ, ღ

III. *ცალეულები*: მ, ნ, რ, ლ, უ, ა, პ.

მათ შორის (III-ს გამორიცხვით):

ა. *წარმოების გვარობის მიხედვით*:

1. *ხმულები*:

მკვეთრი: პ, ტ, წ, ჭ, კ, ყ

მქლერი: ბ, ღ, ძ, ჯ, გ –

ყრუ ფშვინვიერი: ფ, თ, ც, ჩ, ქ, კ

2. *სპირანტები*:

მქლერი: ვ, ზ – ქ, ღ

ყრუ: (ფ) ს – შ, ხ

3. *აფრიკატები*:

სისინა: წ, ძ, ც

შიშინა: ჭ, ჯ, ჩ

ბ. *წარმოების ადგილის მიხედვით*:

1. ბაგისმიერი: პ, ბ, ფ – – – (ფ) ვ

2. წინაენისმიერი: ტ, ღ, თ, წ, ძ, ც, ს, ზ,

3. ალვეოლარნი: – – – ჭ, ჯ, ჩ, შ, ქ

4. უკანაენისმიერი: კ, გ, ქ – – – ხ, ღ

5. ფარინგალნი: ყ – კ^3

¹ ქვეყნდება პირველად. წაკითხულია მოხსენებად თბილისის უნივერსიტეტის «ზოგადი და გამოყენებითი ენათმეცნიერების კათედრის» საენათმეცნიერო სემინარზე („გიორგი ახვლედიანის კაბინეტი“, 2000 წლის 24 აპრილი).

² ამ უკანასკნელი სამეულის მქლერი ქართულს აკლია.

³ ე. პოლივანოვი ხმარობს გერმინს „ღრმადუკანაენისმიერი“.

ქართულ თანხმოვანთა აქ წარმოდგენილ გიორგი ახვლედიანი-სეულ კლასიფიკაციაში კითხვა ისმის რამდენიმე პუნქტის მიმართ:

ეს ეხება პირველ რიგში *ყ* და *ქ* ფონემათა სტატუსს საკლასიფიკაციო ცხრილში ამ ფონემათა რაგვარობისა და წარმოების ადგილის თვალსაზრისით. წარმოების გვარობის მიხედვით აღნიშნული თანხმოვნები აქ კვალიფიცირებულია როგორც „ხშულები“.¹

მაგრამ მომდევნო პერიოდის ექსპერიმენტული გამოკვლევებით (*ა. ჩარგეიშვილი, ს. ქლენტი*) გაირკვა, რომ ქართული *ყ* და *ქ* არა ხშულ-მსკლომი ბგერებია, როგორც, მაგალითად, *კ* და *ქ*, არამედ „სპირანტილული“ თანხმოვნები. საინგერესოა, რომ *ა. ჩარგეიშვილი* „ხშული“ *ყ* თანხმოვნის აღწერისას აღნიშნავდა: „ნაპრალის არსებობას მოწმობს აგრეთვე *ყ*-ს მეტ-ნაკლებად გაგრძელებული წარმოთქმის შესაძლებლობა. ამდენად *ყ* არ არის წმინდა მეყსეული“.² ეს კი მხოლოდ იმას ნიშნავს, რომ *ყ* და *ქ* ფონემები თანხმოვანთა კლასიფიკაციაში რაგვარობის თვალსაზრისით უნდა მივიჩნიოთ არა საკუთრივ „ხშულებად“, არამედ „ნაპრალოვნებად“ და მოვათავსოთ შესაბამისად „სპირანტთა“ კლასში³.

ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ მკვეთრი *ყ* და ყრუ *ქ* სპირანტები წარმოების ადგილის მიხედვით უნდა განისაზღვრონ არა როგორც „ფარინგალები“ (თვით „ფარინგალურ ბონაში“ გამოირიცხულია საკუთრივ „ხშულების“ წარმოება, ვინაიდან აქ არ ხდება საარტიკულაციო ორგანოების ერთმანეთთან მიახლოება სრული ხშვის საწარმოებლად – *P. Ladefoged, J. Catford*; შდრ. არაბული ყრუ [ħ] ო და მეღერი [ʕ] Ⴇ ფარინგალური სპირანტების არტიკულაცია), არამედ როგორც „ველარულ ბონაში“ წარმოებული ნაპრალოვანი თანხმოვნები: *ყ* შეიძლება დახასიათდეს როგორც *ველარი მკვეთრი (გლოტალიზებული) სპირანტი*

¹ ეს თვალსაზრისი *ყ* და *ქ* ბგერათა „ხშულობის“ შესახებ გატარებულია სხვა ავტორებთანაც (*აკ. შანიძე, კ. ფოგტი* ...) და ფართოდაა გავრცელებული სამეცნიერო ლიტერატურაში.

² იხ. *ა. ჩარგეიშვილი*, ქართული თანხმოვნების „*ყ*“ და „*ქ*“ ბიომექანიკის საკითხისათვის (საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე), გ. VII, №8, 1946, გვ. 537-542).

³ თვით *გიორგი ახვლედიანი* ერთგან აღნიშნავს: „მამასადამე *ყ* ფონეტიკურად *აბრუპტივია*, ფონოლოგიურად – *ნაპრალოვანი*. ამას ხელს უწყობს, ალბათ, *ყ*-ს სპირანტილობა“ (ოპ. cit., გვ. 294). არსებითად ამავე თვალსაზრისს გამოთქვამს *თ. უთურგაიძე*, რომელიც თვლის, რომ [ყ] ყელხშული *ნაპრალოვანი* ბგერაა (იხ. მისი „ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა“: „მეცნიერება“, თბილისი, 1976, გვ. 43, 67 და სხვ.).

ქართულ თანხმოვანთა „განდასება“

და დაჯდეს ცხრილში მქლერი ველარი ლ სპირანგისა და ყრუ [ფშვინვიერი] ველარი ხ სპირანგის გვერდით ნაპრალოვანთა ღ~ ხ~ ყ სამეულის საწარმოებლად.

ფიზიოლოგიურად ქართული ყ მკვეთრი სპირანგი არსებითად იმავე „ველარულ ზონაში“ იწარმოება („რბილ სასასთან“), სადაც არამკვეთრი (მქლერი) ღ და არამკვეთრი (ყრუ) ხ სპირანგები, რაც აშკარად შეიგრძნობა კინესთეტიკურად და რაც დადასტურებულ იქნა ექსპერიმენტულადაც (გივი ღოლიძე).

უფრო უკანა წარმოებისაა არამკვეთრი (ყრუ) ჯ სპირანგი, რომელიც შეიძლება დახასიათდეს როგორც *პოსტველარი (უველარული)* ნაპრალოვანი ფონემა და რომელიც იმკვიდრებს წარმოების ადგილის თვალსაზრისით ველარი ღ~ ხ~ ყ სპირანგების მომდევნო რიგს. იგი ამ თვალსაზრისით შეიძლება არაბულ „ემფატიკურ“ (ფარინგალიზებულ) დორსო-უველარულ [q] ტ თანხმოვანს შევადაროთ, რომელიც უფრო უკანაველარულ ზონაში იწარმოება, ვიდრე ქართული ყ სპირანგი.

პოსტველარული სპირანგული რიგი, ამდენად, დახასიათდება „ცარიელი უჯრედების“ არსებობით „მქლერისა“ და „ყრუ [ფშვინვიერის]“ წერტილებში:

ღ ~ ხ ~ ყ

-- ჯ --

ყ და ჯ თანხმოვანთა ამგვარი განხილვა ქართულში როგორც შესაბამისად „მკვეთრი ველარი“ და „ყრუ პოსტველარი“ სპირანგებისა გამართლებულია არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურ-არტიკულატორულად, არამედ შესაბამის ფონემათა ფუნქციურ-დისტრიბუციული თვალსაზრისითაც, აგრეთვე მათი დიაქრონიული გარდაქმნების თვალსაზრისით.

პარმონიულ კომპლექსთა სისტემები ხასიათდება, როგორც ცნობილია, ანგერიორულ ხშულთა და აფრიკატთა გაერთიანებით ჰომოგენურ ველარულ ხშულებსა (A სისტემა) და სპირანგებთან (B სისტემა):

A
ბგ ~ ფქ ~ ჰკ
ღგ ~ თქ ~ ტკ
ძგ ~ ცქ ~ წკ
ჯგ ~ ჩქ ~ ჭკ

B
ბღ ~ ფხ ~ ჰყ
ღღ ~ თხ ~ ტყ
ძღ ~ ცხ ~ წყ
ჯღ ~ ჩხ ~ ჭყ

ფუნქციონალური ფონოლოგიის ტერმინებში აქ ჩვენ გვაქვს „მქლერი“ ~ „ყრუ [ფშვინვიერი]“ ~ „მკვეთრი“ დაპირისპირების ნეიტრალიზაცია პოზიციებში „მქლერი“, „ყრუ [ფშვინვიერი]“ და „მკვეთრი“ ხშულების შემდეგ, სათანადო „არქიფონემის“ მანიფესტაციით შესაბამის პოზიციებში.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს **B** სისტემა, სადაც „მკვეთრი *y* თანხმოვანი“ ფუნქციურად იმავე როლს ასრულებს, რასაც შესაბამისად „მქლერი *ლ*“ და „ყრუ *ხ* სპირანტები“, ე.ი. „მკვეთრი ველარი სპირანტის“ ფონოლოგიურ ფუნქციას. ამასთანავე მას ეს ფუნქცია მას შემდეგ კი არ დაეკისრა, როდესაც ძველი ქართულის *ქ* ფონემა *ხ* სპირანტს შეერწყა და, როგორც ივარაუდებოდა, „მოიშალა“ უკანანისმიერ – *~ქ~y* „ხშულთა“ რიგი და „ცალად“ დარჩენილი *y* მკვეთრი „ხშული“ *ლ~ხ* სპირანტთა „წყვილეულს“ მიეკვლია, არამედ იმთავითვე *y* ფონემა ფუნქციურადაც (დისტრიბუციულად) *ლ~ხ* ველარი არამკვეთრი სპირანტების რიგში შესაბამის ადგილს იმკვიდრებდა, და ეს უკვე უძველესი ხანის ქართულში ივარაუდება და, შესაძლებელია, საერთო-ქართველურშიც¹. მეორე მხრივ, პოსტველარული ყრუ (ფშვინვიერი) *ქ* ფონემის სპირანტული ხასიათი დასტურდება აგრეთვე მოგვიანო პერიოდის ქართულში მისი „შერწყმით“ უფრო წინა წარმოების ჰომოგენურ *ხ* სპირანტთან.

სამოგადოდ, პოსტველარული (უველარული) ყრუ [ფშვინვიერი] *ქ* არტიკულატორულად უფრო „რთული“ ბგერაა, ვიდრე ველარი *ხ* და მისი შერწყმა ამ უკანასკნელთან ბგერით ცვლილებათა *ანდრე მარგინესეული* „ეკონომიურობით“ უნდა აიხსნებოდეს, მით უმეტეს, რომ *ქ* ფონემა ქართულში (და, სავარაუდოა, საერთო-ქართველურში) სპირანტთა პოსტველარული რიგის ერთადერთი წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო (სათანადო „მქლერი“ და „მკვეთრი“ ეკვივალენტების გარეშე), რაც მოგადი გიპოლოგიის თვალსაზრისითაც ნორმალურ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს (უკიდურესად უკანაველარული მქლერი და გლოტალიზებული თანხმოვნების მაღალი „მარკირებულობის“ გამო):

ლ ~ ხ ~ ყ

— ~ ქ ~ —

¹ ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია აგრეთვე *ხ/ყ* მონაცვლეობა (უკვე ძველ ქართულში) სიგყვაში *გეხ/გყ-დობა*.

ქართულ თანხმოვანთა „განდასება“

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა განვიხილოთ სპირანტულ ფონემათა დისკრიბუციული ქცევა ქართულში და მათი მონაწილეობის საკითხი თანხმოვანთკომპლექსებში.

ვარლამ თოფურია¹ დაადგინა, რომ *ქ* და *ხ* ფონემები ჰომოგენურ (ყრუ) სიბილანტურ სპირანტებსა და აფრიკატებთან კომბინაციაში ქართულში შემდეგი განაწილებით ხასიათდებიან:

/ქ/ ფონემა გვხვდება -ს, -შ და -ც ფონემების წინამავალ პოზიციაში, ე.ი. გვაქვს:

- ქს- (ქსნა)
- ქც- (მქცე)
- ქშ- (ქშირი, ქშეაჲ)

/ხ/ ფონემა გვხვდება -ს-, -შ- და -ც-, -ჩ- ფონემების მომდევნო პოზიციაში:

- სხ- (სხვა, სისხლი)
- ცხ- (ცხება, რიცხვი)
- შხ- (შხამი)
- ჩხ- (ჩხრეკა, ჩხირი)

ქ და *ხ* ფონემათა ამგვარი დისკრიბუციული ქცევა ჰომოგენურ (ყრუ) სპირანტებსა და აფრიკატებთან მიმართებაში ავლენს მათ ჰომოგენურ სპირანტულ ბუნებას და ასხვავებს მათ შესაბამისი ხშულებისაგან. დაპირისპირებას მათ შორის, როგორც ჩანს, მხოლოდ წარმოების ადგილი ქმნის (ველარი *ხ* ~ საპირისპიროდ პოსტველარი *ქ* სპირანტისა); ამის შესაბამისად, *ქ* სპირანტი დისკრიბუციულად უკავშირდება ჰომოგენურ სიბილანტურ სპირანტებსა და აფრიკატებს აქცესიური -ქს-, -ქშ-, -ქც- კომპლექსების შესაქმნელად; ამისაგან განსხვავებით, *ხ* სპირანტი შესაბამის ჰომოგენურ სპირანტებსა და აფრიკატებთან დევსიური -სხ-, -შხ-, -ცხ-, -ჩხ- კომპლექსებს ქმნის. ამ კომპლექსებშიც, ისე როგორც **A** და **B** სისგემების ჰარმონიულ

¹ იხ. ვ. თოფურია „ქ და ხ სიბილანტ-აფრიკატებთან შემოხვევაში“ („შრომები“, III, «მეცნიერება», თბილისი, 1979, გვ. 40-52).

კომპლექსებში, სათანადო ფონემური დაპირისპირებების (ამ შემთხვევაში *კ* ~ *ხ* ფონემური დაპირისპირების) ნეიგრალიზაცია ხდება.

არტიკულაციურად რთული უკანაველარული *კ* სპირანტი მოგვიანებით ქართულში უფრო მარტივი წარმოების ველარულ *ხ* სპირანტში გადადის (მას ერწყმის), რითაც იხსნება სისტემაში *კ* ~ *ხ* ფონემური დაპირისპირება და ფაქტობრივად ელიმინირება ხდება მთელი მაქსიმალურად მარკირებული „პოსტველარული“ რიგისა¹.

¹ სპირანტთა სრული პოსტველარული რიგი არ უნდა აღდგებოდეს არც საერთო-ქართველურ ღონეზე: ველარ თანხმოვანთა (როგორც „ხშულების“, ისე „ნაპარალოვნების“) შესაყვეისობათა სქემა ისტორიულ ქართველურ ენებში არ გვაძლევს საფუძველს შედარებითი რეკონსტრუქციის გზით საერთო-ქართველური ყრუ [ფშვინვიერი] *კ სპირანტის მქდერ კორელატად ნაპარალოვანთა „დეფექტიან“ უკანაველარულ რიგში დამოუკიდებელი ფონემური ერთეული ვივარაუდოთ და ამით ამ რიგში ერთი „ცარიელი უჯრედი“ შევავსოთ, თუმცა ფონეტიკურად ამგვარი ბგერის არსებობა ზოგადად სავეებით შესაძლებელია (აღვნიშნოთ იგი პირობით ~ ლიაკრიტულიზმიანი *ლ*, *ყ* სიმბოლოებით: [ლ], [ყ]). ასეთი ბგერა კიდეც დადასტურებულ იქნა ქართულში ბავშვის დეფექტურ მეტყველებაში, აგრეთვე ზოგ შემთხვევაში სვანურ ცოცხალ მეტყველებაში (*სერგი ქვინტი*).

ამ საკითხს სპეციალურად განიხილავს გიორგი ახვლედიანი „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებში“, გვ. 310-324 და სხვ.

საქმე ისაა, რომ არც ერთ აღნიშნულ შემთხვევაში ეს ბგერა არ გამოიყოფა როგორც ენის *ფონემური ერთეული*, რომელიც კანონზომიერ დაპირისპირებებს უნდა ქმნიდეს ენის დანარჩენ ფონემებთან. ამდენად მისი რეკონსტრუქცია საერთო-ქართველურ ღონეზე უკანაველარულ თანხმოვანთა რიგის ყრუ [ფშვინვიერი] *კ ფონემის „მქდერ“ კორელატად მოკლებულია ფონოლოგიურ საფუძველს (შდრ. გ. მაჭუავარიანი, *საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა*: «მეცნიერება», თბილისი, 1965.).

ამავე უკანაველარული რიგის „ნაპარალოვანთა“ კიდე ერთი „ნაკლული“ წევრი – მკვეთრი („გლოტალიზებული“) სპირანტი [ქ], [ქ'] (ლიაკრიტულიზმიანი *ყ*, *ხ'* სიმბოლოები) – ფიზიოლოგიურად „ველარულ ზონაში“ კიდე უფრო უკანა წარმოებით ხასიათდება, ვიდრე ნორმალურ მეტყველებაში წარმოთქმული ქართული [ქ] ბგერა. არტიკულატორულად და აკუსტიკური შთაბეჭდილებით იგი უფრო უცხოელის მიერ იმიტირებული ქართული [ქ] ბგერის „ინტენსიურ“ („ემფატიკურ“) და უკან გადაწეულ ვარიანტს უახლოვდება. ასეთი მკვეთრი („გლოტალიზებული“) [ქ] სპირანტი დაახლოებით იმავე უკანაველარულ წერტილში იწარმოება, სადაც კლასიკური არაბული „ემფატიკური“ („*ფარინგალიზებული*“) [q] ო თანხმოვანი, რომელიც უფრო უკანა წარმოებით ხასიათდება, ვიდრე ქართული [ქ] ან [ხ].

ქართულ თანხმოვანთა განდასება-კლასიფიკაცია

ქართულ თანხმოვანთა წარმოდგენილ სქემაში კონსონანტური ფონემები დალაგებულია „სერიებისა“ და „რიგების“ მიხედვით, სადაც „სერიები“ – ვერტიკალურად – აერთიანებს ჰომოგენურ/ჰეტეროგენულ თანხმოვნებს, ხოლო „რიგები“ – ჰორიზონტალურად – ჰომოგენურ/ჰეტეროგენულ თანხმოვნებს (ანდრე მარტინე). ცალკე გამოიყოფა ქვეკლასი „სონორი“ ან „რემონანტი“ რ ლ მ ნ ფონემებისა:

წარმოების გვარობა	ბმულები			აფრიკატები			სპირანტები			
	მქლერი	ყრუ [ფშვინვიერი]	მკვეთრი	მქლერი	ყრუ [ფშვინვიერი]	მკვეთრი	მქლერი	ყრუ [ფშვინვიერი]	მკვეთრი	
ლაბიალური (ბაგისმიერნი)	ბ b	ფ p	პ p'				ვ/წ ¹ v/w	–	–	
ალვეო-დენტალური (წინაენისმიერნი)	დ	თ	ტ t'	ძ	ც	წ c'	ზ	ს		
ალვეო-პალატალური (სასა-ნუნისმიერნი)				ჯ	ჩ	ჭ c'	შ	წ		
ველარული (უკანაენისმიერნი)	გ	ქ	კ k'				ღ	ხ	ყ x'	
პოსტველარული (უველარული)							–	ჟ	–	
ლარინგალური (ხორხისმიერი)							–	ჩ	–	
								ჰ		
								h		
				რემონანტები (სონორები)			რ	ლ	მ	ნ
							r	l	m	n

¹ ზ და ძ სპირანტები შეიძლება დახასიათდნენ აგრეთვე როგორც „აპროქსიმანტები“, რომელთა არტიკულაციისას უფრო ფართო ნაპრაღი წარმოიქმნება, ვიდრე ჩვეულებრივი სპირანტების შემთხვევაში, და რომელთა წარმოება არ ხასიათდება გურბულენტური ჰაერნაკადით, ჩვეულებრივი „სპირანტებისაგან“ განსხვავებით. ფარინგალური სპირანტებიც ხშირად როგორც „აპროქსიმანტები“ კვალიფიცირდება (მღრ. P. Ladefoged, A Course in Phonetics, New York, 1982, გვ. 61-62; J. Catford, Fundamental Problems in Phonetics: Indiana University Press, Bloomington & London, 1977, გვ. 119). ვ და ზ სპირანტები ქართულში საერთო ბაგისმიერი სპირანტული /ვ/ ფონემის ორი (პოზიციური/ფაკულტატური) ვარიანტია: „კბილ-ბაგისმიერი“ [ვ] და „წყვილბაგისმიერი“ [ვ].

ქართულისათვის დადგენილი სტაგუსი /ჟ/ და /ყ/ ფონემებისა mutatis mutandis რელევანტურად უნდა იქნეს მიჩნეული სვანურისა და მეგრულ-ლაზურისთვისაც. შესაბამისად, მიღებული კლასიფიკაცია ჩქამიერი თანხმონებისა აღდგება საერთო-ქართველურ ენობრივ დონემზე — იმ მოდიფიკაციების გათვალისწინებით, რომლებიც გულისხმობენ აფრიკატებისა და სპირანტების კლასში დამატებით „შუასიბილანტური“ (სისინ-შიშინა) *ძ', *ც', *წ', *ჭ', *ს' რიგის პოსტულირებას, აგრეთვე ჟ, ა აპროქსიმანტებისა და რ ლ მ ნ სონორების ინტერპრეტაციას როგორც / ჟ *ა *რ *ლ *მ *ნ / „სონანტებისა“, პოზიციურად შეპირობებული „უმარცვლო“ [*ჟ *ა *რ *ლ *მ *ნ] და „მარცვლოვანი“ [*უ *ი *რ *ლ *მ *ნ] ალოფონებით, მთელი აქედან გამომდინარე შედეგებით საერთო-ქართველური ვოკალური სისტემისა და მორფოლოგიური სტრუქტურისათვის¹.

ველარი „ყელსმული“ [“გლოტალიზებული“] /ყ/ სპირანტისა და უკანაველარული [უველარული] ყრუ /ჟ/ სპირანტის გამოყოფა ნაპარალოვანთა „სამეულებად“ ქართველურ ენებსა და საერთო-ქართველურში საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ჩქამიერ თანხმონთანა ანალოგიური კლასიფიკაცია გასატარებელია აგრეთვე ჩრდილო-კავკასიურ ენობრივ სისტემებშიც, როგორც ჩრდილო-აღმოსავლურ (ნახურ-დაღესტურში), ისე ჩრდილო-დასავლურში (აფხაზურ-ადიღურში).

საერთოდ, [ყ] და [ჟ] ტიპის ბგერათა გრადიციულად ხშულ-მსკლომებად მიჩნევა ჩრდილო-კავკასიურ ენებში ნ. ტრუბეცკოსაგან უნდა მომდინარეობდეს, რომელიც ამ ბგერებს როგორც “ხშულებს” (*Verschlusslaute*) განიხილავს და შესაბამისად პოსტველარული [უველარული] ხშულების გამომხატველი q და q სიმბოლოებით აღნიშნავს (შესაბამისი [პოსტ]ველარი “გლოტალიზებული“ ხშულის გამოხატვით

¹ ალგერნაგიული თვალსაზრისი იქნებოდა საერთო-ქართველურში სიბილანტური სპირანტებისა და აფრიკატების იმავე ორი რიგის არსებობა, რაც ისტორიულ ქართველურ ენებში გვაქვს, *ჯგ, *მქ, *ჭკ, *შქ ტიპის ლეცესიური კომპლექსების პოსტულირებით საერთო-ქართველურის „დასავლურ“ არეალში, „აღმოსავლური“ არეალის „შიშინა“ სპირანტებისა და აფრიკატების შესაბამისად (კარლ ჰორსტ შმიდტი, *ი. მელიქიშვილი*).

² იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, *სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია: «მეცნიერება», თბილისი, 1965.*

ქართულ თანხმოვანთა „განდასება“

დამატებითი დიაკრიტიკული წერტილით q სიმბოლოზე: q , იხ. Fürst N.Trubetzkoy, Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen: «Caucasica», 1931, fasc. 8, გვ. 1-52).¹

ზემოთ წარმოდგენილი თვალსაზრისით ის, რაც ნ. გრუბუცკოი-სათიის აღმოსავლურ-კავკასიურ ენებში ხშულებად მიიჩნევა, სათანადო ნაპრალოვნებად უნდა განვიხილოთ (ე.ი. უკანაველარულ [უველარულ] /ყ/ სპირანტად – საერთაშორისო ფონეტიკურ გრანსკრიფციაში მიღებული ბერძნული χ სიმბოლოს გამოყენებით – და ველარულ “ყელხშულ” [“გლოგალიმბულ”] /ყ/ სპირანტად – საერთაშორისო ფონეტიკურ გრანსკრიფციაში შესაბამისი ყრუ ველარი სპირანტის აღმნიშვნელი ლათინური x სიმბოლოსათვის “ყელხშულობის”² დიაკრიტიკული ნიშნის მიწერით: $x^?$) – ყველა აქედან გამომდინარე შედეგით შესაბამის ენობრივ სისტემებში ხშული, აფრიკატი და ნაპრალოვანი ფონემების კლასიფიკაციისათვის.²

¹ ჩვენში გავრცელებული გრადიციული სისტემა “აბრუკტივების” – ყელხშულების – აღნიშვნისა სათანადო სიმბოლოზე წერტილის დამატებით სწორედ ნ. გრუბუცკოისაგან უნდა მომდინარეობდეს. ეს საგრანსკრიფციო სისტემა, აგრეთვე [ყ] და [ქ] ბგერათა მიჩნევა ხშულ თანხმოვნებად ე. პოლივანოვის მიერ შემოღებულ იქნა ქართულისთვისაც, რაც ფაქტობრივად დამკვიდრდა შემდეგდროინდელ ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (იხ. E. D. Поливанов, Классификация грузинских согласных: «Вестник Среднеазиатского Университета», 1925, №8). თანამედროვე საერთაშორისო ფონეტიკურ საგრანსკრიფციო სისტემაში “ყელხშულების”, “გლოგალიმბული” თანხმოვნების აღნიშვნა ხდება “ყელხშულობის” დიაკრიტიკული ნიშნის მიწერით სათანადო სიმბოლოზე. ჩვენ სწორედ ამგვარ ნოტაციას ვიყენებთ “აბრუკტივების”, “ყელხშულების” აღსანიშნავად სხვადასხვა ენობრივ სისტემებში.

² [პოსტ]ველარულ სპირანტთა “სამეულის” (მელერი ~ ყრუ ~ მკვეთრი [გლოგალიმბული]) გამოყოფა ჩრდილო-კავკასიურ ენებში ეთანადება სიბილანტურ სპირანტთა კლასში ანალოგიური “სამეულის” არსებობას (მელერი ~ ყრუ ~ მკვეთრი [გლოგალიმბული]) ადიღურში (შდრ. შუასიბილანტური რიგის ჳ-ჳ-ჳ სპირანტები) და მოგ ანდიურ ენაში, სადაც “არამკვეთრი” სიბილანტური სპირანტების გვერდით წარმოდგენილია “გლოგალიმბული” სიბილანტური ჳ და ჳ სპირანტები (იხ. Georgij A. Klimov, Einführung in die kaukasische Sprachwissenschaft: «Buske», Hamburg 1994, გვ. 52-53; 143).

შინაარსი
Содержание

წინასიტყვაობა	v
Предисловие	
ბიბლიოგრაფია	ix-xxix
Библиография	
Г.А. Климов	3
<i>Т. В. Гамкrellიძე და კარტველური ენათმეცნიერება</i>	
<i>გიორგი კლიმოვი</i>	
თამაზ გამყრელიძე და ქართველური ენათმეცნიერება	
სიბილიანტო შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი	14
Сибилантичные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков	
დეზაფრიკატიზაცია სვანურში. „გადაწერის წესები“ დიაქრონიულ ფონოლოგიაში	95
Деаффрикатизация в сванском. "Правила переписывания" в диахронической фонологии	
ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“	132
"Персональность" и "валентность" глагола	
ტოვო გუდავა, თამაზ გამყრელიძე	
თანხმოვანთკომპლექსები მეგრულში	151
Т.Е. Гудава, Т.В. Гамкrellიძე	
Комплексы согласных в мегрельском	
Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки	200
თანამედროვე დიაქრონიული ლინგვისტიკა და ქართველური ენები	
"Принцип дополнительности" и проблема произвольности языкового знака	239
„დამატებითობის პრინციპი“ და ენობრივი ნიშნის პირობითობის პრობლემა	
ქართულ თანხმოვანთა „განდასება“ (<i>ჭ/ყ</i> და <i>ყ/ჭ</i> ფონემათა სტატუსისათვის ქართულსა და კავკასიურში)	249
Классификация согласных в грузинском	

